

SLOVENSKÉ PERSPEKTÍVY

I Z P R I H O D N J I H Š T E V I L K

Jože Hudales

OD ZIBELI DO GROBA

Očarljivo besedilo o družinah v velenjski župniji v 19. stoletju. Ob temeljiti teoretski pripravi je avtor s pregledom matičnih knjig in zapisnikov duš zbral bogato gradivo, ki ga z računalniškimi analizami zanimivo predstavi. Hudalesovo delo je eno prvih v slovenski antropologiji, ki razčlenjuje in na lokalnem vzorcu predstavlja družinsko življenje in njegove bogate značilnosti.

horec

8

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316.7(497.4)"196"

KERMAUNER, Taras

Slovensko perspektivovstvo / [izvajalec projekta Taras Kermauner]. - Ljubljana : Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije : Znanstveno in publicistično središče, 1996. - (Borec, ISSN 0006-7725 ; 48, 551-552)

"Razvojno-raziskovalni projekt Slovensko perspektivovstvo kot kulturno dejstvo in intelektualno gibanje..." --> kolofon

63610112

SLOVENSKO
REPUBLIKA
SRPSKA
VOJVOVINA

*Razvojno-raziskovalni projekt SLOVENSKO PERSPEKTIVOVSTVO
KOT KULTURNO DEJSTVO IN INTELEKTUALNO GIBANJE*

so v obdobju 1994–1996 sofinancirali:

Ministrstvo za znanost in tehnologijo RS

Ministrstvo za kulturo RS

Open Society Institute Slovenia – Zavod za odprto družbo Slovenija

Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije.

Izvajalec projekta: Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.

Nosilec projekta: akad. prof. dr. Taras Kermauner.

prof. dr. Taras Kermauner

Taras Kermauner

UVOD ● 5

POSVET O PERSPEKTIVOVSTVU ● 9

(Holiday Inn, 16. oktober 1995)

Vital Klabus

PRIČEVANJE O REVIJI 57 IN PERSPEKTIVAH ● 111

Mitja Velikonja

DRUŽBENOKRITIČNI DIALOGI SLOVENSKEGA PERSPEKTIVOVSTVA

● 137

Marija Mitrović

KONTEKST PERSPEKTIV ● 205

Denis Poniž

DRAMATIKA IN DRAMSKA PUBLICISTIKA V REVIJI PERSPEKTIVE, 2. DEL

● 211

Katja Mihurko

POPRAVKI IN DOPOLNILA K BIBLIOGRAFIJI O PERSPEKTIVOVSKI

DRAMATIKI, OBJAVLJENI V ŠTEVILKI 535–537/1994 REVIJE BOREC ● 237

Taras Kermauner

EPILOG ALI NOV ZAČETEK? ● 241

IZBOR FRAGMENTOV IZ REVIJE 57 IN PERSPEKTIV ● 253

DODATEK: UKINITEV REVIJE PERSPEKTIVE ● 409

(ponatis iz 1.000 številke Razgledov, 17. september 1993)

AVTORSKI IZVLEČEK ● 412

UVOD

Tokrat je revija Borec v celoti posvečena problematiki revije Perspektive, konkretno znanstvenemu posvetu o tej reviji. Tako Borec že drugič namenja pozornost temi, ki jo je uredništvo te revije ocenilo za pomembno.

Da je pomembna, bo nepristranski bravec mogel odkriti tudi iz gradiva s posveta, prav tako iz priloženega izbora fragmentov iz Revije 57 in Perspektiv.

O samem posvetovanju v tem uvodu ne gre izgubljati besed, saj o tem že pišem v (avto)refleksivnem komentarju, dodanem gradivu s posveta. Iz same debate je razvidno, kaj se je na posvetu dogajalo. Potrebo po javni objavi gradiva s posveta je komaj treba zagovarjati, tako je očitna; obžalovati je le, da je do raziskave in do objave gradiva prišlo šele tako pozno, po več kot treh desetletjih.

Čeprav se nekaj sodelavcev Perspektiv kljub povabilu ni udeležilo raziskave in še manj posveta, to dejstvo niti ni tako tragično. Tistih, ki so sodelovali na posvetu, je toliko in tako raznovrstnih, da so dogajanje ob reviji, ki ni bilo le kulturno-literarno, osvetlili vsaj za začetek ustrezno. Udeleženci so nastopali z zelo različnih ideoloških pozicij, od Jerovška do Božiča, od desne do leve; poudarjali so različne plati spomina, dejstev, dogodkov. Analize so bile, ker gre za zrele udeležence, že po metodoloških in idejnih izhodiščih pluralne in valentne.

Jasno je, da terja dozrajšnja raziskava nadaljevanje; se bo našla subvencija nove – povolilne – slovenske vlade oziroma ustreznih ministrstev, ki bo spoznala to nujo? Večina nekdanjih sodelavcev je še živih, to dejstvo je treba pravočasno izkoristiti; umrli so Smole, Rožanc, Strniša, Kozak, Arzenšek, morda še kdo. Prav bi bilo, da bi raziskavo in objavo gradiva posvetili tem velikim slovenskim umom in talentom.

Ne gre dvomiti, da bodo novi raziskovalci Perspektiv odkrili marsikaj še ne opaženega. Zato so potrebna nadaljnja raziskovanja. A za začetek gradivo, kot ga posreduje posvet, zadošča. Kaže problematiko, odpira dileme, tudi polemične; daje osnovne podatke o zadevi. Zato gre vsem sodelavcem raziskave in posveta zahvala; tako tistim, ki so sodelovali z analizami, kot tistim, ki so raziskavo in posvet omogočili: od ministrstev za znanost in kulturo pa do vodij Znanstvenega in publicističnega središča in revije Borec; posebej pa Vlasti Vičič in Zvonetu Filipoviču; brez njiju ne bi bilo ne raziskave ne posveta.

Izbor fragmentov je antologijski. Razumljivo je, da je delen; nemogoče je, da bi zajel vse relevantne spise. Le želeli je, da bi prišlo do nadaljnjih izborov; in do komentiranih. Tudi ta izbor je treba vzeti kot začetek in spodbudo ponovnega – kritično analitičnega – branja Perspektiv in Revije 57.

Izbor obsega paletu od aktualističnih glos, tako so jih poimenovali sodelavci, do načelnih spisov. Danes so takšne glose nekaj običajnega. Leta 1962, ko smo začeli z njimi, pa so bile šok, pohujšanje, tveganje. V dotedaj bolj ali manj v istousmerjeno slovensko – jugoslovansko – novinarstvo so vnesle nov moment: izhajale so iz načelne kritičnosti do režima, do družbenih pojavov. Zato ni čudno, da so bile oblasti trn v peti. O glosah se perspektivovci na začetku izhajanja revije niso domenili s političnimi dejavniki, ki so jim revijo odobrili; ker s(m)o z glosami prebili domenjeni okvir s(m)o s tem ogrozili izhajanje revije. Tega s(m)o se zavedali; tvegali s(m)o. Vedeli s(m)o, da načelni spisi ne zadoščajo; da je treba načelna stališča operacionalizirati.

V tem pomenu so glose v Perspektivah začetek novega – pluralnega, libertarnega – slovenskega novinarstva. Menda današnji slovenski novinarji tega še niso zapisali; morda tega niti ne vedo. Empirična raziskava bo to potrdila. Čeprav s tem ne pravim, da perspektivske glose niso imele predhodnikov.

Pučnikova glosa **Iz oči v oči** je že izrazito politična. Nekaj glos je bilo takih, da jih je moralo uredništvo izločiti iz vsebine; recimo moji **Nuna** in **Olimpija – Bagnolet**. Ne trdim, da je šlo za disidentske tekste; vendar pa naj se današnji cinični novinarji zamislijo, ko pišejo, da so bili vsi slovenski kulturniki v tistih letih tako rekoč prodanci in sodelavci, miljenci, sporazumarji z oblastjo. Zadeva je precej bolj zamotana, kot se zdi ideološko reduktivnim časnikarjem, ki bi radi videli, da se začenja liberalizacija slovenske družbe in misli šele konec osemdesetih let.

Posebnega pomena je objava Listnice uredništva s pogovorom med Stanetom Kavčičem in delom uredništva Perspektiv. Na posvetu je bilo o tem nekaj rečenega; tema terja podroben komentar. Objavljeni tekst je istoveten s tekstom, ki ga je poslal Stane Kavčič na različne partijske naslove, ne pa na Perspektive; objavili smo ga »samovoljno«, neavtorizirano, kar je sprožilo dodatno zamero. Ni pa tekst istoveten s tem, o čemer se je na sestanku govorilo; nekaj reči manjka. Se bo kdaj v kakem arhivu našel avtentični izvirnik? (Razumljivo je, da je bilo izpuščeno, kar je bilo Kavčiču manj po godu.)

Kosov tekst **Nekrolog za Besedo** povezuje Perspektive s to, spomladi leta 1957 ukinjeno revijo; tekst je zato načelnega značaja in utrjuje kontinuiteto zaplenjenih oziroma do danosti – tudi do oblasti – kritičnih, iz avtonomnih stališč izhajajočih revij. Rusov tekst **Simbioza dela in lastništva** pa je bil perspektiven, programski. Ni sicer izražal mnenj

vseh sodelavcev; a tudi ni bil v nasprotju z njimi. Znotraj revije je bila dopuščena široka pluralnost idej.

Makarovičeva razprava **O dveh pojmovanjih morale** ustrezno podaja stališče revije do etike; revija je bila sicer socialno angažirana, filozofsko poglobljena, a se je obenem zavzemala za vrnitev humanistične morale v slovensko družbo; s tem za kritiko razrednopartijske morale kot nedopustne zožitve in redukcije humanosti na ideološkost.

Izjemno pomembno je bilo stališče revije do narodnega vprašanja. Očitno je, da je bila revija usmerjena slovensko; ne jugoslovansko, ne nadnacionalno. Vendar pa je razumela – v nasprotju s tedaj prebujajočim se nacionalizmom starejših generacij – slovenstvo internacionalno in antišovinistično. To osnovno držo ilustrirata prispevka Primoža Kozaka in Vena Tauferja; njuno stališče gre razumeti kot protest zoper slovenski etnocentrizem; za strpnost do drugega. Politično idejna strpnost je tako dobila dopolnilo v »rasno narodni« strpnosti; nekateri članki pa tudi v verski. – Avtokritično je treba priznati, da je bilo med perspektivovci še najmanj generacijske strpnosti.

A tudi to je viden premik od Revije 57 – od pomladi leta 1957, ta drža je izražena v mojem esej **Razmišljanje o upornih generacijah in povojnem rodu** – do dogajanja spomladi 1964, ko je Perspektive podprl velik del slovenskih kulturnikov starejših generacij. Oznaiter generacijskega boja spomladi 1957 je bila potrebna kot odkritje taktično prve možne oblike avtonomizacije neke skupine.

Partijski uradni marksizem je ostro nasprotoval generacijskemu boju; dovoljeval je le idejni razredni boj med dvema držama, od katerih je vsaka zajemala pripadnike vseh generacij. Revija 57 se je kot socialno kulturno idejno profilirana skupina utemeljila prav na generacijski drugačnosti; svojo generacijo je tudi jasno oblikovala – kot moj omenjeni esej. Ni čudno, da je takoj prišlo do javnih napadov na moj esej (s strani Vladimirja Kavčiča, Borisa Zihlerla idr.). V sedmih letih pa se je perspektivovska skupina tako utrdila, moralno in idejno, celo socialno, da se je mogla širiti tudi k drugim generacijam, najbolj k mlajši, iz nje sta prihajala nova urednika, Šalamun in Močnik, a tudi k starejšim: »pakti« z revijo Sodobnost itn.

Razprave – Rusova **Ustvarjalnost in svoboda**, Pučnikova **K svobodi**, Kermaunerjeva **O nekaterih sodobnih problemih humanizma** – pa so idejna platforma za izhajanje oziroma delovanje Revije 57 in Perspektiv.

POSVET O PERSPEKTIVOVSTVU

Jože Dežman: Na današnjem posvetu smo se zbrali perspektivovci, raziskovalci perspektivovstva in sedma sila. Vse vas pozdravljam v imenu revije Borec, pa tudi v imenu Znanstvenega in publicističnega središča in seveda obeh ministerstev – znanstvenega in kulturnega – ter ustanove Open society found, ki so finančno podprli raziskavo. Naše izhodišče so Perspektive za nazaj in perspektive za naprej. Pogovor je prerež, v katerem bomo osvetlili svoje dosedanje početje in na osnovi že nastalih ter nastajajočih prispevkov analitičnega, spominskega ali drugačnega značaja naše dosedanje početje problematizirali in usmerili v prihodnost. Perspektivovstvo je kot fenomen tudi metafora za razmislek o sedanjem revijskem intelektualnem in nasploh “perspektivovskem” iskanju v slovenskem duhovnem, delno pa tudi političnem okolju. Z veseljem predajam besedo gospodu Veljku Rusu, ki si je vzel čas in pripravil svoja izhodišča za vodenje pogovora.

Veljko Rus: Uvodoma bi si najbrž morali zastaviti vprašanje, ali je sploh smiselno razpravljati o Perspektivah v današnjem času. Ali ni to tema, ki spada definitivno v preteklost? In če ne, kaj je tisto, kar spada v preteklost, kaj pa je še aktualnega v zvezi s tem? Pri tem ne mislim le na pisanje v Perspektivah, ampak tudi na to, kakšen socialni agregat so oblikovale in kaj so doživljale, kakšno vlogo so pravzaprav imele v družbi.

Sam sem imel v začetku dokaj mešane občutke. Obnavljanje zgodbe o Perspektivah se mi je zdelo nekako odveč in zunaj konteksta sedanjega dogajanja. Najbrž je k temu prispeval tudi moj odnos do časa, ki je še vedno aktivističen. Še vedno mi je namreč “prihodnost vse in preteklost nič”. Glede na moja leta seveda takšna usmerjenost ni preveč realna. Potem sem začel razmišljati o tem, kaj bi me pravzaprav lahko pritegnilo v takšno razpravo o Perspektivah, in ugotovil, da bi me iz današnje perspektive zanimala vsaj tri teme.

Prva tema je povezana z menjavo generacij. Zdi se mi, da menjava generacij še zdaj ne funkcionira, tako kot ni funkcionirala tedaj. To pa je seveda za zgodovinsko dogajanje nekega naroda dokaj kočljiva zadeva.

Kako neprijazno so nas sprejele starejše generacije, je razvidno že iz zgodnjega konflikta med Klabusom in Štihom. Klabus je imel kot so-delavec Naših razgledov dokaj dobre odnose s Štihom, toda čim se je

pojavi s programom za Revijo 57, mu je Štih postavil ultimatum: Ali boš opustil misel na objavo programa za novo revijo, ali pa boš moral opustiti sodelovanje z Našimi razgledi. Če bi se to zgodilo komu izmed nas, ki smo bili bolj agresivni, bi bilo to še nekako razumljivo, povsem nerazumna in nerazumljiva pa je takšna reakcija v Klubusovem primeru, saj je le-ta tudi tedaj deloval razumno in spravljivo. Očitno tudi Štihova reakcija ni bila osebna, ampak nadosebna, generacijska.

Kasneje so se medgeneracijski konflikti pojavljali v dokaj drastičnejših oblikah. Najbolj me je šokirala teza profesorja Ziherla o "preskoku generacij". Zdaj bi najbrž takšno tezo označili za kulturno – politični genocid cele generacije. To se je do neke mere tudi uresničilo, sicer ne bi bilo mogoče, da bi se deset let kasneje ponovno pojavila generacija, ki je oznanjala proletkultovska in leninistična gesla (n.pr. Bavčar, Janša in drugi).

Vendar je bila reakcija Ziherlove generacije na našo skupino delno logična in razumljiva. Ta je bila pač prava, revolucionarna generacija, ki je bila do neke mere prepričana, da gradi novo družbo za večno, to pa pomeni, da zanjo niti razredni niti generacijski konflikti niso bili naraven družbeni pojav.

Manj so bile razumljive odklonilne reakcije srednje generacije. Dušan Pirjevec – Ahac, Štihov generacijski vrstnik, je v začetku govoril o fašistoidnih značilnostih nove kritiške generacije in tudi kasneje, ko so me ob koncu Revije 57 izključevali iz Partije, mi je očital, da sem generacijski problem po nepotrebnem poudarjal kot ključni problem tedanje družbene regulacije. S tem, da sem pripisoval večjo težo generacijskim problemom kot razrednim, sem po njegovem mnenju potrdil, da zame ni mesta v Partiji. Soglasno so me izključili iz partijske celice na Filozofski fakulteti.

Zdaj vemo, da so se približno v istem času pojavljale skoraj v vseh evropskih državah tako imenovane kritične generacije, ki so skušale redefinirati povojne družbene spremembe. V Sloveniji pa se kažejo težave v zvezi z generacijskimi menjavami tudi na drugih, ideološko povsem nevtralnih področjih. Tako je na primer eden od osnovnih problemov slovenskega kmetijstva povezan s prepoznam prenosom lastninskih upravičenj s starejše generacije na mlajšo, prepoznam zato, ker pride do dedovanja praviloma šele takrat, ko "mlajša" generacija ni več v svojem življenjskem zenitu.

Razumljivo je tedaj, da tudi nove generacije niso tolerantne do starejših, kar se po letu 1989 kaže v razpravah o pokojninskem sistemu in narcisoidnem samopoveličevanju zaslug za osamosvojitve. Vse to kaže, da je menjava generacij v Sloveniji kroničen problem, zaradi katerega nastajajo nezaželjene prekinitve ali celo regresije v družbenem dogajanju. In dokler bo tako, bomo Slovenci nezgodovinski narod, ne

glede na to, kako intenzivno so posamezne generacije sodelovale v zgodovinskem dogajanju.

Druga stvar, ki bi jo rad povezal z dogajanjem okoli Perspektiv, so statusne spremembe slovenske inteligence. Čeprav ima slovenska inteligenca v tem stoletju institucionalno gledano vseskozi neustrezen položaj, pa se njena funkcija in njen vpliv v slovenski družbi močno spreminjata. Institucionalno je slovenska inteligenca danes prav tako marginalizirana, kot je bila za časa Cankarja, je pa po drugi strani vse bolj trdno vraščena v družbeno dogajanje. Medtem ko je bila za časa Cankarja razcepljena na jaro gospodo čitalniške družbe in boemske obrobneže, se je med drugo svetovno vojno aktivno vključevala v politično dogajanje na obeh nasprotnih straneh, na strani domobrancev in partizanov. Vendar se je vključevala s svojo kulturniško dejavnostjo, zato ni čudno, da je še nekaj časa po vojni veljal enačaj med kulturniki in inteligenco. Prava inteligenca se je po mojem mnenju oblikovala v Sloveniji šele z našo generacijo, saj smo bili pravzaprav prvi, ki smo ustvarili simbiozo med kulturniki, filozofi in družboslovci. Po mnenju srednje generacije je bila takšna zmes škodljiva za kulturo, za nas pa je bila ta simbioza pogoj za bolj vitalno in manj akademsko filozofijo, po drugi strani pa tudi pogoj za preraščanje kulturniškega impresionizma v družbeno opredeljujočo in zaradi tega tudi politično neodvisno umetniško dejavnost.

Takšna simbioza, ki je omogočala uveljavljanje vloge inteligence kot vesti in uma naroda, se je vzdrževala tudi še po koncu Perspektiv v Problemih, čeprav je del sodelavcev iz Perspektiv prenehal sodelovati, ker se je pač bolj intenzivno začel uveljavljati v profesionalnem življenju. Podoben proces je potem kasneje potekal tudi v Novi reviji, v kateri je po prvotni simbiozi prišlo do cepitve med strokovnjaki in razumniki in do tega, da je zdaj Nova revija najbolj izrazit, če ne celo edini še živeči "kolektivni intelektualec".

Na tem mestu se ne bom spuščal v presojo, ali je to dobro ali slabo, želim pa poudariti, da izvirajo težave predvsem iz tega, ker niti kulturniki niti razumniki niti strokovnjaki nimamo ustreznega urejenega institucionalnega statusa in smo tako še vedno na milost in nemilost prepuščeni dobri volji strankarskih veljakov, tako kot je bila slovenska inteligenca v prvi polovici podrejena cerkveni gospodi. Glede na naraščajoči vpliv vseh teh podzvrsti slovenskega izobraženstva je seveda mezdni oziroma uslužbenski status ne samo nedopusten, ampak tudi znamenje socialne in politične nezrelosti nas samih.

Tretja tema, ki povezuje takratno družbo s sedanjim dogajanjem, je odnos med zgodovinskim subjektom in zgodovinskim objektom, med Partijo in Perspektivami. To razmerje načenja dr. Lev Kreft in če ga prav razumem, ga interpretira kot razmerje med totalitarnim subjektom in anarhičnim objektom.

Vprašanje je, ali je šlo pri Perspektivah samo za anarhično usmerjenost. Po eni strani je res, da je mogoče v totalitarnem sistemu živeti le zunaj sistema. Prav tako je res, da smo se zavzemali za samoupravljanje ki je pravzaprav anarhično načelo, ker je s samoregulacijo v spodnjih plasteh družbe dopuščalo relativno avtonomne oaze spontanega in kreativnega delovanja. Toda res je tudi, da nismo bili samo anarhoidni uporniki, da smo razvijali nove umetniške in filozofske smeri in ustanavljali institucije civilne družbe, kot so bili Oder 57, Kulturno-umetniško društvo Linhart, poskušali ustanoviti založbo in na koncu celo medrevijalni kulturni forum, za katerega so tedanji oblastniki menili, da bo postal neposreden tekmelec Partiji.

Če presojamo sedanje razmere, v katerih ni političnih ovir za ustanavljanje institucij civilne družbe, in skušamo oceniti na primer nepremišljeno vključevanje vodilnih intelektualcev v razne strankarske kulturne forume, kot je na primer Kulturni forum pri SDSS, ne moremo tega vrednotiti drugače kot pojav hude in povsem nepotrebne politične dekadence.

Slovenska inteligenca ne more dalj časa vzdrževati svoje duhovne avtonomije, ne da bi si izoblikovala celovito omrežje svojih lastnih civilnih institucij. Brez tega bo nenehno nihala med politizacijo in apolitičnostjo, med tem, da bo transmisija ali fasada političnih strank ali pa bo sama uporabljala moč političnih strank za to, da bo z njo nadomeščala nezadosten vpliv na slovensko družbeno dogajanje.

Taras Kermauner: Ker sva z Veljkom Rusom enako stara, seveda delim njegovo vero, da je vse v prihodnosti in nič v preteklosti. Pred nama je še vse življenje, kot se vidi; vendar vas bom razočaral in kar bom govoril, je samo o preteklosti. Ker sem znan po tem, da nisem zvest samemu sebi, in to načeloma ne, delujem v skladu s samim seboj. Poleg tega vas bom razočaral – prej sva z Rusom govorila o tem, kaj sem pripravil, in verjetno ga nisem dobro obvestil – ker ne bom tako ambiciozen. Verjetno bi moral biti, ampak nisem, povedal bom samo nekaj uvodnih besed spominskega značaja o tem, kako je prišlo do raziskave o perspektivovstvu, drugo pa, če bo potrebno, v dialogu in debati.

V prejšnjem političnem sistemu si takšne raziskave nisem obetal. Menil sem, da bi bila za Partijo preveč obremenjujoča in da je zato njeni politično ekonomski in državno kulturni organi ne bi podprli. Ker pa so bile Perspektive – ime jemljem za celoten pojav ali gibanje ali pomensko strukturo, ki se je spletla okrog Revije 57 in Perspektiv, zame edinstvena življenjska izkušnja, vrh mojega socialnega, kulturnega delovanja, obenem pa vsekakor eden od vrhov povojnega slovenskega ne le kulturnega dogajanja, sem se h komentiranju, reflektiranju perspektivovstva

kar naprej vračal spontano, fragmentarno, esejistično, spominsko. Vračali so se tudi drugi, posebno ob spominih na Oder 57. Žal nihče od nas načrtno, organizirano.

Takoj po spremembi političnega sistema sem menil, da bi bilo treba Perspektive postaviti v središče slovenske pozornosti, ker da so eden od virov novega socialno kulturnega in vrednostnega modela, ki se je obetal kot pozitivna zamenjava za negativno polpreteklost. Prepričan sem bil, da mora nova slovenska družba temeljiti prav na perspektivovstvu, čeprav seveda ne le na njem. Rečeno z izrazom osemdesetih let so bile Perspektive vir in model civilne družbe – o tem je pravkar rekel nekaj kolega Rus, v kateri bi odšla politika, ne le politika ene stranke, ampak politika kot taka v ozadje. Nadomestila naj bi jo kultura. Sam osebno sem dodajal kulturi še pridevnik verska, seveda pojmovana na moj način.

Prvi hip še nisem bil mislil na raziskavo znanstvenega tipa. V prejšnjem sistemu namreč nisem imel stikov z družbeno organizacijo, ki je s finančno podporo načrtno omogočala širše, ne le osebne raziskave. Kadar sem svoje projekte prijavil – mislim, da je pomembno, da se to pove, recimo skupaj z Andrejem Inkretom in Nikom Grafenauerjem, sredi sedemdesetih let projekt raziskave slovenske dramatike, so bili predlogi zavrtni. Tako sem bil prisiljen v individualno preučevanje predmeta. Da bi leta 1990 našel sodelavce, je bil potreben čas. Večina tistih, ki bi prišli v poštev, se je spomladi 1990 ali že nekaj let prej angažirala v političnostrankarskem boju. Kultura je bila spet, čeprav z drugimi razlogi, odrinjena na stranski tir.

Ker sem imel – po slabih, v sedemdesetih in začetku osemdesetih let – dobre izkušnje z Milanom Medenom, urednikom Ljubljanskega dnevnika – leta 1987 mi je objavljial Pisma srbskemu prijatelju in leta 1988 Pisma slovenskemu prijatelju, sem se takoj, ko sem se pozimi 1989 vrnil iz Argentine, obrnil nanj, naj mi objavi serijo spominskih informativnih in esejističnih zapiskov o slovenski politični emigraciji. Pristal je; ker pa sem to delo namenil za knjigo Slovenski čudež v Argentini, sem prosil Medena, če lahko domenjeno zamenjam z analizo Perspektiv in perspektivovstva. Žal je bil Meden za to analizo manj vnet, izdal je le nekaj nadaljevanj – menda tri ali štiri – in objava se je končala.

Pisalo se je poleti 1990. Ker me ni privlačevala strankarska in sploh aktivna politika kot neposreden boj za oblast – bil sem še vedno zvest svojim načelom iz obdobja Perspektiv –, sem bil prepričan, da je za slovensko, a tudi za širšo javnost tako rekoč nujno, da izve, od kod vrednote, ki so omogočile prizadevanje za novi socialno svetovni model, kakršen naj bi nastajal po letu 1990, po zmagi nekomunističnih strank na volitvah. Tekstu za Ljubljanski dnevnik, skoraj enako obsežnem, kot sta kasnejši razpravi Perspektivovski svet v perspektivovski dramatiki v

Borcu in Perspektivovci, ta je izšla v obsegu krajše knjige, sem dal naslov Dokumenti, spomini in komentarji. To svojo razpravo sem nanizal okrog ponovnega branja krtačnih odtisov eseja Nuna, napisanem za 26. številko Perspektiv, letnik 1962/63, ki sta ga urejala Veljko Rus in pokojni Primož Kozak. Ta esej pa zaradi različnih vzrokov ni izšel. Bil je verskega značaja. V Dokumentih – gre za naslov te moje razprave – sem Perspektive osvetljeval predvsem s stališča krščanstva oziroma svoje opredelitve za transcendenco. Morda je bil to glavni vzrok, da so v Dnevnikovi sobotni prilogi z objavljanjem prenehali. Ta smer jim očitno ni bila po godu. Bili so pač še izrazito vezani na zunajverske vrednote prejšnjega ideološkega sistema.

Revija, ki mi je bila že leta najbližja in v kateri sem sodeloval tudi kot član uredniškega odbora, to je Revija 2000, se mi je zdela kot nalašč za objavo tega prvega sistematičnega spisa raziskave o perspektivovstvu. Glavni urednik Peter Kovačič je esej takoj sprejel in ga objavil. Izšel je v trojni številki 56-57-58 leta 1991 pod že omenjenim naslovom na straneh 193-255. Revija 2000 je bila usmerjena tako, da je družila kritiko Partije z versko razsežnostjo, ki pa je bila kritična tudi do klerikalizma in do političnega vidika katoliške cerkve. Temeljila je in še temelji na Kocbekovem in Mrakovem personalizmu, celo na personalističnem eksistencializmu, na nečem, čemur so bile blizu tudi Perspektive.

Sam menim, da je ta moja razprava-esej prvi načrtni pristop k obravnavi perspektivovstva. Posebej jo na tem mestu omenjam ne le zato, ker to zasluži, ampak ker je žal ostala dobesedno neznana. Niti sicer strokovno korektni raziskovalci Perspektiv, katerih zgledna dela so gradivo za ta posvet o perspektivovstvu, je ne navajajo, zaradi česar sklepam, da je ne poznajo. Že zaradi Revije 2000, ki je v obeh političnih sistemih potisnjena v stran, moram nanjo opozoriti, in seveda zaradi njene vsebine. Upam, da si jo bodo tisti, ki jih perspektivovstvo zanima, ogledali.

V času od poletja 1990, ko sem Dokumente, spomine in komentarje napisal in ko sem izkusil nove težave z objavljanjem gradiva o perspektivovstvu, sem se, še vedno vsaj minimalno "verujoč" v novi sistem, prepričeval, da bi novi sistem vendarle moral biti naklonjen znanstveni, širše zastavljeni obravnavi predmeta. Ker se je za moj predlog pri priči vnelo Znanstveno in publicistično središče, takrat je že objavilo knjigo Boža Repeta Obračun s Perspektivami, sem se obrnil nanj. Ker je očitno edino to založbo zanimalo perspektivovstvo – z drugimi družbeno državnimi ustanovami tega tipa pa nisem imel stikov, sem se z vodjema Znanstvenega in publicističnega središča Levom Kreftom in Zvonetom Filipovičem brez težav domenil, da na Ministrstvo za znanost prijavimo raziskavo o zadevi. To smo tudi storili. Predlog smo opremili s potrebnimi dokumenti in ga poslali v odločanje novi kulturno-politični oblasti.

Kako je z našim predlogom ravnalo Ministrstvo za znanost oziroma njegov šef prof. dr. Tancig, je stvar posebnega spomina in osvetlitve. Naj navedem le to, stvar je seveda javnega značaja in bistveno pomembna, da je bil odnos ministra Tanciga do raziskave o Perspektivah zame eden prvih šokov, s katerimi mi je postregla nova oblast. Ko smo šli omenjeni trije na Ministrstvo za znanost raziskavo znanstveno zagovarjat, razlagat strokovnometodološke osnove raziskave (odgovarjal sem, kot nosilec raziskave, na vprašanja, ki mi jih je zastavljalo ministrsko znanstveno razsodišče), je prišlo že takoj na začetku do incidenta. Minister si je dovolil v maniri lumpenrevolucionarjev – to je moj izraz iz srede osemdesetih let – obnašanje, kakršnega nisem trpel niti pod starim režimom in sem ga bil zato še manj pripravljen trpeti pod novim, pod režimom, ki sem ga tedaj, naivnež, še imel za svojega. Minister me je z nadutim slabim humorjem nadrl, češ da prihajam k njemu “nesramno lobirat”. Ker tega v starem režimu nisem počel – če bi, bi verjetno kakšno raziskavo dobil, minister jih verjetno je – in ker sem menil, da mi tega ne bo treba početi niti v novem, ki da bo humanističen, sem ogorčeno vstal in hotel prizorišče, v katerem so me žalili, pri priči zapustiti. Ko je minister videl, da mislim resno, se je opravičil. Ni mogel razumeti, kot niso mogli razumeti podobni dejavniki leta 1945 in leta 1964 ali 1963 ali 1958, ko sem imel z njimi opravka (in še marsikdo tukaj, npr. Veljko Rus, Vital Klabus in drugi od Mladinske revije do Perspektiv), da nekdo ne prihaja k oblasti kot ponižen hlapec. Verjetno je bil minister kot partijec in član znanstveno-družbenih vodstev prejšnjega režima navajen na slog, ki ga jaz nisem želel gojiti.

Težaven razgovor oziroma obrambo projekta, ki je bila bolj obramba pred nenaklonjenim kot nepristranskim sodiščem, smo z mojega vidika opravili zadovoljivo. Vendar neuspešno; s projektom nismo prodrli. Ministrstvo je z njim odlašalo in ga v bistvu zavrnilo. Šele novi minister za znanost je raziskavo sprejel, tudi današnji posvet je del programa, ki ga subvencionira Ministrstvo za znanost in seveda tudi Ministrstvo za kulturo; podpira ga tudi Open Society Fund.

Končno sem razumel, in to je bistvo mojega sporočila, da Perspektive res niso temelj novega socialno političnega sistema – to je moja teza, lahko ji kdo oporeka, saj temelji ta novi sistem na strankarski družbi, Perspektive pa so se s skoraj enako ostro kritiko usmerile zoper strankarstvo kot zoper enostrankarstvo. Avtokritično avtorefleksijo imam za temeljno pozitivno potezo raziskave o perspektivovstvu; to je zame avtokritična avtorefleksija.

Raziskava, ki se je mukoma razvijala skozi nekaj let, je obrodila prve sadove: del številke Borca, ki je izšla spomladi 1995, ta posvet in zraven spadajoče elaborate, Velikonjevega, Klabusovega in druge. Repetova knjiga sodi v okvir zadevne raziskave; ob robu tudi letos izšla

Gabričeva Socialistična kulturna revolucija. Ta obravnava Revijo 57 izključno s politične perspektive. Prav tako sodi sem elaborat Mateje Režkove o Reviji 57.

Upam, da bodo Ministrstvo za znanost in drugi odločilni dejavniki še naprej financirali raziskavo o perspektivovstvu, kajti načetih je bilo še nekaj tem, predvsem politični okvir in politična razsežnost perspektivovstva, kar je seveda potrebno in nujno, vendar daleč premalo. Perspektive po mojem mišljenju niso bile politična revija, ampak revija za kulturo, za iskanje smisla življenja itn. Sam v svojih raziskovanjih težim drugam, k analizi literature, dramatike, k splošnim ocenam pojava gibanja, tudi k verskemu vidiku. Za številne je ostalo še veliko dela – obravnava filozofije Perspektiv, proze, poezije, prevodne dejavnosti, saj je bila načelnega značaja in je uvajala med Slovence novega modernega duha, feljtonistike, sociologije itn.

Morda bo pričujoči posvet spodbudil tiste, ki bi po mojem morali sodelovati v raziskavi, vsaj s spomini; in tiste, ki smo jih vabili, naj sodelujejo, a se do zdaj za sodelovanje še niso odločili. Morda jih bom motiviral za to, da bodo namenili pozornost tudi nečemu, kar ni strankarsko politično aktualno, a je bilo po mojem prepričanju pomembno ne le za eno od slovenskih kulturnih skupin. Trdim, da sodi perspektivovstvo v srčiko problematike slovenske kulture in družbe, njenih vrednot.

Mitja Velikonja: BESEDE, REVIJE, PERSPEKTIVE

V pričujočem uvodnem razmišljanju ne nameravam ponavljati ali povzemati vsebine tistega, kar sem na široko predstavil v svojem spisu Družbenokritični dialogi slovenskega perspektivovstva, ki ste ga prejeli kot gradivo za današnji posvet. V njem sem obdelal le en, sicer integralni vidik perspektivovstva, namreč njegovo izrazito dialoško naravnost in prakso, oziroma še ožje, predstavil sem tisto, kar je postalo in ostalo zapisano na straneh sedemintridesetih, številčk Perspektiv ter drugih tedanjih slovenskih literarno – družboslovnih revij o Perspektivah. Zato si bom raje dovolil razgrniti nekaj svojih obpotnih vtisov, bežnih opažanj, prebliskov in intimnih mnenj, ki so se mi porajali ob ukvarjanju z zgodovino perspektivskega gibanja in namenoma niso našli svojega mesta v ozko zasnovanem okviru omenjenega elaborata. Prav gotovo so se mi nekateri med njimi nezavedno vtihotapili tudi v tisto pisanje, a se mi vseeno zdi umestno, da jih na tem mestu še posebej ekspliciram. Tako me je vedno znova presenečal temperamenten način, slog pisanja, ki so ga gojili perspektivovci oziroma perspektivaši. Kljub diferenciranosti skupine po različnih linijah, različnih pogledih navzven in navznoter je to postala njihova prepoznavna značilnost, specifika, ki so se je navzeli kot pripadniki iste skupine. Pomemben prispevek, ki ga

pogled v zgodovino perspektivovstva ponuja v razmislek sedanji slovenski družbi, posebej še generacijam, rojenim po teh dogodkih, kateri pripadam tudi sam, je razbijanje mita o monolitnosti, istomiselnosti, miselni zatohlosti tega obdobja. Z različnih govorniških pozicij namreč skušamo biti poučeni, prepričani o tem, da je treba celotno slovensko povojno intelektualno zgodovino – oz. zgodovino nasploh – jemati *en bloc*. To naj bi bilo obdobje brezidejnosti zavoljo ideološkosti, intelektualne sivine rdečih odtenkov, neresničnosti zaradi ene same resnice, torej čas brez intelektualnih vrednot, čas idejne subverzivnosti, kritičnosti, skupinske in individualne pokončnosti. Skratka, kot da je bilo vse-eno. Že bežen pregled tedanjega publicističnega snovanja ovrže takšna poenostavljanja. Perspektivovski avtorji so svoje delovanje imeli za intelektualno poslanstvo in obenem za vrednoto. Povezovali so ju: analitični uvidi tedanje družbene, politične in kulturne stvarnosti ter predstavitve tujih tekstov so bili prežeti z visoko stopnjo intelektualne etike; njihove neprikrite želje po spreminjanju nista kazila nereflektirana strast politične pristranskosti niti bledilo lepodušniške neangažiranosti. Kritiko in polemiko so dojemali kot boj različnih resnic, ne pa kot dominacijo svoje resnice nad drugimi. Njihova dejavnost ni zašla v neodgovorno nasprotovanje vsemu obstoječemu ali v prav tako neodgovoren beg iz njega, ampak je v njej mogoče odkriti iskrena prizadevanja za boljšo, humanejšo, svobodnejšo družbo. Kljub temu je prišlo do pomenljivega paradoksa. Perspektivovska intelektualno – kulturniška epizoda je bila v prejšnjem sistemu zamolčana, zaradi svoje tedanje ideološke nevezanosti pa izstopa tudi iz poizkusov nove manihejske delitve polpretekle zgodovine. Sedanja raziskava bo prav gotovo izpopolnila slovensko vedenje o tem času in dogajanjih ter jih morda prvič, kolikor je to mogoče, objektivno ovrednotila. In navsezadnje se mi je ob proučevanju poti in usode tega gibanja neprestano pojavljalo eno in isto vprašanje, simptomatično povezano z naslovi ukinjenih revij te skupine ustvarjalcev. Namreč, ali in koliko lahko *besede, revije in perspektive* iz intelektualne sfere v ozračju hipertrofirane politizacije celotnega družbenega življenja sploh uspejo, kako daleč se jih lahko sliši, kako “se jim piše”, ali lahko sploh preživijo? Tedaj in danes. Znanje vnaša nered, zmedo v večnostne koncepcije vsakega reda. Intelektualni diskurz preizkuša prag tolerance določene družbe, njeno pripravljenost na samorefleksijo, sposobnost soočanja z vsemi, tudi neprijetnimi, skelečimi ali zatrtimi razsežnostmi njenega bivanja. Večstranskost intelektualnega pogleda na dejanskost in bajeslovnost je nujno širša, temeljitejša, daljnosežnejša od politično *strankarskega* pogleda, ne glede na to, ali se slednji – prvič – perversno ponuja kot edini možni in zveličavni ali – drugič – dopušča volčjo tekmo ideologiziranih navijaških interpretacij.

Perspektivovstvo razumem kot dogajanje, proces, ne pa kot omejen, izoliran dogodek iz naše polpreteklosti. Soočenje s Perspektivami mora zato poleg tega, da razglablja o pretekli vlogi in razsežjih idejno – teoretske in družbenoprogramske platforme te revije v svojem času in razmerah, nujno poseči tudi v vselej pereči odnos, konfliktni dialog med družbenopolitično stvarnostjo in znanstvenokritičnim pogledom nanjo. Drugače rečeno, ne sme se zaustaviti le pri obravnavi minulega, ampak na podlagi te tematizirati in problematizirati omenjeno razmerje med znanjem in redom. Pomembnim razlikam navkljub ostaja ta odnos glede na ideološko prežetost celotnega družbenega življenja v tako imenovanih *neodvisnih devetdesetih* letih podoben tistemu iz takoj imenovanih *sproščenih šestdesetih*. Ideja tega gibanja časovno presega usode njegovih glasil in obdobje konca petdesetih in začetka šestdesetih let, čemur mora slediti tudi raziskava sama. Prav na ta način lahko nekateri ostanejo, drugi pa postanemo zvesti svobodnjaškemu, pluralističnemu duhu perspektivovstva oziroma intelektualnega diskurza nasploh.

Peter Božič: Taras Kermauner me je pravzaprav izzval k temu, naj se opredelim do svojega sodelovanja oziroma nesodelovanja pri raziskavi o perspektivovstvu. Ta stvar seveda ni tako preprosta, kot se zdi in kakor se je zdelo meni samemu, da je to samo nekakšen kritični odnos do mojega lastnega spomina, na katerega se sploh ne zanesem, ampak gre za nekaj drugega. Po letu 1964 oziroma 1965 sem imel vseskozi občutek, da je vsako vračanje v perspektivaštvo pravzaprav vračanje v neko travmo, v nekaj, kar je bilo s socialnim, družbenim, političnim razvojem preseženo. Danes se mi seveda zdi to temeljno in zelo aktualno politično vprašanje. Ravno iz tistega ven, kot je prej poudaril Taras Kermauner ali Veljko Rus, ki je govoril pravzaprav o osnovnem izhodišču do obstoječih kulturnih in tudi siceršnjih institucij. Ta odnos perspektivovcev, tudi Revije 57 itn., je bil izjemno strog, in sicer v tem smislu, da se z obstoječimi institucijami ne sodeluje ne na tak ne na oni način. To se pravi, ne tako, da se vključujemo v nekakšno – v mislih imam Smoletovo Antigono – antigonsko držo, medtem ko je Teirezias drugačen problem. Po letu 1964, po ukinitvi Perspektiv je naslednja generacija ta osnovni odnos popolnoma spremenila, in sicer je šlo za to, da je pod geslom “pohod skozi institucije” ugotavljala na eni strani kulturno jalovost perspektivašev, mislim na jalovost naše pozicije in se intenzivno vključevala v vse kulturne institucije (umetniški vodje gledališč, uredniki založb ipd.). Najbolj intenzivno je ta proces potekal v tistih časih, ki smo jih krstili za svinčene čase. Rekel bi, da smo kot generacija zamudili vlak, osebno pa se mi je moja perspektivaška pozicija zdela v tistem nadaljevanju res jalova, ker so se razmere toliko spremenile, da je treba

družbo spreminjati tudi navznoter. Seveda ne mislim, da je bilo eno samo osamosvojitveno jedro. Jeder je bilo veliko. Eno je bilo celo pri Kučanu, drugo je bilo pri Reviji 2000, tretje je bilo pri Novi reviji in četrto v Mladini, v ZSMS itn. To je bil širok proces, ki je verjetno nastal tudi z vključevanjem v te institucije. Zakaj naj bi se zdaj udeleževal te raziskave? Moj negativen odnos do tega je izviral predvsem iz tega, da se mi je zdelo, da je bil ta proces naslednje generacije ravno tako organski, kakor je bil naš, ko smo institucionalizem, če bom poenostavil, odklanjali. Danes se stvar pač kaže v popolnoma drugačni luči, in sicer: nenadoma postavijo – in to moji kolegi, to je spet izziv – neke moralne vrednote za vse ljudi za trideset, štirideset let nazaj in to tiste moralne vrednote, ki smo jih uresničevali mi v okviru Perspektiv in Revije 57. Generacija, ki zdaj prevzema te moralne vrednote po drugih, na druge kaže s prstom in s tem utemeljuje svoje politično ideološko delovanje, prav ta generacija je opustila vrednote, ki bi jih jaz imenoval anti-gonovske ali pa perspektivaške. To je seveda spet neka vrsta dadaizma in zato se mi zdi raziskava o Perspektivah izjemno pomembna tudi v tem kulturnopolitičnem ali čisto aktualnopolitičnem smislu.

Janko Kos: Za začetek nekaj več o vsebinskih problemih. Zdi se mi, da je bil v uvodni besedi Tarasa Kermaunerja bistven poudarek na znanstveni obravnavi Perspektiv. Na takšno obravnavo je treba ne samo pristati, temveč je tudi zares potrebna. Vprašanje je, kateri so kriteriji za njeno znanstvenost. Tu vidim veliko problemov, ki pa jih je verjetno vodstvo raziskave videlo že samo. Najprej problem raziskovalcev, ki so bili udeleženi v samih Perspektivah ali pa so bili eventualno njihovi nasprotniki. Gre za moralen in ne za znanstven problem, za problem moralne čistosti in poštenosti, ki jo moraš imeti, ko se ukvarjaš s Perspektivami kot tak, ki si bil zraven. Mislim, da gre z ene strani za nevarnost nečimrnosti, napuha, samoljubnosti, svojevoljnosti pri interpretiranju preteklosti, z druge strani pa seveda za politično strast v sedanjosti, ko bi nekdo iz te preteklosti rad povlekel adute za svoj položaj v sedanjem političnem, ideološkem, kulturnem trenutku. To so gotovo nevarnosti, ki jih čutimo vsi. Zato je treba biti zelo zadržan do gradiva, s katerim imamo opravka, in seveda tudi do svoje sedanje situacije in pozicije. Toliko za uvod.

Mislim, da je za znanstveno obravnavo nujno, da imajo svoje mesto v njej različne metodologije, metode, aspekti od čisto historičnih – mislim, da tu ne moremo govoriti o historizmu in historičnosti – do eksistencialnofilozofskih. Mislim pa, da je treba pritrditi tudi težnji, ki sem jo opazil v gradivu Tarasa Kermaunerja, namreč težnji k nekakšni aktualizaciji te historiografije. To je nujno, ker horizonti se stapljajo. Naš nekdanji s sedanjim, historično gradivo s sedanho situacijo. Vprašanje

pa je, katera orodja, katere kategorije so za takšno aktualizacijo primerne znotraj znanstvene raziskave. Opozarjam na tale problem: Taras Kermauner v svojem bogatem spominskem pričevanskem gradivu uporablja izraza desno-levo, levica-desnica. Ker je pri Znanstvenem in publicističnem središču izšla knjiga Norberta Bobbia Desnica in levica, bi verjetno lahko raziskavi, ki poteka pod streho tega središča, priznali pravico do takih izrazov, razen seveda, če smo do njih z znanstveno-filozofskega stališča skeptični. Sam osebno pristajam na Bobbijevo stališče, da sta to pojma, ki sta uporabna, ki sta nujna, ki sta še vedno aktualna, čeprav je seveda iz njegove knjige in drugih razprav jasno, kakšne težave imamo z njimi. Kaj je desno, kaj je levo? Mislim, da se a priori tega ne da določiti in da je potrebna zelo rafinirana analiza teh pojmov, njihovega nanašanja na konkretno gradivo, bodisi v preteklosti bodisi v sedanjosti. S tem v zvezi mi prihaja na misel Bobbijeva teza, da v totalitarizmu – seveda je problem, če je to sploh pravi pojem in koliko je uporaben za naše primere – ne more biti govora o diferenci med levim in desnim. To pomeni, da bi za problematiko Perspektiv v letih 1960/64 ne mogli uporabiti izrazov levo, desno, levica, desnica. Sam seveda nisem tega mnenja: prvič, ker verjetno naš takratni totalitarizem ni bil tak, kot bi si ga mislila Hannah Arendt, ampak drugačen; drugič, ker se je tudi znotraj komunistične partije takrat, prej in tudi kasneje izoblikovala diferenciacija na tisto, kar je lahko levo ali desno. To pa seveda zato, ker komunizem, komunistično gibanje po vseh analizah Nolteja, Fureta in drugih nikakor ni bil zgolj levi, ampak je imel v sebi močne in zelo negativne desne elemente, tako kot je vseboval nacional-socializem seveda tudi leve. Če s tega stališča priznamo upravičenost pojmov levica in desnica, mislim, da je njuna uporabnost za Perspektive možna. Verjetno tako, da v krogu perspektivovcev odkrivamo tako leve kot desne elemente. Ko sem znova premišljal o posameznih prispevkih, sem takšne našel. To se pravi, da bi vendarle lahko segli s temi kategorijami nazaj v historiografijo in jo na svoj način aktualizirali, čeprav mi sami takrat v Perspektivah in okoli njih nismo gledali stvari na ta način in teh dveh pojmov sploh nismo uporabljali. K problematiki aktualizacije še nekaj. Ta aktualizacija je verjetno nujna, ker se mi zdi, da so preživeli člani Perspektiv v bistvu še zmeraj tisto, kar so bili leta 1960. Ko sem znova gledal in bral članke Jožeta Pučnika v Reviji 57 ali pa seveda Veljka Rusa v isti reviji in kasneje, sem ugotovil, da je bil Pučnik že takrat tisto, kar je danes, Veljko Rus prav tako, verjetno jaz sam in Taras Kermauner prav tako itd. To se pravi, da se da to analizo neprisiljeno, pravzaprav čisto naravno podaljšati v naš čas in pokazati, zakaj je nekdo danes zoper stranke, drug zoper ne vem kaj, tretji za desno ali levo itd. Mislim, da bi bil to lahko eden glavnih ciljev te raziskave. Naša predstava o Perspektivah je vendarle zelo klišejska,

standardna, polna ideologemov, ki smo jih sami o sebi uporabljali in jih uporabljamo morda še zdaj, cilj znanstvene raziskave, če naj bo res znanstvena, pa je, da te ideologeme, te sheme razbije in osvobodi Perspektive iz klišejskosti, s tem pa postavi tudi našo sedanjo ideološko, sociološko itd. situacijo na druge osnove.

Še nekaj k samemu predmetu raziskave. Mislim, da vendarle ne more biti omejen zgolj na Perspektive, kajti levo od njih so bili Problemi, desno morda Sodobnost ali Naša sodobnost. Tam so bile skupine, ki so bile socialno drugačne. Temeljna razlika med Problemi in Perspektivami je bila že v socialnem izvoru in statusu posameznih članov – razlike so bile takšne, da si Perspektiv samih ni mogoče misliti zunaj teh relacij. To se pravi, da bi morala raziskava vendarle zajeti celoten spekter poznih petdesetih in začetnih šestdesetih let, ki se prenaša do danes.

Janez Jerovšek: POIZKUS LEVE OPREDELITVE "PERSPEKTIV"

Na posvetovanju, ki ga je organiziralo Znanstveno in publicistično središče – ki je nekakšen dedič nekdanjega marksističnega centra pri CK ZKS – na temo o vlogi Perspektiv, je Taras Kermauner predložil dva obsežna teksta, ki naj bi bila osnova za diskusijo in vrednotenje Perspektiv. Ker sta teksta v veliki meri napisana politično in z določeno politično usmeritvijo, je prav, da ju podvržemo samorefleksiji in kritični presoji.

Svet je po Kermaunerju nekakšen zaprt krog, sestavljen iz krivde, samoslepil, blodnje; človek se v njem ne more odreči polaščanju, oblastništvu, gmotnim dobrinam, videzu, strasti. "Vedno znova poizkuša preseči svojo ničnost, tudi z levo revolucijo. A zaman. Bolj ko svojo krščansko božjo naravo politizira in socializira, bolj se bliža niču in – v tendenci ali, verjetno: krščansko-božjo – zločinu. Danes vem, da se na tem svetu ne more nič posrečiti. Vendar zato ne odklanjam človeških poizkusov uresničevanja nebeškega kraljestva na zemlji kot goljufije." Iz tega kroga, usode, blodnje, zakonitosti se po Kermaunerjevem mnenju ne more izstopiti, razen individualno v transcendenco, k bogu.

To je na kratko Kermaunerjevo miselno-vrednostni krščanski vzorec, s katerim razlaga družbo in Perspektive ter ne vem zakaj tako vztrajno obsoja desnico za politično delovanje, ki je zanj goljufija. Iz tega sledi, da je vse politično – civilno delovanje, da bi se družba spremenila, izboljšala, postala manj groba in bolj socialna, nesmiselno, ker se po Kermaunerjevem mnenju nič ne more posrečiti. Dopustno je krščansko odpuščanje, usmiljenje, ljubezen, nikakor pa ne iskanje in terjanje pravice, kar hoče današnja desnica. Kermauner dopušča le iskanje resnice, ne pa pravice. Ker pravice na svetu ni, je tudi ni smiselno iskati. Iskanje pravice vključuje maščevanje ali vodi v maščevanje. Pravica in resnica po Kermaunerju nista na isti ravni. Ne vem, čemu iskanje resnice, če ta

ne sme voditi v pravičnost oziroma v iskanje pravičnosti in v prizadevanje za pravičnost.

Miselni svet vere, ki jo Kermauner izpoveduje in ki je osnova njegovega ravnanja, verjetno ni svet vere, ki jo izpoveduje slovenska katoliška cerkev. Poudariti želim, da to ni moj miselni in moralni svet in k sreči tudi ne svet večine Slovencev in posebno ne tistih, ki si na ekonomskem, političnem, moralnem in organizacijskem področju prizadevajo in delujejo v smeri sprememb in so prepričani, da to vodi v napredek, da večina ljudi sprejema gospodarski, demokratični in duhovni napredek.

Zato zame in za večino Slovencev, posebno pa za razne politične subjekte Kermaunerjevo odklanjanje družbenega angažmaja kot dejavnosti, ki se ne posreči, ni sprejemljivo in tudi ne prepričljivo.

Ker njegova vera in njegov bog nista vera in bog vseh Slovencev, je v nasprotju s Kermaunerjem smiselno, da se borimo za pravno državo, za pravično delovanje sodstva, za to, da bi npr. državni zbor razveljavil kot nelegalne vse politične procese po letu 1945, vključno s Pučnikovim političnim procesom, ki je še vedno pravno veljaven, smiselno je da delujemo politično, civilno in individualno zato, da se nam bo nekaj posrečilo – ne kot goljufija, kot meni Kermauner, temveč kot otipljivo empirično dejstvo.

Kermauner pravi, da je izstopil iz Nove revije leta 1986, ko se je le-ta začela repolitizirati. Vendar ima prav Nova revija največ zaslug za samostojno Slovenijo. To in še marsikaj drugega se je posrečilo in to niso tuzemeljske goljufije.

Kermauner pravi za sodnike, da so cinični ali uradniški hlapci in če bo zmagala desnica, bo najprej udejanila svoje pristransko – maščevalno – razumevanje pravice. Dalje pravi, da dá malo na poštenost sistema in prava, da pravo služi le močnejšim skupinam in posameznikom, da so iluzije današnje slovenske desnice o pravni državi infantilne, ker pravice v tosvetnem in politično državnem svetu ni in o tem ga uči Kristus.

Vse to se lepo sliši, ker je v tem precej izkustvenega doživetja večine Slovencev, ni pa to cela resnica. To je resnica, ki izhaja iz Kermaunerjeve krščanske vere. Zato pravi, da se ne udeležuje gonje zoper "komunistično" sodstvo in zoper nekdanjo partijo in njene sedanje dediče.

Kermauner ima vso pravico, da tako misli in temu ustrezno ravna. To je raven SAZU, ki pravi, da je dnevna politika ne zanima, SAZU, ki jo je Kermauner nekdanj kritiziral in o njej ni imel dobrega mnenja.

Kermaunerjev miselni vzorec je svet kartuzijanskega meniha. Ne vem, zakaj tolikšna aktivnost in tolikšna jeza in vrednostna obsodba slovenske desnice, saj se po njegovem mnenju v življenju nič ne posreči. Njegovo pisanje pa daje vtis, da tudi on hoče ustaviti desnico.

Tisti, ki ne izhajamo iz njegovega miselnega vzorca, se ne bomo borili za pravno državo, ker mislimo, da jo je s človeškim prizadevanjem možno doseči; borili se bomo za popravilo krivic, borili se bomo za pravičnost in posebno za socialno pravičnost ter bomo svojo intelektualno in praktično aktivnost usmerjali drugam, kot jo usmerja Kermauner, ker tudi smisel življenja vidimo drugje, kot ga vidi Kermauner.

Njegove politične ocene pa so v glavnem napačne in tudi empirično niso prepričljive. Če npr. trdi, da bi desnica, če bo prišla na oblast, udejanjila maščevalno razumevanje pravice, je to v nasprotju z empirijo. Desnica je z Demosom že bila na oblasti, vendar na pravnem in sodnem področju ni pokazala nobene maščevalnosti. Niti ni dosegla tiste stopnje pravičnosti, ki jo je potrebno doseči, da se bo družba politično in vrednostno bolj umirila.

KAJ JE DESNICA?

Kermauner ne daje za slovenske razmere kakšne definicije ali kriterijev, na podlagi katerih bi vedeli, kaj in kdo je v Sloveniji desnica. Zdi se, da pristaja na to, kako se posamezna politična stranka sama poimenuje oziroma kam se na spektru leviča–desnica sama uvršča. Razumljivo je, da so se komunisti iz Zveze komunistov prelevili v levico, v prenovitelje, nato pa v socialdemokrate, tj. v stranko, ki so jo vso zgodovino sovražili, označevali za izdajalsko in renegatsko. To so storili zato, da so navzven pristali na levici, ki jim omogoča in upravičuje njihovo kontinuiteto.

Vendar pojmi levica in desnica v Sloveniji niso jasni, ker ni jasnih operacionalnih kriterijev za njihovo opredelitev. Ko je Jan Makarovič empirično proučeval vrednostno orientacijo in nekatere politične odločitve posameznih strank, je začuda ugotovil, da SKD in SLS stojita bolj levo kot ZL in LDS, čeprav se ne uvrščata med leve ali levo sredinske stranke. Nasprotno pa je ZL bolj desna, čeprav se razglša za levo stranko.

Kermauner veliko govori o desnici; iz njegovega opisa se zdi, da so to tiste, predvsem opozicijske stranke, ki se same razglšajo za desnico ali sredino, ali pa jih samozvana levica tja uvršča.

Poglejmo, kako Kermauner sodi o tej desnici, kajti ta desnica ga predvsem zanima, ne pa tista levica, ki je na oblasti in ima v rokah večino vzvodov moči. Mnenja je, da je sedanja desnica padla v ekskluzivistično strukturo, da Janševi razumniki v Slovencih razvijajo historično in strukturalno že preseženo rodovno intergralistično, arhaično, plemensko sestavino. Sedanja desnica verjame, da bi – kar po Kermaunerju ni možno – lahko svet uredila umno in moralno. Sedanja desnica ne odpravlja absurda v svetu na ravni umnega dialoga, ampak odpravlja sovražnika, zavestno disciplinsko zločinsko silo, komuniste, ki so hoteni in s tem amoralni vir zla, korupcije, krivice, nepoštenosti, neenakosti,

preganjanja, trpljenja v tem svetu. Spremeniti hoče socialno, moralno, politično naravo sveta. Po Kermaunerjevem miselnem vzorcu in moralnih kategorijah so krivice, korupcija, nepoštenost, trpljenje imanentne svetu, stvar usode, ki je ni mogoče odpraviti. Zato so nepotrebni, škodljivi in nevarni vsi politični subjekti, ki to poizkušajo početi. Krivice in trpljenje je sicer po tej logiki povzročila levica s svojo revolucijo in totalitarizmom, toda če bo kaka politična sila hotela odpraviti te krivice, trpljenje itd., ki so usoda sveta, se spušča v nekaj, česar ni možno odpraviti. Lahko pa postane tako nasilna, kot je bila prej totalitarna levica. Kermauner desnici in katoliški cerkvi – ki je zanj večinoma desničarska in se je nad njo razočaral, kot se je razočaral nad Slovenci v Argentini in tudi raznimi drugimi miselnimi vzorci – očita regres, ne samo v avtoritarizmu, temveč kar v (klero)fašizmu.

S prestopom iz ateizma v katoliško vero in cerkev je Kermauner pokazal nenavadno gorečnost. Katoliška cerkev je bila do takih spreobrnjenec in gorečnežev vedno previdna in Kermaunerjev primer dokazuje, da ima prav. Kot institucijo jo je začel kritizirati do take mere, da ji že postaja v breme.

Strankarski sistem z desnico vred omogoča parlamentarni sistem in teži k tisti uravnoteženosti moči med političnimi strankami, ki omogoča demokracijo, svobodo in spoštovanje človeških pravic. Po Kermaunerju pa ves desni politični spekter strank s Cerkvijo vred teži v avtokracijo in celo v klerofašizem, zato tudi nima nobenih zaslug ali pomena za parlamentarno demokracijo. Iz njegovega verskega vzorca so zablude, krivice in trpljenje usoda tega sveta, ki je nekakšen zaprt krog, iz katerega ni rešitve, zato politične stranke, posebno desnica, ki hočejo ta krog prebiti, ne ravnajo modro, so v zmoti in v teh poizkusih lahko povzročijo novo zlo, trpljenje itd. Rešitev iz tega zaprtega kroga tuzemskega sveta, ki je svet blodenj in absurda, je po Kermaunerjevem mnenju možen samo individualno – ne s pomočjo organizacije – tako, da poseže v transcendenco, k bogu.

Zanimivo pa je tudi to, da Kermauner utemeljuje nemožnost demokracije in nesmiselnost političnih bojov za spremembe tudi z ekonomskimi, sociološkimi oziroma strukturalnimi razlogi. Takole pravi: "Ker tržišče ne le kot ekonomski model, ampak kot model sveta – kot vrednostni sistem – danes na Slovenskem še ni razvito, manjka ekonomska osnova za dialog; zato ta teži prek prepira v samoukinitve, k vrnitvi tirana" (str. 947). Ta trditev ne prenese empirične kritike. Slovensko gospodarstvo danes temelji na tržnih parametrih, čutiti je močno konkurenco, drobní sektor gospodarstva, ki je v socializmu s kmetijstvom vred ustvaril komaj 5 % družbenega proizvoda, ustvarja že 19 % družbenega proizvoda. Tržne institucije se vzpostavljajo, res pa je, da vrednostni sistem močno zaostaja za že uveljavljenim tržnim ureja-

njem gospodarstva. Vlada, ki jo imamo, prepušča gospodarstvo spon-tanim tržnim tokovom in uporablja manj gospodarskega intervencio-nizma, kot je značilen za uveljavljene tržne sisteme. Vlada tudi nima nobene strategije razvoja, tista, ki jo je izdelala, pa ni nobena strategija. Skratka Kermauner je, v tem pogledu v popolni zmoti. Slovenija deluje na podlagi tržišča in ima tržno vodeno gospodarstvo, čeprav je ta trg v tranziciji nekoliko podivjan, še vedno kaotičen in premalo strukturiran.

To, kar Kermauner očita desnici, vsaj delu tiste desnice, ki se tako deklarira, velja tudi za deklarirano levico in LDS. Če Kermauner očita desnici, da si hoče prisvojiti RTV, velja to predvsem za LDS, in to je možno empirično dokazati z zakonom, ki ga je LDS sestavila s prevaro o civilni sestavi Sveta RTV in s poizkusom izгона Žarka Petana z RTV.

LDS in ZL – če sta po Kermaunerjevem pojmovanju levica – imata v državnem zboru večino in vse pomembne institucije, zato izvajata "kadrovski pohod" skozi vse institucije. Le poglejmo, kako neprestano reorganizirajo nekdanjo SDK, Agencijo za plačilni promet, s poglobitnim namenom, da se bodo znebili Romane Logar, ki jih ovira na poti k popolni oblasti nad lastninjenjem. Ker opozicijske stranke vidijo, kako je s takim ravnanjem ravnotežje moči, ki je za delovanje demokracije nujno, porušeno, delujejo obrambno, z obrambnimi mehanizmi, vendar jih Kermauner za to početje označuje stalno negativno, češ da hočejo vzpostaviti avtokratizem, nekakšno nediferencirano bratstvo, da so nag-njeni v klerofašizem, da je se tukaj pojavlja tudi Cerkev, ki deluje v isti smeri. Desnica postaja sinonim za totalitarizem, klero(fašizem) in vrsto podobnih, nekoliko inovativnih izrazov. Zanj obstaja samo ta nevarna, močna imaginarna desnica, ki praktično nima nasprotnika; če pa ta že nekje je, ga hoče pokončati, uničiti, tako kot je to storila levica s svojo revolucijo. Desnica, meni, hoče ponovno vzpostaviti totalitarizem, ne pa liberalne družbe, ki v slovenskih razmerah po njegovem mnenju še ni možna.

Kermauner ocenjuje Perspektive iz svojega sedanjega miselno-religi-oznega pojmovnega sveta. Čim bližje so Perspektive temu svetu, tem bolj ugodna je njegova sodba o njih. Ker politično aktivnost zdaj zavrača, ker se po njegovem mnenju nikoli ne posreči, zavzema njegova inter-pretacija o Jožetu Pučniku posebno mesto. S to interpretacijo hoče povedati, da je Pučnik vodil Perspektive v politični aktivizem in radi-kalizem, kar Perspektive niso hotele biti. Podton, ki iz tega sledi, je: Pučnik si je sam kriv, da je bil obsojen na 12 let zapor. Prebijal je okvire, ki smo jih vodilni perspektivaši postavili, pravi. Podobno je nedavno pisal o Pučniku Veljko Rus. Dejstvo pa je, da je politika videla in presodila Perspektive kot politično dejanje in perspektivaše kot poli-tično skupino, zato jo je administrativno in sodno preganjala ter nazadnje ukinila.

Če ocenjujemo Perspektive tako, kot piše v naslovu za posvetovanje (Slovensko perspektivovstvo kot kulturno dejanje in intelektualno gibanje), potem ta naslov odseva samo en, za kulturo zelo pomemben vidik. Toda takrat, ko so bile Perspektive ukinjene, niso bile ukinjene zaradi svojih kulturno-umetniških dejanj, temveč zato, ker so postajale politično nevaren tekmelec totalitarnemu sistemu. Zato Pučnik ni bil obsojen individualno, izven konteksta Perspektiv, temveč – zaradi Perspektiv, kot so Perspektive v svoji celoti bile in kot jih je partija takrat videla in ocenila. Kermaunerjevo in Rusovo pisanje o Pučniku ne ustreza takratnemu stanju, osebno pa to njihovo ocenjevanje vidim kot neprimerno in celo nedostojno. Ne bom pa se ukvarjal z motivacijo za takšno krivično ocenjevanje.

Iz vsega tega sledi, da je Kermaunerjeva ocena Perspektiv samo ena od številnih možnih ocen. Osebno nanjo ne pristajam, ker ne izhajam iz njegovih miselno-moralnih kategorij, zato vidim njihov pomen in poudarek drugod, tj. na politično-družbeni ravni. Zato ni naključje, da so perspektivaši tudi zdaj politično aktivni, čeprav ne stojijo več vsi na istem bregu.

To politično stanje Kermauner oceni takole: "Z Rusom, s katerim sva mislila podobno, sva ostala in ostajava glas vpijočega v puščavi." Verjetno je to točna opredelitev, in če je tako, je prav, da je tako.

Perspektive oziroma interpretacija Perspektiv ne morejo in ne smejo na prikrit in subtilen način služiti levici, tj. liberalno-komunistični strukturi, ki zdaj vlada v Sloveniji.

Peter Kovačič Peršin: Vpliv Perspektiv na slovensko družbo je mogoče prav ovrednotiti, če ga razumemo kot prebujanje kritične misli pri prvi povojni generaciji, ki je v kulturni prostor vstopila nekaj let prej v reviji Beseda, v celoti pa z Revijo 57. Ob ustanovitvi Perspektiv 1960. je ta generacija že izoblikovana v svojih estetskih, filozofskih in družbenih nazorih. Tako je nastopila programsko. In ta programatična volja je jasno izražena tudi v njihovi poslanici javnosti ob ukinitvi revije 1964, v kateri poudarjajo: "Revija je stremela za tem, da bi v svoji dejavnosti stopnjevala kritičnega duha, ki je osnova sleherne aktivne demokracije."¹ Bila pa je ta generacija dovolj mlada, da je s svojimi idejami in akcijo vzdržala tudi poslej dolgotrajni boj v rahljanju partijske vladavine. Že sam podvig Perspektiv pa je omogočil do konca tega desetletja pravi razcvet revijalnega tiska na Slovenskem in s tem uveljavitev idejnega pluralizma, ki je po kulturnih kolesnicah prodiral v tkivo celotne družbe in jo prebujal. Leta 1966 se namreč pojavijo revije Kaplje, Goriška srečanja in Zaliv, ki se je v Trstu pridružil že dve leti izhajajočemu Mostu, 1969 pa so začele izhajati sledeče: Prostor in čas, Obala in revija 2000, naslednje leto pa še mohorjeva Nova mladika. Zadnji dve s

poudarjeno krščansko provenienco. Med vsemi temi revijami, če se omejim na Slovenijo, sta izhajali kot samizdat le Kaplje in *2000*, ki so ju izdajali skupini državljani, torej brez pokroviteljstva kake založbe. Med vsemi naštetimi pa je poleg Primorskih srečanj obstala do zdaj le revija *2000*, kljub ukinitvi med leti 1973 do 1977.

Taras Kermauner v svoji študiji *Perspektivovci* postavlja trditev: "Katoliška skupina je bila povsem zunaj igre, ki jo opisujem. Po eni strani jo je odrivala Partija. Po drugi se je sama umaknila, da bi lahko preživela v minimaliziranem getu. Zato je vse bolj zaostajala. Ni več čutila nastajajočih problemov novega dogajanja družbe. Konservirala se je, postala še bolj konservativna, kot je že bila."² Le deloma velja ta trditev za čas aktivnega perspektivovstva. Namreč, duhovniška revija *Nova* pot je vendarle odpirala tudi kritična vprašanja, če upoštevamo razprave Janeza Janžekoviča, Antona Trstenjaka, članke Edvarda Kocbeka, drame in eseje Ivana Mraka in še nekatere druge kritične avtorje. Seveda pa je šlo v tem primeru bolj za pisanje posameznikov kot pa za nastop skupine. V času po *Perspektivah* pa je opaziti tudi med mlajšim rodом krščanskih izobražencev duhovno in družbeno prebujanje. Prevladujoč vzorec obnašanja kristjanov pa ostaja takšen, kakršnega označi Taras Kermauner, in sicer praktično vse do družbenega prevrata po letu 1989. Edina izjema je gibanje in revija *2000*.

Kermaunerjevo oceno je potrebno še zaostriti. Ni šlo le za sprijaznjenost s pasivno držo, ki jo je vsiljeval položaj geta. Katoliška institucija je vzdušje geta celo krepila s ciljem, da je utrjevala ideološko monolitnost v lastnih vrstah. Tako držo je ohranjala vse do trenutka, ko je lahko posegla v družbeno in politično življenje po načelih tradicionalnega političnega katolicizma. V tem smislu ni videla nobene potrebe, da se bojuje za civilno preoblikovanje partijske države, demokratizacijo je razumela kot možnost lastne vrnitve v politiko. Odtod je razvidno, zakaj se je katoliška institucija vključila v proces družbenega preoblikovanja šele tedaj, ko je bil boj za demokracijo že dobljen in se je odprla možnost neposredne participacije pri politični igri. In razvidno tudi dejstvo, zakaj prihaja zdaj do vse večjega zaostrovanja prav med vizijo civilnopravne družbene ureditve in konceptom avtoritarne družbe, ki ga skuša uveljaviti politični katolicizem. Dejstva, ki potrjujejo takšno oceno, je mogoče kronološko naštevati od prvih demokratičnih volitev do zdaj. Enega prvih idejnih konfliktov je npr. izzvala teza, da je ločitev Cerkve in države družbeni anahronizem, in ne pogoj za civilnopravno družbeno ureditev, zato naj bi jo nova ustava odpravila. In zadnja taka zahteva posega v avtonomijo laične šole s tem, da skuša uveljaviti de facto konfesionalni pouk religije.

Izjemnost gibanja *2000* ni samo v tem, da se je uprlo getoizaciji in terjalo enakopravno delovanje kristjanov v družbi, da je iz lastnih spoz-

nanj vodilo boj za civilno preoblikovanje slovenske družbe in s tem za demokracijo, pač pa, da se je dvignilo tudi zoper obnovo političnega katolicizma in ob tem za duhovni prerod slovenskega katolištva. V tem dvojnem spopadu je vsekakor preseglo napor, ki ga je vložilo perspektivovstvo v rahljanje družbenih spon, čeprav gibanje 2000 ne po teoretični in ustvarjalni moči ne po sprotnih učinkih ni doseglo vloge perspektivovcev. Podobnost usod pa nakazuje nekatere vzporednice med perspektivovstvom kot modelom družbeno kritične kulturniške akcije in gibanjem 2000. Tem bolj, ker je nesporno prav pionirsko dejanje perspektivovske skupine omogočilo tudi nastanek poznejših podobnih gibanj in revij.

Najprej je potrebno poudariti, da je perspektivovstvo izoblikovalo določen vzorec družbeno angažirane kulture, ki se je gibala na meji med političnim oporečništvom in begom v individualno kritično držo. Bilo je gibanje, se pravi akcija skupine, ki ni prerasla v organizacijo, čeprav so nastavki in izražene težnje tudi za tak razvoj. Vendar Pučnikov koncept politizacije ni prevladal, ostal je osamljen poskus. Šlo pa je tudi za veliko več kot le za izražanje osebnih pogledov, individualnih umetniških vizij in teoretičnih diskurzov, šlo je za izoblikovanje določene skupne idejne vizije, in sicer v kritični distanci do obstoječe družbene stvarnosti in vladajoče ideologije. Vendar ne na način zanikanja le-te in s tem s prevratniškimi težnjami, kar je značilno za disidentstvo. Perspektivovstvo ni bilo oporečniško v dobesednem pomenu, zavzemalo se je za reformo obstoječega družbenega modela – socializma. Taka drža je sicer motila totalitarno oblast, vendar jo je ta tudi potrebovala kot nujen katalizator družbenega življenja, predvsem zaradi javnosti in njenega mnenja. Občasno je sicer zatirala taka jedra, če so prerasla mejo dovoljene kritičnosti, kakor jo je predvidela oblast kot še dopustno. Vendar pa spet in spet dopuščala, celo omogočala. Tako je ta model družbeno kritičnega gibanja kulturnikov postal edini možni nosilec rahljanja družbene zabetoniranosti in s tem gibalo demokratizacijskih procesov. Ta pojav ni značilen le za slovensko družbo in za druge nacionalne družbe jugoslovanske državne skupnosti, pač pa za vse dežele socialističnega sveta v Evropi. Tu bi seveda morali poudariti značilnost Evrope prav glede pomena kulture kot nosilke civilizacije, in tudi, da narodi evropskega socializma nikoli niso zavrgli lastnih temeljev evropskosti. Nasprotno, prav po zaslugi oživljanja teh temeljev so sami iz svoje moči presegli totalitarizem fašizma in tudi stalinizma. Zato je zdaj zavest o duhovnih koreninah evropejstva v teh okoljih bolj živa kot tam, kjer temelji evropske civiliziranosti nikoli niso bili ogroženi.

Perspektivovstvo v tem pogledu torej ni izjema, ampak je odigralo pionirsko vlogo na Slovenskem, morda tudi v jugoslovanskem merilu. Slovenska kultura je vsekakor vodila v idejnem pluralizmu. Revija 2000 je npr. bila več kot desetletje edina samoizdajateljska revija v vsej

državi. Ni odveč pripomba, da si emigrantska kultura, ki se je v tistih letih komaj konstituirala, a njenega glasu v domovini še dolgo ni bilo slišati, nikakor ne more lastiti kakšnega vpliva na demokratizacijske procese v domovini, kar bi zdaj radi dokazovali nekateri politični krogi. Veliko pozneje je prispevala le k oživiljanju predvojnih modelov političnega pluralizma. Demokratizacija tudi ni posledica pritiskov od zunaj in izsiljenega popuščanja partijskih oblasti, vsaj na Slovenskem ne. Pač pa je rezultat samodejne in neprekinjene kulturne akcije, pri čemer so se nosilci sicer menjali in jih je mogoče opredeliti po revijalnih krogih. Pri tej akciji so aktivno sodelovali tudi mnogi komunisti. Začetek tega kulturniškega gibanja pa je vsekakor treba videti v Kocbekovem upor, zoper partijski totalitarizem že v prvih letih po vojni. Ta upor pa ni bil izvirno politične narave, kakršnega je uveljavil v srbskem prostoru Djilas, pač pa idejni, izražen z ustvarjalnim dejanjem.

Opisani model, da se je po kulturniški dejavnosti sprožal tudi družbeni in politični proces demokratizacije, bodisi z uveljavljanjem idejnega in estetskega pluralizma bodisi s teoretično kritiko družbene prakse, je postal prevladujoč. Domala vse samonikle skupine kulturnikov, ki so osnovale svoje revije, so ga uveljavile. V matični domovini poleg perspektivovske skupine in njenih revij izrazito idrijske Kaplje in Revija 2000, na Tržaškem Zaliv, na Koroškem Mladje. To dejstvo bi potrjevalo tezo, da je že v naravi vsake samonikle kulturniške skupine volja po celovitem angažiranju, tako literarnem, teoretičnem in tudi družbenem. Da torej ne gre za posebnost socialističnih družb, ki so iskale tako imenovano nišo za razreševanje družbene blokiranosti in jo našle v območju kulturnega delovanja, pač pa gre za pristno uveljavljanje evropskega umevanja kulture kot najuniverzalnejšega in vseobsegajočega udejanjanja evropskega človeka. Na enak način se je uveljavila že renesansa ali protestantizem, namreč po kulturniški akciji, torej gibanji, ki pomenita rojstvo novoveške Evrope in njene kulture. To bi narekovalo sklep, da bo novoveško evropejstvo živo vse dotlej, dokler bo evropska kultura izpričevala tovrstno življenjsko moč.

Če izhajam iz opisane stalnice v obnašanju evropske kulture, potem se kot naslednja vzporednica med obravnavanimi kulturniški gibanji in njihovimi revijami kaže v notranji potrebi teh krogov po hkratnem kulturniškem in družbenem oziroma političnem udejstvovanju. Ta potreba seveda ni bila splošna, toda gibanjska narava sama je omogočala, da so se skupini pridružili tudi politično misleči in ambiciozni ljudje, se v njej profilirali in izrazili tudi svoj politični interes. Pučnikov primer ni slučaj, pač pa pravilo, ki se pojavi tudi v gibanju 2000, iz njega namreč izidejo vodilni akterji treh krščansko obarvanih političnih strank. Podoben pojav opazamo tudi v krogu Nove revije. Raznorodnost interesov je dajala skupinam samim prepotrebno notranjo dinamiko in s tem

ustvarjalni vzgib, kar je nadomestilo manjkajoči družbeni odmev, največkrat preprečen s političnimi sredstvi totalitarne oblasti. To je sicer omogočalo ustvarjalno živost in nudilo dokajšnje zadoščenje ustvarjalcem. Toda izoliranost v poskusni retorti ozkega kroga gibanja ali revije je povzročila tudi umanjkanje dejanskega družbenega preverjanja idejnih projektov in vizij. Posledice so postale očitne tisti hip, ko se je pokazala možnost neoviranega družbenega delovanja. Družbenopolitični koncepti kulturniških vizionarjev so obviseli v zraku prevratniških sprememb, ki so po svoji naravi vedno razmeroma krute in pritlehne, označeni so bili kot neuresničljivi, utopični projekti. Naj je šlo za vizijo civilne družbe, na kulturi utemeljenega polisa postmoderne dobe, družbe sožitja, miru in odprtih možnosti, evropske zveze enakopravnih nacionalnih subjektov, za državo socialnega reda in pravičnosti in kar je še podobnih projektov, ki so jih razvijali kulturniški krogi na Slovenskem ali kje drugje po socialistični Evropi. Vsi ti krogi odhajajo v zgodovino z oznako utopisti. Pri čemer vsekakor ostaja odprto vprašanje, ali ni takšna že po svojem izvoru projekcija novoveške kulture. In to dejstvo razgalja novoveško družbo za bitno razcepljeno in s tem tragično. V tem smislu je nepotrebno tarnanje o izigravanju kulturnikov in kulture po jarih politikih, čeprav so le-ti do trenutka možne uveljavitve prikrivali svoje politične ambicije pod kulturniško dejavnostjo. Raznorodnost teženj je nujno privedla do idejnega in akcijskega razhajanja in s tem do konfliktov znotraj skupin, kakor hitro se je odprla možnost za neposredno politično akcijo. Na človeški ravni je sicer težko razumeti, da nekdanji soborci postanejo po pravilu nasprotniki, in sicer v tem smislu, da se novi oblastniki obnašajo do svojih nekdanjih tovarišev kulturnikov suroveje, kot se je prejšnja oblastna garnitura, ki je njihovo delovanje ne le tolerirala, ampak tudi omogočala. Takšna je izkušnja v krogu revije 2000, med perspektivovci, pa najverjetneje tudi pri drugih tovrstnih skupinah.

Umestno pa se je ob tem vprašati o samem temelju novoveškosti in v tem pogledu premisliti dilemo, ki jo je na Slovenskem odprl v vsej tragični razsežnosti že France Prešeren. Premisliti predvsem zato, ker ugotovljena bitna razklanost evropske zavesti in udejanjanja ogroža naš nadaljnji obstoj. Toda vrnimo se k analizi vzporednic, ki se vse bolj izkazujejo kot stalnice obnašanja ustvarjalne kulture oziroma njenih nosilcev.

Kot tretjo značilnost bi označil poudarjeno kritičnost do etabliranih institucij, bodisi do državnega aparata, partijske oblasti, uradne kulture, verskih ustanov. Te družbene strukture niso označene le za zatiralke človekove osebnosti in delovanja ter zato delujoče zoper osnovno teženje kulture, pač pa predvsem kot nosilke konservativnega družbenega vzorca preteklosti. Kulturniške skupine sebe razumejo kot avant-

gardo tako v estetskem, idejnem kot tudi družbenem pogledu. To je sicer ena osnovnih značilnosti vseh novoveških idejnih in umetniških skupin. Posebnost teh, ki nastopijo v desetletjih po II. svetovni vojni do osemdesetih let, je v njihovi opazni levičarski in socialni orientaciji. To ne velja le za zahodne družbe, kjer bi bilo tak pojav mogoče razumeti tudi kot izraz modnosti, pač pa izrazito tudi za realsocialistične družbe. In vendar tu ne gre za kakšno kompromisarstvo in prilagajanje sistemu, namreč tudi borbena oporečništvo izraža levo orientirane družbene vrednote. Perspektivovci in gibanje *2000* so se zavestno opredeljevali za vrednote humanega socializma, pa tudi Kaplje, Problemi in sprva celo Nova revija. Nič drugače ni bilo po drugih deželah socializma. Ustvarjalno živi in družbeno aktivni disidentski krogi se nikjer niso opredeljevali za desno, fašistoidno družbeno in kulturno orientacijo. Prav zato so bili ob prevratu označeni za socialne utopiste in so se zahodne politične sile lahko pri svojem projektu restavracije kapitalizma oprle na menedžerski sloj bivših partijskih nomenklatur, in ne nanje. Tako so od Poljske in Rusije do Slovenije in Hrvaške nosilci nove politične in gospodarske elite prejšnji partijski apartičiki, predvsem iz gospodarskih sfer, skupaj z desno orientiranimi marginalnimi oporečniki, ne pa nosilci demokratičnega procesa. Prav to dejstvo razgalja notranjo gnilost in ideološko fasadnost prejšnjih partijskih režimov oziroma njihovih nomenklatur. Volja po oblasti in družbeni moči je zadušila vsako vrednostno in ideološko opredeljenost že zdavnaj pred tim. sestopom z oblasti. Diktatura totalitarne partije je prav izraz te notranje pervertiranosti in iz nje izvirajoče ideološke hinavščine.

Čeprav so navzven skupine imenovanih revij sicer delovale razmeroma enotno, so bile notranje zelo razslojene. Že naznačena nasprotja med politično ambicioznimi in kulturno ustvarjalnimi niso bila edina ali prevladujoča. Še opaznejša je idejna raznorodnost, celo nasprotujočost. Izrazila se je brž, ko so bili izpolnjeni družbeni pogoji za politični in s tem ideološki pluralizem. Pri gibanju *2000* je ta pojav prišel morda najbolj do izraza, saj si zdaj stojita idejno v popolnem nasprotju skupini ultrakonservativnega političnega katolicizma in krščanskosocialistična, skupaj z nepolitičnimi posamezniki, ki jih je mogoče označiti bolj za postkrščansko orientirane kot za napredne katoličane. Pri gibanju *2000*, ki je bilo edino med katoličani, zato je razumljivo, da so se pod njegovo okrilje zatekali vsi, ki so sploh imeli pogum javno delovati, je ta pojav do neke mere razumljiv. Vendar se je nekaj podobnega zgodilo tudi s perspektivovci in najbrž še s kakšno revijalno skupino. Takšnih pojavov verjetno demokratična družba ne bo poznala, saj se različni interesi in idejne opredelitve lahko avtentično izražajo. Nedemokratične družbe pa nujno narekujejo večjo akcijsko enotnost kritičnih posameznikov ali skupin, četudi obstajajo med njimi velike razlike.

Te vzporednice med Perspektivami in revijo *2000* osvetljujejo svoj čas še z drugega zornega kota. Opozarjajo na specifičnost slovenske socialistične družbe, ki je pravzaprav ohranila predvojni model družbe, ki jo obvladujeta dve nasprotujoči si politični sili: liberalistična partija in politični katolicizem, čeprav zatrt do minimalne možnosti vplivanja. Tak položaj narekuje potrebo po posebni analizi položaja katoliške skupnosti v tedanji slovenski družbi. Določneje pravzaprav usodo edine družbeno angažirane skupine kristjanov, se pravi gibanja *2000*, ki je moralo premagovati dvojno blokado svojega delovanja – s strani partijske politike in s strani katoliške institucije. Na položaj skupine *2000* in njeno notranjo razcepljenost opozarja tudi Taras Kermauner v svoji knjigi *Perspektivovci*. Predvsem izpostavlja kot ključni problem današnjega družbenega življenja nepričakovani regres katoliške politike na najbolj konservativna predvojna stališča. "Kot da je bilo neznansko kulturno, socialno in idejno – navsezadnje celo politično – delo revijevcev in perspektivovcev, a tudi sredinske humanistične inteligence in krščanske skupine, ki je sledila Kocbeku in Mraku, mislim na revijo *2000*, zaman." Mnogo katoličanov je dejansko ostalo zunaj zgodovine, se pravi v izoliranosti geta, tako niso sposobni "dajati ustrezne odgovore na izzive okolja, na terjatve zgodovine."³ Te Kermaunerjeve ugotovitve zahtevajo razlago.

Slovenski politični katolicizem se je po vojni znašel v položaju popolnega poraženca. Zmaga partizanstva je prinesla zunanji poraz in s tem družbeni zlom političnega katolicizma. Toda v položaju geta, v katerega je bila potisnjena slovenska katoliška Cerkev kot nosilka političnega katolicizma, je ždel dalje in preživel pol stoletja zatiranja. Z družbenim prevratom se je vrnil v javnost, a s koncepti in metodami delovanja, kakršne je uporabljal pred revolucijo in na osnovi katerih je svojo politično in vojaško bitko že enkrat izgubil. V tem dejstvu se razkriva njegov usodnejši notranji poraz. Politični katolicizem je ostal zgodovinsko anahronističen projekt, ki skuša slovensko družbo vračati nazaj v preteklost, kar je že vnaprej izgubljena bitka. Temeljni vzrok za zgodovinsko zaostalost in sedanje regresijo tiči v dejstvu, da slovenska katoliška ideologija ni bila sposobna sprejeti ne v času pred revolucijo niti ne zdaj idej in dejanja krščanskega socialnega gibanja. Če je Krekovo delovanje še znala izkoriščati v svoj prid, sprejela ga kot zgodovinsko odprto možnost ni.⁴ Gosarja je že izločila iz politične operative in mu dopustila le teoretično delovanje. Mlajši rod krščanskih socialistov, ki je bil idejno in organizacijsko dovolj prodoren in zgodovinsko odprt, pa je katoliška politika skušala zatreti z vsemi sredstvi, vključno z administrativno prepovedjo politične organiziranosti.⁵ Med njima je v času narodnoosvobodilnega boja potekal oster idejni spopad. To razmerje se je ohranilo vse v naš čas.

Gibanje 2000 se je kot družbeno kritično in v prihodnost odprto lahko identificiralo le s krščanskosocialistično družbeno orientacijo in se zavestno navezalo nanjo. Že s tem je postalo tujek znotraj slovenske katoliške skupnosti, ki ga je bilo treba zatreti. Izrazita kritičnost do idejne okostenelosti slovenskega katolicizma je le še pridodala odporu cerkvenih struktur do gibanja. Spor med njima je bil neizbežen in se je praktično le poglobljajal, čeprav je revija 2000 vztrajala pri načelih dialoga. Podobno je tudi partijska oblast videla v imenovanem gibanju poskus oživljanja konkurenčnega socialističnega projekta in potencialno nevarnega političnega nasprotnika, ki ga je sproducirala sama s svojo sektaško in ekskluzivistično politiko. Da vizija o tretji poti, ki jo je gibanje razvilo izhajajoč iz izročila krščanskega socializma, ni našla odmeva v družbi, ki se je z vso ihto lotila projekta restavracije vulgarnega kapitalizma, je razumljivo. Tako je bil družbenopolitični projekt gibanja 2000 obsojen ne le na marginalizacijo, ampak na zatrtje s strani obeh ponovno se vzpostavljajočih klasičnih političnih blokov slovenske družbe. Tudi tu je mogoče potegniti opazno vzporednico med gibanjem 2000 in perspektivovstvom.

Za dokončno oceno o tem, ali je bila vizija o tretji poti, ki bi presegla kapitalizem in tudi realsocializem, a ohranila tiste elemente njenega ustroja, ki omogočajo družbeni razvoj in socialni red, je še prezgodaj. Eksperiment restavracije kapitalizma se je komaj začel in njegovi nasledki še niso predvidljivi. Potrebna bo pač večja zgodovinska skušnja za kakršno koli stvarno oceno. A tudi socialistične vizije o socialno pravični družbeni ureditvi še zdaleč niso izčrpane ne v idejnem ne v akcijskem pogledu. Zato pričujoči zapis nima namena dajati nobene sodbe o vprašanih, do katerih je prišel, pač pa le analizirati dejstva. Vendar se sama po sebi ponuja vsaj ena ugotovitev.

Retrogradni potek družbenega preoblikovanja na Slovenskem je zelo, če ne kar v odločilno, zavrl razvoj civilne družbe. S tem ni pokopano le pionirsko delo maloštevilnih skupin in posameznikov, ki so se borili za demokratizacijo, in izničen njihov napor za času ustrezno preoblikovanje slovenske družbe. Predvsem je potrebno poudariti, da si ta družba z obnavljanjem zgodovinsko preživelih oblik ustroja zapira zgodovinsko perspektivo. Izloča se iz razvojnega toka in prepušča počasnemu, a gotovemu zamiranju, če ne bo sposobna napraviti tu prepotrebni, prav revolucionarnih korakov v modernizaciji svojega življenja. Usoda slovenskega katolicizma je dovolj zgovoren zgled za to, kam vodi arhaizacija. Odločitev cerkvenega vodstva, da izrine iz svojega obzorja in po možnosti tudi iz javnega življenja civilno usmerjeno krščansko skupino 2000 in se opre na preživele modele političnega katolicizma, ne more dati drugačnega rezultata, kakršnega je dalo njegovo politično hazardiranje v času okupacije in oboroženega narodnoosvobodilnega odpora.

Nič drugačne ocene ni mogoče dati obnavljanju arhaičnega slovenskega liberalizma. Kljub vsej verbalni ekvilibriji slovenska liberalna demokracija ni presegla tega vzorca. Po enako arhaičnem vzorcu so se vzpostavile tudi druge politične stranke in sile na Slovenskem. Zato se ponuja še ena ugotovitev.

Kulturniška akcija je sicer odpirala družbo za radikalno reformo, celo za družbeni prevrat. Razvila je tudi dokaj kritično aparaturo mišljenja, ki omogoča tudi zdaj, da se družbenokritična misel ohranja vsaj v tem segmentu javnega mišljenja. Izoblikovala je tudi relevantne modele družbenega preoblikovanja, v prvi vrsti je potrebno poudariti teorijo civilne družbe. Vendar je ostala zamejena v lastni krog in tako nikoli ni neposredno politično delovala. To tudi ni njena naloga. Vsekakor je slovenska kultura v preteklosti opravila svoj del družbenega angažmaja dovolj častno in ga še opravlja. Ni pa še našla ustreznega odmeva v političnem okolju. Politični subjekt, ki bi znal operacionalizirati vizijo družbeno naprednih kulturniških skupin, še ni nastopil. Iz zgodovine narodnoemancipacijskega gibanja Slovencev pa vemo, da se je na Slovenskem dogodil bistven premik v družbenem življenju samo tedaj, ko je prišlo do takega zgodovinskega sovplivanja in sodelovanja.

OPOMBE

¹ Jože Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva VIII*, Maribor 1972, str. 47.

² Taras Kermauner, *Perspektivovci*, Ljubljana 1995, str. 17.

³ Taras Kermauner, *Perspektivovci*, Ljubljana 1985, str. 33.

⁴ 1. slovenski katoliški kongres v Ljubljani je jasno poudaril, da socialna akcija služi za mobilizacijo množic na pozicije političnega katolicizma, v tem smislu je podprl Krekovo delovanje. Ob Krekovi smrti pa je škof Jeglič zapisal v svoj dnevnik vidno olajšanje, da so se znebili njegovega nazažljenega vpliva.

⁵ Dr. Aleš Stanovnik in Edvard Kocbek sta leta 1938 ustanovila časopis Slovenska politika z namenom, da postane glasilo nove stranke, v kateri bi jedro sestavljali krščanski socialisti. Banovinska uprava je časopis ukinila in prepovedala politično organiziranje.

Vital Klabus: Ko sem se lotil pisati svoje Pričevanje o Reviji 57 in Perspektivah, se mi je zgodilo nekaj nenavadnega. Res da so mi obujanje spominov olajšali časovni podatki, ki jih navajam na začetku Pričevanja, to je datumi, ki sem si jih dokaj vestno zapisoval med dogajanjem, o katerem tu razmišljamo. Brez njih se najbrž ne bi bil mogel spomniti toliko podrobnosti, predvsem pa ne njihovega zaporedja. Toda ni šlo samo za vprašanje spomina, temveč tudi za nekakšen duševni odpor, ki me je oviral, ko sem se skušal dokopati do globoko v podzavesti zakopanih stvari, ki jih človek iz psihohigienskih razlogov rajši pusti pri miru. S to težavo očitno nimam opraviti samo jaz, nekateri drugi po-

membni sodelavci Revije 57 in Perspektiv se gotovo tudi iz ravno teh razlogov niso odzvali na poziv, naj sodelujejo pri našem projektu s svojim prispevkom. Kljub vsemu temu se mi je kakor usul spominski plaz; dolgo zadrževane stvari očitno ohranijo svojo moč in težijo k sprostitvi. Anglosaški psihologi opisujejo to s prispodobno okostnjaka v omari, odloženi v klet, ki se razsuje iz nje, ko jo odpreš.

Tako sem imel pričevanje napisano prav hitro. Kakor posušena skorja, kakor strjene kraste se je odtrgalo z mene. Do nedavna si ne bi bil mogel misliti, nisem verjel, nisem mogel verjeti, da bo kdaj v času mojega življenja prišel dan, ko se bo o stvareh, ki so bile od tistih let (!958 in 1964) odrinjene v molk, govorilo v javnosti povsem neposredno, odkrito, brez ovinkov. Sicer mi je bilo vedno jasno, da bo prihodnost prej ali slej osvetlila resnico, o tem nisem nikoli dvomil. Da pa se bo to začelo dogajati v času, ko udeleženci in priče še živimo, tega si ni bilo mogoče predstavljati. Zato najbrž o teh rečeh ni mogoče govoriti popolnoma zadržano, brez čustva, čisto brez osebnih poudarkov.

Takšna osebna prizadetost seveda lahko človeka hitro zanese v skrajnost ali vsaj v pretiravanje. To se je dogajalo tudi meni. Zato sem moral svoje dopolnilo, ko sem ga pripravljaj za tisk, revidirati, ga popraviti in ublažiti.

V naglici sem pri zapisovanju spominov tu in tam tudi zašel v površnost. Nekaj pomot smo s skupnimi močmi takoj popravili v Znanstvenem in publicističnem središču. Bile so razumljive, človek nima vedno pri roki vseh podatkov. Tu in tam bo treba to in ono še dopolniti ali pojasniti. V petem poglavju, ki ima naslov Vsebina in pomen Revije 57, je govor bolj o vsebini in manj o pomenu. Razširiti pa bo treba pričevanje še z drugimi podatki iz ohranjenega gradiva, to je iz različnih zapiskov, korespondence, sodnih in drugih uradnih spisov ter s "pismom bralca", ki sem ga napisal isti dan, kot je izšel v Delu napad Tita Vidmarja na Perspektive (to je bilo 9. junija 1964). Mojega odziva časopis ni hotel objaviti; tako zlahka je bilo takrat mogoče odpraviti načelnega nasprotnika.

Ob prebiranju gradiva za to srečanje sem dobil vtis, da bi bilo treba še kaj reči o dveh nedvomno pomembnih komponentah tedanjega dogajanja: 1. o odnosu med gibanjem Revije 57 in Perspektiv ter drugimi literarnimi ali kulturniškimi skupinami in 2. o sporu med literati in esejisti, posebno pri Perspektivah. Z "esejisti" smo označevali filozofe, publiciste, literarne in gledališke kritike, skratka – neleposlovne sodelavce.

O odnosu Naših razgledov do Revije 57 bi lahko povedal kaj bistvenega ta ali oni od udeležencev pogovora med uredniki Revije 57 in predstavniki tega štirinajstdnevnik, to je Vladom Vodopivcem, Bojanom Štihom, verjetno tudi Ljubom Bavconom, v gostilni pri Mraku približno

pozimi 1957-58. Sam o tem ne morem nič povedati, čeprav sem bil navzoč, kvečjemu to, da nismo prišli skupaj, da smo ostali vsak pri svojem, da se nismo zblížali. Zdi pa se mi važno tisto, česar se dobro spominjam – in to sem navedel v Pričevanju, a brez določnejšega komentarja; tega naj tu dodam.

Ko sem namreč prinesel na uredništvo Naših razgledov svoj članek o Reviji 57, nekakšen manifest, ki je napovedal novo revijo (to je bilo še pred izidom številke 1-2 prvega letnika – članek je izšel v številki Naših razgledov z dne 10. avgusta 1957), mi je Štih izjavil, najbrž šele potem, ko so rokopis članka pregledali, da ga bodo objavili (in to so tudi storili), da pa odslej ne morem biti več sodelavec Naših razgledov. To ni bilo kar tako, zakaj pri Naših razgledih sem takrat že več kot dve leti kot jezikovno-slogovni lektor bral celotne njihove številke in hkrati objavljaj v njih prav številne članke, in sicer literarne kritike in eseje o slovenskih izvirnih ter prevedenih knjižnih izdajah, poročila o posameznih številkah različnih revij, recenzije o natisih slovenskih klasikov (honorarji za lektoriranje in za prispevke so bili tedaj zame osnovni vir dohodka). To pomeni, da so bili razgledovci ob vsej svoji kulturni in tudi politični širini naši nasprotniki, še preden se je sploh pokazalo, kaj zares nameravamo pri Reviji 57, kaj pravzaprav hočemo.

Razgledovci (kakor tudi druge skupine) so – morda podzavestno – hoteli zase nekakšen privilegiran položaj in so mrzili resnejšo konkurenco. V tem absolutizmu so se razne skupine v naši takratni kulturi nehote zgledovale pri partiji.

Odrpto puščam vprašanje, koliko je to veljalo tudi za nas, za sodelavce Revije 57. To se – nemara nekoliko drzno – sprašujem zato, ker se tudi sicer nismo popolnoma izmaknili tedanji modi, na primer samoupravljanju.

Tudi mnogi literati so postrani ali pa vsaj z distanco gledali na dejanje in nehanje Revije 57.

Značilen, četudi ne čisto preprost primer je recenzija Kajetana Koviča o prvi Zajčevi pesniški zbirki Požgana trava. Knjiga je izšla v samozaložbi (bila je ena prvih samozaložniških izdaj) ravno takrat, ko se je pojavila Revija 57, in je tudi bila natisnjena v isti tiskarni v Kočevju kakor revija. (Ljubljanske in kranjska tiskarna namreč niso hotele tiskati Revije 57.) Kovičev članek je bil objavljen v časopisu TT.

Kovičeva ocena sicer ni bila negativna, skupino pri Reviji 57 pa je prizadel z nekoliko neprijaznim pomislekom, ki ga je izrazil o tem, češ ali je bilo res nujno, da je zbirka izšla v samozaložbi.

Dosti bolj izrazito se je pokazal odnos drugih literatov do naše skupine v drugem primeru. V času Perspektiv smo Taras Kermauner, Janko Kos in jaz pripravili rokopis za antologijo slovenske povojne poezije, ki naj bi izšla v srbohrvaškem prevodu pri založbi Forum v

Novem Sadu. O vsem smo se jasno dogovorili s tamkajšnjim urednikom Poznanovičem. Rokopis je bil poslan v Novi Sad. Vendar je bil potem izid te knjige preprečen, in to na pritisk iz Slovenije. Nikakor pa ni šlo za pritisk oblasti, temveč za takšno ali drugačno intervencijo nekaterih literarnih krogov.

Bil sem ogorčen, da se je moglo zgoditi kaj tako nezaslišanega. Menil sem namreč, in takšno je moje mnenje še danes, da ima vsak resen literarni delavec z določenim ugledom pravico, da po svoje sestavi antologijo poezije svojega naroda. Da sta bila takšna resna kulturna delavca že takrat Taras Kermauner in Janko Kos, je jasno. Če bi bil sestavil antologijo le jaz, bi ugovore lažje razumel, saj sem imel takrat za seboj šele sicer kar precejšnjo kopico krajših člankov in esejev, vendar nobenega večjega dela.

Odpor do antologije je izviral iz tega, da v njej ni bilo dovolj poudarka na celi vrsti sodobnih pesnikov, zato pa sta bila toliko bolj poudarjena Dane Zajc in Gregor Strniša. Sestavljavci antologije smo soglasno menili, da tadva daleč presegata vse druge sodobne pesnike. Edinole Kajetan Kovič se lahko meri z njuno visoko pesniško ravniyo. Sam sem o tem prepričan še zdaj.

Nikakor pa v antologiji nismo zamolčali nobenega pomembnega pesnika. Res je sicer, da je Kermauner takrat Menarta popolnoma deval v nič. Vendar sva se jaz pa tudi Kos za Menarta odločno zavzela in dosegla, da je v izboru dobil svoje mesto.

Nekaj let po ukinitvi Perspektiv mi je skušal Sandi Sitar na svojo pobudo omogočiti vrnitev v javnost. Dogovorila sva se in za radio sem pripravil kratko antologijo novejše slovenske poezije. V mojem izboru je bilo seveda težišče spet na Zajcu in Strniši. Takratna radijska urednica Jovita Podgornik je moj rokopis vrgla v koš, ne da bi me o tem obvestila.

Spor med literati in esejisti je pravzaprav tlel ves čas, deloma že tudi pri Reviji 57, vendar ne prehudo, ne preočitno. Pravzaprav izhaja že iz narave dela enih in drugih. Literati pač radi očitajo esejistom, da filozofirajo, modrujejo, filozofi pa literatom, da pesnikujejo. Se pravi, da ni šlo toliko za dejanski spor, ampak bolj za stalno podtalno medsebojno nasprotje. V negotovem položaju, v kakršnem smo bili pri obeh revijah, ob stalnih napadih v javnosti in grožnjah so morebitni dejanski spori izgubljali pomen. Velika izpostavljenost ne le v kulturnih krogih, temveč tudi v političnem smislu je povezovala ene in druge, literate in esejiste v enotno skupino, ki je bila prav zato bolj složna kakor sprta. Dejstvo pa je, da je večje breme, posebno iz političnega zornega kota, viselo na esejistih.

Šele ko je šlo zares na nož, to je takrat, ko je poklical perspektivovce k sebi predsednik ideološke komisije Stane Kavčič in ko se je nezadržno

bližala ukinitve Perspektiv, se je nasprotje sprevrglo v jezo, neusmiljeno polemiko, pa še takrat ne v razkol ali kaj podobnega. Literati se razen Šeliga in Kozaka, ki je bil literat in filozof, niso udeležili sestanka pri Kavčiču, in to je ta tudi strupeno omenil v svojih oblastniških tiradah med pogovorom. Potem so se tudi seje uredniškega odbora revije sprevrgle v divje prepire, vpili smo drug na drugega in drug čez drugega, priznam, da tudi jaz, ki sem sicer vsaj v javnosti bolj zadržane vrste.

Najbrž to nasprotje med literati in esejisti še zdaj ni povsem dogorelo. Morda niste opazili, da se našega današnjega srečanja ne udeležujeta niti Venko Taufer niti Dane Zajc.

Vendar o tem nasprotju ni mogoče govoriti kot o nečem bistvenem in usodnem. Z drugih vidikov ga lahko vidimo tudi v drugačni luči. Bilo je hkrati vir plodnega kresanja misli, spodbuda za nadaljnje delovanje in pomagalo je preprečevati zastoje, mrtvilo in počivanje na lovorikah.

Pri tem ne smemo pozabiti na globoko prijateljstvo, ki je povezovalo ene in druge. O tem zavzeto pripoveduje tudi Kermauner v svoji knjigi o Perspektivah in verjamem mu, čeprav nekateri izražajo pomisleke o avtentičnosti teh njegovih spominov.

Jaz sam sem bil med tema poloma nekako na sredi, kot kritik, torej neke vrste publicist, filozof, esejist, kot literarni kritik pa torej tudi napol literat, bolj zainteresiran za literature kot za filozofe; pa tudi za literature sem bil kot potencialni kritik bolj zanimiv od pravih filozofov. Z vsemi literati sem bil v kar najboljših odnosih in še vedno se rad spominjam, s kakšno pozornostjo je razpravljajal z menoj o mojih kritičnih prispevkih Dominik Smole.

Veljko Rus: Mislim, da si nam posredoval vrsto informacij, ki so relevantne za oceno tistega časa, še posebno v zvezi z našimi težnjami, da se konstituiramo kot generacija, Revija 57 se je od vsega začetka konstituirala kot nova generacijska revija. To je eksplicite napisano v tvojem manifestu, in sicer prav na tisti ravni, na kateri se generacija sploh lahko konstituirajo kot posebna družbena tvorba: na ravni skupne vrednostne orientacije, na ravni oblikovanja novih lastnih vrednot.

Janko Kos: To, kar je povedal Vital Klabus, je zelo koristno, tak je tudi njegov prispevek, ki smo ga lahko prebrali v natisnjenem izvodu. Zelo neposreden, hkrati pa dovolj zadržan do tistega, kar je doživljal, to pa tako, da je ta obdelava taka, da je ne bi mogli imenovati ideološko ali politično, kar seveda ne bi bilo dobro. Njegovi podatki so v marsičem zanimivi, o Naših razgledih na primer smo imeli takrat slabo mnenje, in to, kar je o njih povedal Klabus, je ilustracija tega in zato v nasprotju z bolj ali manj uradno podobo Naših razgledov, ki se vzdržuje v našem časopisju in v javnosti. Tu bi bilo potrebno diferencirati, verjetno prav v

odnosu do Perspektiv in perspektivašev bi se to dalo na način, za katerega govori Klabusovo gradivo. Kar zadeva štiri pesnike, je stvar zanimiva čisto z osebnega stališča, mislim pa, da bi bilo treba razmerje med Perspektivami oz. Revijo 57 in štirimi pesniki postaviti še pred širši horizont. To se pravi, ne samo literarnoestetsko. Te razlike so sicer bile in so celo služile kot temelj pesniškim nasprotjem, rivalstvu in medsebojnemu zaničevanju. Treba bi bilo videti tudi ideološke razlike, ki so po mojem mnenju prav tako obstajale. Mislim, da so štirje pesniki, verjetno z izjemo Koviča, bili blizu ne toliko partijski oblasti, kolikor srednjeslojni ideologiji, ki se je takrat že močno širila, čeprav v nezavednih, nereflektiranih oblikah. Razlike so bile verjetno tudi socialne, kar je razumljivo glede na izvor teh pesnikov. To se pravi, da bi bilo treba nasprotja postaviti v širši kontekst in iz tega bi se pokazale še druge posledice teh samih po sebi res relevantnih dejstev.

Vital Klabus: S tem, kar je povedal profesor Kos, se popolnoma strinjam, razen s tistim, ko pravi, da smo imeli zelo kritičen odnos do Razgledov. Pri meni osebno velja to za njihov odnos do Revije 57. Drugače pa sem Naše razglede zelo spoštoval in še zdaj mislim, da so takrat imeli dokaj pomembno vlogo, in sem tam prav rad sodeloval.

O nasprotju med literati in neliterati pri obeh revijah, posebno pri Perspektivah, bi rekel še tole. Spominjam se zadnjih sej pri Perspektivah, ki so bile zelo burne. Takrat je šlo pravzaprav za to, da so imeli literati popolnoma drugačno stališče do naših stikov s Kavčičem in sploh z oblastjo, kot pa esejisti. Tako smo takrat rekli: literati in esejisti. Ne vem, ali je to čisto točno, ker je bil med esejisti tudi Primož Kozak, ki je bil pa tudi literat itd. Važno pa je to v zvezi s tem, da se ravno ti tako zvani literati, z izjemo Kozaka, niso udeležili sestanka pri Kavčiču, potem je to važno v zvezi s tem, ko je šlo za morebitno zamenjavo uredništva, za katero smo bili predlagani pokojni Pavle Kogej, profesor Jerovšek in jaz, in je bilo to praktično neuresničljivo prav zaradi tega nasprotja med literati in esejisti, kot temu shematično lahko rečem. Zdi se mi, da če bi takrat prišlo do resnejše obravnave tega predloga, ki ga je meni sporočil takratni direktor Državne založbe, ki je izdajala Perspektive, če bi do tega predloga prišlo na sestankih odbora, bi verjetno onemogočili ta novi odbor, ki je bil predlagan, prav literati s svojim nasprotovanjem. Literati so bili enakovredni, če ne še celo močnejši od drugega esejističnega dela oziroma od filozofov. Zato potem tega sploh nisem spravil v javnost, čeprav sem mogoče komu – Kermaunerju – nakazal, da se nekaj takega kuha.

Peter Božič: Hotel sem predvsem poudariti tisto, kar je povedal Vital. S pogledom Janka Kosa se zelo strinjam, te stvari so pač bile take, pač

pa so Razgledi takrat v tistem zaprtem ideološkem prostoru zlasti na ravni esejistike in publicistike igrali vlogo nekega odprtega, liberalnejšega prostora s tem, da so seveda vsi ohranjali nekakšen primat nad tem, seveda tudi politični. Kolikor se spomnim, smo vedno težili za tem, da presegamo tisto mejo, ki je bila od partije vnaprej določena, medtem ko sem konflikt med nami in Razgledi videl ravno v tem, da je bil tisto nekakšen dogovor med oblastjo in uredništvom Razgledov, medtem ko je pri nas šlo predvsem za avtonomijo umetnosti, publicistike in esejistike. To se mi je zdelo bistveno. Zelo bistvena se mi zdi še ena okoliščina. Gre za to, da je določeno nasprotje med literati ter med esejisti in pravzaprav publicisti vendarle obstajalo zaradi tega, ker smo mi veliko manj kot pa publicisti segali v takratni politični prostor. Mene politika takrat niti malo ni zanimala. Zanimalo me je samo to, da sem lahko objavljaj svojo literaturo tako, kakršna je bila (tu sem bil zelo podoben Gregorju), saj je nikjer drugje nisem mogel objavljati. Medtem ko se mi je zdela solidarnost do esejistov in publicistov zelo organska, pa je Jože Pučnik prinesel v revijo – vsaj po mojem mnenju – izrazito družbenopolitično esejistiko in publicistiko, kar pa je bilo meni intimno v bistvu ves čas na določen način zelo odveč, čeprav se mi je včasih ob pomanjkanju relevantnih vsebin zdelo, da je ta politična nota, ki je bila v Reviji 57, tudi nekako včasih vsebinsko nadomeščala odsotnost tistega, kar sem sam smatral za najbolj primarno vsebino.

Janko Kos: Zdaj moram reči kaj o tem, kar je načel Peter Božič, vendar bi najprej dodal še nekaj ob Vitalu Klabusu. Zadeva z Našimi razgledi je bila res taka, se pravi raznovrstna, ker je šel ta časopis skozi več faz. Ko je Taras Kermauner v njem objavljaj svoje odlične filmske analize, smo sprejemali Naše razglede s simpatijo, ampak to je bilo še v petdesetih letih. V času Perspektiv se je zdelo, da smo lahko z Našimi razgledi manj zadovoljni. Morda je bilo to odvisno od posameznih urednikov. Ne vem, koga smo imeli bolj v čislih in do koga smo bili bolj kritični. To bi se seveda dalo rekonstruirati, da bi vedeli, kaj so bili Naši razgledi v tistem času. Kar zadeva štiri pesnike, je bila zadeva z novosadsko antologijo, ki so jo preprečili, seveda resnična. Spominjam se, da smo pri meni pretresali gradivo, potem pa ugotovili, da so prepovedali svoje objave. Zanimivo, ker sem bil takrat in še kasneje prijatelj s Cirilom Zlobcem, pa nikoli nisva govorila o tej zadevi. Kot da je ni bilo. Nikoli nisva govorila tudi o tako imenovanem prevzemu Sodobnosti leta 1964. Ker se nisem udeležil odločilnega zborovanja v študentskem naselju, mi je ostala stvar nejasna, nisem vedel za podrobnosti, mislil pa sem seveda, da gre za nemoralno dejanje in tako mislim še zdaj. To se pravi, da imajo vse stvari svojo zgodovino, toda tudi o tej nisem s prijateljem nikoli govoril. To so intimne podrobnosti, ki pa lahko prispevajo k osvetlitvi celotnega položaja.

Zdaj pa k temu, kar je povedal Peter Božič. Za to srečanje sem pripravil alternativno tezo za interpretacijo Perspektiv oziroma skupine, kot jo razlaga Taras Kermauner v svojih bogatih in zanimivih prispevkih. Po mojem je vprašljivo, ali je bila to res skupina. Skupina je že bila, samo v kakšnem smislu. Sociologija pojem grupe razlaga različno. Vprašanje je predvsem, koliko je bila ta skupina homogena, koliko je bila sklenjena na zunaj, koliko je bila združena sama v sebi. In seveda to, na kar je opozoril Peter Božič in kar je že prej sklepal Vital Klabus. Iz tega bi se dalo vendarle izvleči tezo, ki se mi je ponujala že prej, namreč, da ta skupina ni bila v sebi enovita. Zlasti za literate umetnike, vsaj za večji njihov del menim, da so bili drugačni od publicistov ideologov. Ideologi so bili Pučnik, Kermauner, Rus, Kozak, morda še jaz. Mislim, da je bila to temeljna razlika in dvomim, da so literati umetniki pristajali na te ideologije. Spet je problem, ali je bila ta ideologija enotna. Razlike so bile velike. Vsekakor so bili literati umetniki nekaj posebnega, verjetno so se družili z ideologi in publicisti v eno samo skupino predvsem zaradi obrambe pred zunanji nasprotniki, ki smo jih videli seveda v tako imenovani birokraciji, tehnokraciji, potrošniški družbi itd. Mislim pa, da so bili literati umetniki v svojem razmerju do nasprotnikov še dosti bolj intenzivni od publicistov ideologov, kar je seveda v naravi umetništva, literature, poezije. Zato se mi ne zdi čudno, da so zelo podprli Jožeta Pučnika v zadnji fazi, ko je šlo za zapor. In zdi se mi popolnoma naravno, da niso prišli na tisti znameniti sestanek s Stanetom Kavčičem leta 1964, katerega zapisnik je bil objavljen v Perspektivah. To je vse logično. Poudarjam torej, da umetniki literati niso bili v enakem položaju znotraj te skupine kot publicisti ideologi itd. in da so bile med temi vendarle velike razlike. In če zdaj berem še enkrat članke Jožeta Pučnika v Reviji 57, pa seveda Veljka Rusa in pokojnega Primoža Kozaka, opazam temeljne razlike že v izhodiščih, pojmi, kategorijah itd. S tem se potrjuje to, o čemer sem govoril že prej, namreč, da vidim absolutno kontinuiteto med tem, kar je bil nekdo recimo leta 1957, 1958, 1960, 1964, in tem, kar je zdaj. Tako da o preobratu, na kar morda misli naš vodja raziskave, ne bi mogel govoriti. Tega preobrata ni bilo, kvečjemu se je bolj izkristaliziralo tisto, kar je bilo v zametku že takrat.

Vital Klabus: Na nekaj bi rad opozoril v zvezi z nasprotjem med literati in esejisti, publicisti, filozofi. Ali ste opazili, da je sicer danes tukaj Peter Božič, ni pa Tauferja, Zajca, se pravi, nasprotje še nekako ostaja. Bolj važno se mi zdi dodati tole v zvezi z Našimi razgledi. Kar je profesor Kos nakazal, popolnoma drži. Razgledi so bili v začetku nekaj drugega kot potem. Točnih datumov ne vem. Glavni urednik je bil Vlado Vodopivec, veliko besedo pa sta imela Uroš Kraigher, Bojan Štih, Bavcon je bil bolj

v ozadju, ker kot pravnik ni imel toliko širokega obzorja, da bi lahko vplival na celotno revijo, kasneje pa se je, ker so tudi Razgledi imeli težave z oblastjo, zgodila sprememba, in če se ne motim, so postavili Bogdana Capudra za nekakšnega nadkontrolorja celotne zadeve, Štih je, kot se mi zdi, še ostal, vendar ni bil več tako v ospredju kot prej. Da pa so Razgledi imeli recimo večjo vlogo pred Revijo 57 in manjšo kasneje, dokazuje tudi dejstvo, da so se zelo razpisali, ko je začel objavljati svoje članke o novem razredu Djilas. Odlomke so objavljali in jih spremljali s teksti – kolikor se spominjam, vsaj z enim tekstom – ki so Djilasa odločno podprli, tako da so imeli potem, ko je Djilas padel, hude težave. Hočem reči, da so imeli Razgledi pomembnejšo vlogo v začetku kot pa kasneje in ne smemo samo odklonilno govoriti o njih.

Aleš Gabrič: Govoril bom o podobi revij mlade generacije skozi politična očala.

Revij v enopartijskih in ideološko monolitnih sistemih uredništva ne morejo izdajati zgolj po svojih težnjah in željah. Poleg uredniškega je namreč odločilno še eno mnenje, in sicer mnenje monopolne oblasti oz. njihovih ideologov, pristojnih za kulturo. Kako so cenzorji zadovoljni z revijo, je razvidno v javnih kritikah, višini subvencije in ostrejših političnih pritiskih, kot so npr. zaslišanja, grožnje in sodni procesi.

Revije mlade kritične generacije v prvem desetletju Slovenije po 2. svetovni vojni niso v tem nikakršna izjema. Spremljajoč revije lahko sledimo stopnji "demokracije" družbe, opuščanje najbolj enostranskih ideoloških ocen v slovenskem partijskem in oblastnem vrhu ter rast (tudi politične) moči kritične inteligence. Na eni strani so vidne spremembe v delovanju KPS/ZKS, na drugi pa vse večja kritičnost in agresivnost intelektualcev na javni sceni.

Revije mladih intelektualcev so v nekaj več kot desetletju naredile velik premik v oblikovanju lastnega kritičnega stališča do družbenih razmer. V prvih letnikih Mladinske revije (izhajala je v letih od 1946 do 1951) se še vidi nekritično prevzemanje idej mentorjev iz vrst partijskih ideologov, toda že zadnji letniki so bili nekaj povsem drugega. Uredništvo Mladinske revije se je sicer omejevalo predvsem na objavljane literarnih prispevkov, toda že objavljane del, ki so se povsem odvrnili od deklariranega socialističnega realizma, je pokazalo, da mlada generacija ne misli biti poslušen uresničevalec druge zastavljene ideje.

Umik Mladinske revije Besedi (izhajala je v letih od 1951 do 1957) je pomenilo slovo mentorstva; prejšnji mentorji so lahko postali kvečjemu hudi kritiki mlajše generacije. Uredništvo Besede je predvsem okrepilo esejistični del, toda kritični toni Besede so se omejevali na kritiko pojavov na kulturnem področju. Naslednji korak pa je mlajša kritična generacija naredila v Reviji 57 (izhajala je v letih od 1957 do 1958), ko je razširila kritiko iz kulturne sfere na celotno družbo.

Skladno z rastjo kritičnosti mlade inteligence so se stopnjevali politični pritiski na njihove revije. O prvih letnikih Mladinske revije najvišji slovenski politični forumi niso razpravljali, kar pomeni, da zanje ni bila problematična. V zadnjih letnikih je sicer uredništvo že objavilo nekaj spornih člankov, vendar zgolj literarne.

Velik korak naprej je naredila Beseda, saj je razširila esejistični del po številu prispevkov in piscev. Še najbolj so razburjali partijske ideologe prav eseji, toda za formalni povod za obračun so oblastniki kljub temu izbrali literarni prispevek. Beseda je bila v odnosu do svoje naslednice nekaj povsem drugega kot v odnosu do predhodnice. Preosnovanje Mladinske revije v Besedo je bila avtonomna odločitev mladih intelektualcev, ustanovitev Revije 57 pa je bila v nasprotju s tem odgovor na politično potezo od zgoraj, torej na ukinitvev Besede. Revija 57 pa nekaj časa sploh ni imela naslednice, saj so začele Perspektive izhajati s približno poldrugoletno "zamudo".

Širjenje manevrskega prostora za družbeno kritično inteligenco je bila posledica spreminjanja stališč vladajoče politične stranke. Njene odločitve prvih povojnih let, bodisi v politiki, gospodarstvu ali kulturi, so se kmalu izkazale za napačne, nepremišljene in prenačljene, zato so bile za oblastnike spremembe (reforme) in upoštevanje mnenj intelektualcev politična nujnost. Zaradi strahu, da bi šla kritična inteligenca v razmišljanjih predaleč, je Zveza komunistov obdržala v rokah tiste vzvode, ki so ji omogočali, da je lahko nadzorovala in politično pritiskala na javno izražena stališča kritične inteligence.

Najlažji način političnega pritiska je bila grožnja z odvzemom subvencije reviji, ki je objavljala "neprimerne" prispevke. Uredništvo Mladinske revije se z vprašanji financ ni srečevalo, saj je revija izhajala redno in so bile dvojne številke izjema. Beseda se je z grožnjo odvzema subvencije prvič soočila sredi leta 1952, a uredništvo verjetno še ni vedelo, od kod je prišel tak predlog. Pri Besedi je bila, za razliko od Mladinske revije, izjema enojna številka, v večini so izhajali dvojni zvezki, pa tudi kakšnega trojnega lahko najdemo. Uredništvu Revije 57 pa je bilo usojeno izdati le po nekaj dvojnih in enojnih številok. Ob ukinitvah Besede in Revije 57 je oblast jasno povedala, da je bila subvencija odvzeta zaradi "idejne neustreznosti" vsebine v objavljenih člankih.

Komunistični oblastniki so menili, da imajo mladi intelektualci vse večji vpliv v javnosti, to pa se je izrazilo tudi v ostrini obračuna. Mladinska revija, ki še ni objavljala politično problematičnih esejev, je bila zato deležna le političnih kritik. Ukinitvev Besede je poleg odvzema subvencije spremljala tudi sodna zaplemba zadnje številke. Pri obračunavanju z Revijo 57 pa se je odvzemu subvencije in sodni zaplembi zadnje številke pridružil še sodni proces in izrek stroge zaporne kazni.

V obračunavanju s sodelavci literarnih revij mlajše generacije so bili oblastniki vse ostrejši. V mladi kritični inteligenci so namreč videli vse večjo politično nevarnost. Z Mladinsko revijo večjih političnih problemov še niso imeli, pri Besedi pa so jih motila zgolj "napačna" idejna izhodišča. Ker so, po mnenju oblastnikov, revijo vodili neki mlajši "pobalini", vsemu skupaj še niso pripisovali političnega pomena. Povsem drugačen pa je bil nastop ideologov ob obračunu z Revijo 57. V tej reviji je bila namreč kritika idejnega monopola ZKS že razširjena na kritiko celotne družbe. O krogu Revije 57 so vodilni slovenski komunisti zato že razmišljali (prvič v zvezi z mlajšo povojno generacijo) kot o skupini s političnimi ambicijami, ki nasprotuje obstoječemu družbenemu sistemu in nosilcem oblasti. (Potencialna) organizirana politična opozicija in enostrankarski sistem pa seveda ne sodita skupaj.

Omenil bi še dve vprašanji, ki sta se mi porodili ob prebiranju člankov o problematiki Revije 57 in Perspektiv. Večina obravnave "perspektivovstva" (kot je imenovano v tem projektu) se omejuje na čas Revije 57 in Perspektiv. Pri tem pa se moramo zavedati, da so te časovne meje, tako kot skorajda vse druge v zgodovini, zgolj umetne. Ideje, ki so poimenovane s perspektivovstvom, so bile značilne vsaj že za čas Besede (kar je vidno v članku Boža Repeta o vplivu djilasovščine), lahko pa bi jih zaznali že v prelomu štiridesetih v petdeseta leta, ko se začenja po desetletju molka na Slovenskem spet uveljavljati diskusija oz. dialog dveh vsaj približno enakovrednih sogovornikov.

Drugo vprašanje je odnos in obračunavanje Zveze komunistov Slovenije s perspektivovci. Teh obračunavanj ne smemo ocenjevati ločeno od drugih dogajanj v tedanji družbi, saj ni šlo za izolirane in zgolj mladi kritični generaciji namenjene politične udarce. V vseh primerih je šlo za delček v širšem sklopu politično konfliktne situacije. Obračun z Revijo 57 je v letu 1958 sovpadal z zaostrenimi političnimi odnosi v letu VII. kongresa ZKJ, ko je bilo na dnevnem redu vnovično iskanje, lovljenje in zapiranje informbirojevcev, djilasovcev in ko se je v Sloveniji znova pojavil problem Kocbek (trockistov tedaj že niso več lovili, ker so jih že nadomestili drugi stereotipni politični sovražniki!). Sâmo ukinitev Revije 57 pa je treba obravnavati v kontekstu obračuna s humanistično in družboslovno inteligenco v Sloveniji, pri čemer so bili glavni udarci namenjeni Filozofski fakulteti, in sicer predvsem katedram za slavistiko (afera Slodnjak), filozofijo (ki izgubi tri sodelavce, vse tri iz kroga Revije 57) in zgodovino.

Glede Perspektiv lahko povem zgolj svojo tezo, ker dokazov zanj v slovenskih arhivih še nisem našel, saj še nisem pregledoval dokumentov za sredino šestdesetih let. Kaže pa, da je bila v slovenskem partijskem vrhu že takrat velika razlika med tršim in bolj "liberalnim" delom in da je trši obračunaval s pridobitvami Kraigherjeve dobe, ko Kraigherja ni

bilo več v Ljubljani oz. Sloveniji. To pa so občutili v največji meri kulturniki z ukinitvami Odra 57 in Perspektiv, z menjavami v uredniških odborih ali na uredniških mestih v Sodobnosti in Naših razgledih ter z ustanovitvijo konkurenčne Teorije in prakse.

Tako široke politične akcije po mojem mnenju temeljijo v strahu in občutku oblastnikov, da prihaja do povezovanj kulturniške opozicije, ki bi lahko (povezana!) v nekaj letih postala močan politični dejavnik in bi utegnila ogroziti politični monopol Zveze komunistov.

Veljko Rus: Za uvod v razpravo o Gabričevem tekstu želim navezati njegova razmišljanja na prejšnjo diskusijo Janka Kosa. Osnovna teza Janka Kosa je, da je bila notranja heterogenost Perspektivovcev tako velika, da skupine najbrž niso povezovale notranje vezi, ampak zunanji politični pritiski na skupino. Res je, da so ves čas obstajali zunanji pritiski na skupino, vendar pa se lahko vprašamo, zakaj je bila prav naša skupina deležna teh pritiskov. Mar so bile pod takšnim pritiskom vse skupine? Mar niso skupine okoli Sodobnosti in Besede živele v dokaj blagem političnem zavetju?

Moj odgovor je seveda prav obraten od Kosove teze: za politike smo bili nevarna politična tvorba prav zaradi notranje homogenosti, ki je bila seveda kulturna oziroma vrednostna, ne pa ideološka. Naši cilji s političnega vidika niso bili prav nič nevarni. Pravzaprav razen Pučnika nihče od nas ni imel kakršnih koli političnih ciljev, ki bi merili na politično rušenje ali na politično konkurenco. Mi nismo bili "od tega sveta". Bili pa smo – vsaj za druge – izredno homogena skupina intelektualcev, ki sta jih povezovala skupni status in predvsem neke temeljne skupne vrednote, ki jih kolega Gabrič dokaj dobro opredeljuje:

- pri vseh je bil odpor do partijskega monopola izrazito močan, zlasti še do prilaščanja zgodovine in prihodnosti; s tega vidika je bilo kakršno koli vključevanje v partijske kroge povsem izključeno;

- vsi smo se od vsega začetka povsem jasno zavedali, da smo nova generacija, kar je razvidno iz že omenjenega Klabusovega manifesta in Kermaunerjevih spisov;

- pri vseh je bil izrazito navzoč liberalni poudarek na individualni svobodi kot pogoju kreativnega (samo) uresničevanja, in ne kakršen koli kolektizem;

- pri vseh je prevladovala prozahodna orientacija, medtem ko je panslovanska orientacija naših očetov imela le še grotesken pomen.

Res je, da so bile med nami razlike v interesih velike, še posebno velike so bile med literati in publicisti, ko je šlo za družbeno angažiranje. Res je tudi, da nismo poznali nobene organizacije ali skupinske hierarhije. Glede na te značilnosti smo bili prej krog kot skupina ali celo organizacija, krog, ki se je reproduciral kljub neverjetnim lomom, ki so jih povzročale zunanje politične intervencije.

Janko Kos: Nisem mislil tako, kot da je to skupino ustvarjal samo zunanji pritisk. Gotovo je obstajalo skupno izhodišče za vse nas, ampak to izhodišče ni bilo ideološko, bilo je verjetno eksistencialno, moralno. In samo kot taki smo se združevali v enoto. Šlo je za razmeroma mlade ljudi (okoli tridesetega leta), ki so hoteli biti svobodni in neodvisni intelektualci. Zato so seveda morali imeti kritje v nekem vrednostnem sistemu – mislim, da je bil ta vrednostni sistem zahodnoevropski in da gre približno za tisto, kar Pučnik v svojem zadnjem intervjuju v Tretjem dnevu imenuje vrednostni sistem, ki nam je potreben. To je bilo takrat v nas in zato smo čutili svoje nasprotje do partije in do posameznikov, ki so nam oponirali, kot izrazito moralno stališče do ljudi, ki so nemoralni, ki so pokvarjeni, sprevrženi. In to so dejansko bili, tudi če jih gledamo iz današnje perspektive. Po drugi strani pa so bile med nami vendarle ideološke razlike, če naj jih tako imenujem, in čeprav je pojem ideologije spet lahko sporen. Prej sem že omenil, da so bile med samimi ideologi te skupine, ki jim umetniki literati niso vedno pritrdjevali, marsičesa sploh niso sprejemali, od vsega začetka razlike. Opazim jih recimo že v Reviji 57 med razpravami Veljka Rusa in Jožeta Pučnika. Pri Veljku Rusu je na nekih mestih že definirano izrazito stališče zoper meščansko demokracijo, kapitalizem, stranke itd. Medtem ko je pri Jožetu Pučniku, če seveda prav razumem njegove tedanje članke, poudarek drugje, zlasti na nasprotju med pravom in moralo, med moralnostjo in legalnostjo, posameznikom in državo. Ne vem, kakšno je bilo duhovno ozadje teh izhodišč, to bi nam lahko Jože Pučnik sam razložil, verjetno je šlo za Kanta. Seveda iz Kanta sledi nekaj drugega kot, recimo, iz tistega, kar je Veljko Rus prinesel iz Pariza, iz svojega neposrednega vpogleda v zahodno civilizacijo tistega časa, kar je v teh člankih natančno ekspliciral. Mislim, da se že tu kažejo razlike, ki so sčasoma lahko prerasle v drugačno kristalizacijo – Peter Božič pravi, da je že takrat bil zoper politiko. Verjetno je točno, da so bili zlasti umetniki literati ter nekateri od nas, ki smo bili bolj literarni kritiki, zoper politiko, ampak tako smo razumeli položaj takrat. Zdaj bi ga lahko razumel malce drugače. Leta 1966 je neki literarni zgodovinar razložil *Perspektive* v knjigi *Slovenska književnost 1945-1965* in jih v glavnem ocenil negativno, pritegnil k njihovi ukinitvi in kot argument navedel to, da so bile *Perspektive* za meščansko demokracijo. To je po mojem mnenju fikcija, kajti nihče od nas ni razmišljal o meščanski demokraciji. Verjetno si nihče ni želel večstrankarstva in zdi se mi, da ga je Veljko Rus pravzaprav teoretično zavračal. Toda kako je o tem mislil Jože Pučnik, je drugo vprašanje. In če je mislil tako, da je vendarle namesto enopartijskega sistema treba zgraditi parlamentarno demokracijo, bi zdaj rekel, da je bilo njegovo stališče pravo. Tako se naša današnja perspektiva lahko vrača nazaj in nekatere stvari postavlja na mesta, na katera jih takrat nismo postavljali.

Ideološki pluralizem – sam bi ga tako imenoval – znotraj Perspektiv ali verjetno že znotraj Revije 57 je bil res tako pester, da ga z dvojico pojmov levo-desno pravzaprav ni mogoče čisto natančno izmeriti. In če bi poskušal drobce v kompoziciji Perspektiv položiti na matrico, kaj je levo in kaj je desno, bi našel najbolj nenavadne mešanice ali celo nasprotno pozicije v zvezi s takimi vprašanji, kot so recimo nacionalizem, antiklerikalizem, slovenski jezik, šolstvo. Ozrmo se na problem nacionalizma. Zdaj seveda velja nacionalizem ali celo šovinizem za nekaj skrajno desnega. To je zdaj problem. Kajti vemo, da je bil v 19. stoletju nacionalizem vendarle bolj na levi, ker je izhajal iz francoske revolucije itd. Vendar, tudi če bi bil desno, potem bi rekel, da je bil perspektivovski odnos do tega vprašanja nekako levi, najbrž zelo levi. To se je pokazalo v diskusiji s Pirjevcem, še bolj pa ob znani aferi Dizdarevič leta 1963/64, na katero je revija Perspektive seveda reagirala, ampak zelo značilno, s spisi treh umetnikov literatov – to so bili Tomaž Šalamun, Marjan Rožanc in Dominik Smole. Vsi trije so bili za bosanskega delavca Dizdareviča, češ da... itd. itd. Argumenti so bili takšni, kakršne bi zdaj uporabljal kak skrajni levičar ali vsaj liberalec, bili so zoper smrtno kazen, bili so za odpravljanje nacionalnih razlik itd. To je bilo, če smo čisto odkriti, skoraj čisto levo stališče. Nekako drugače je z antiklerikalizmom. Vprašanje je, koliko smo posamezni sodelavci Perspektiv bili v soglasju s tem ali onim člankom, ampak recimo: Primož Kozak je leta 1962/63 objavil zelo važen članek Na rob vatikanskemu koncilu in se v njem spoprijel z dejstvom, da poteka ta koncil in da iz njega sledijo za Cerkev, za krščanstvo, verjetno za celotno Evropo važni sklepi ali posledice. V tem članku je izrazilo obsodil klerikalizem – govori celo o predvojnem klerofašizmu, se pravi, da je pristajal na te kategorije, in to je razumljivo, ker je izšel iz svojega okolja. Vendar govori tudi o tem, kakšne možnosti ponuja vatikanski koncil, kam se Cerkev usmerja, kako je zdaj z verstvom na Slovenskem, kako je z dejstvom, da se vedno več ljudi vrača v vero ali zahaja v cerkev itd., kaj se tam dogaja, da je tam vendarle vrednostni sistem in celo poezija, ki je socializem ne pozna. Pri tem meri verjetno na srednji sloj, ki se je začel formirati v petdesetih in šestdesetih letih, opazuje njegovo mentaliteto, ideologijo, moralo in spet daje prav krščanstvu in Cerkvi, češ tu je pa vendarle tisto, česar ta novi srednjeslojni svet ne pozna, partija pa seveda sploh ne. Iz tega bi sledilo, da Primož Kozak nikakor ni sprejemal antiklerikalizma, ampak ga je celo obsojal, in to je bilo v nasprotju z okoljem, iz katerega je izšel. To okolje je bilo, kot vemo, najprej liberalno, liberalizem je bil pri nas nosilec antiklerikalizma, nato komunistično. Komunizem pa je bil v nekem smislu predvsem poosebitev antiklerikalizma na Slovenskem. To pomeni, da so v tem primeru Perspektive stopile na stran, ki bi se z današnjega stališča

zdela desna, če je seveda ta ocena sploh primerna in če kaj pomeni. Še nov primer – šolstvo. V Perspektivah smo v šolstvo posegali zelo redko, ker za to pravzaprav nismo imeli strokovnjakov. Sam nisem bil še niti gimnazijski profesor, ampak v zadnjem letniku Perspektiv se je oglasil kolega Stane Klinar in je v zelo zanimivem članku Šolske zagate spregovoril o tem, ali naj bo osnovna šola vendarle dvotirna, to se pravi, ali naj bo v višjih razredih osnovne šole pouk tak, da bi bil za boljše, nadarjene učence drugačen, skoraj gimnazijski, za povprečne in slabše pa ne. To je tisti problem, ki zdaj straši po Sloveniji. Klinar je takrat v članku, ki smo ga z veseljem natisnili v Perspektivah in se z njim strinjali, stal na stališču, da je nujna prav takšna oblikovanost, se pravi diferenciacija osemletke, ki v višjih razredih že dopušča gimnazijsko obliko dela in s tem omogoča pravično poučevanje bolj nadarjenih, sposobnih itd. Nekdo bi seveda to stališče zdaj lahko označil za desno, čeprav je veliko vprašanje, ali je res tako. S tem znova opozarjam, da so kategorije levo, desno lahko dvolične, dvoumne itn.

Isto bi se dalo reči o problemu jezika. Slovenski jezik je bil že takrat problem glede na to, da je malo pred tem izšel novi pravopis. Akademija je najprej blagoslovila novosti – bravec, – avec, – ivec, in te novosti smo sprejeli – zlasti Taras Kermauner, ki še zdaj verjetno piše – avec, – ivec, jaz pa ne, ker sem se pač disciplinirano podredil splošni praksi – ampak res je, da je v zadnjem letniku Perspektiv nenadoma prišel ukaz z najvišjega mesta SAZU, in to od samega Josipa Vidmarja, naj se ta novost prekliče, da naši slovničarji na čelu z Antonom Bajcem niso imeli prav. Potem se je v časopisju razvila polemika, ki je dokazovala, da je to novatorstvo pravzaprav klerikalno, da je dominsvetovsko, da je nekaj reakcionarnega itd. Javnost je na to pristala in Josip Vidmar je popustil pod pritiskom, hitro je izdal dekret, ki je uničil – avca, – ivca. V Perspektivah smo sprejeli članek Antona Bajca, se pravi napisan z najvišjega lingvističnega mesta zoper Vidmarja, in to je bilo spet dejanje, ki je na značilen način poseglo v kulturnopolitično strategijo slovenstva, jezika itd., ampak to dejanje bi se s tedanjega stališča moralo okvalificirati kot izrazito desno. Vprašanje je, če ga kdo od starih nasprotnikov – avca, – ivca še zdaj nima za desno ali kaj podobnega.

Peter Božič: Janko Kos je navedel celo paleto družbenih praks, s katerimi ste se takrat ukvarjali v Perspektivah. S tem se mi literati sploh nismo ukvarjali in nas to v bistvu tudi ni zanimalo. Ukvarjali smo se predvsem s problemi literature, problemi avtonomije literature, avtonomije teh umetniških praks, pa naj je bil to film, predvsem pa poezija, založništvo itn. To je bila naša osrednja in edina preokupacija, hkrati pa vsi estetski in tudi filozofski problemi, ki so se takrat pojavljali – takrat je bil predvsem v zraku eksistencializem. Takrat smo tudi brali in se

navduševali ob Novi poti, v kateri so sodelovali Kocbek, Janžekovič itd. To je bilo torišče našega dela, medtem ko so se publicisti neposredno dotikali tistih družbenih segmentov, nad katerimi je imela partija absolutni monopol in v tistem času ni dovolila, da bi se kdo vmešaval. Tu je prihajalo tudi do vseh nesporazumov med literati – Veno Taufer, jaz, Rožanc, Smole, predvsem pa Gregor Strniša, ki je v nekem obdobju celo izstopil iz uredniškega odbora zaradi te, zanj pretirane politizacije Revije 57. Kasneje sem poslušal, da je izstopil zato, ker je bil v zaporu in ga je bilo strah. Gregor ni bil te vrste. On je odklanjal že vsako socialno identiteto, sploh pa vse politično, kar so se dogajalo v Reviji 57 in zaradi česar so v bistvu revijo tudi ukinili. Tako vidim ta odnos. To ni bil nekakšen apriorni odnos do vas publicistov zaradi tega, ker ste se ukvarjali s temi stvarmi, vi ste imeli veliko težji položaj v tistem času kot mi, literati. Literatura kakršna je bila naša, modernistična in tako naprej, se je že na nek način legalizirala.

Janko Kos: Kot sem trdil prej, so umetniki literati imeli drugačno mesto znotraj skupine kot publicisti ideologi. Pri tem pa so bili vendarle različni med seboj. Za Strnišo sem prepričan, za Lojzeta Kovačiča in Daneta Zajca pa domnevam, da nista hotela biti ideološko aktualna in da verjetno nista sprejemala idej vodilnih ideologov Perspektiv. Čeprav Taras Kermauner morda misli drugače, bi rekel, da intimno niso sprejeli nobene, vendar bi za Dominika Smoleta sodil, da je, ker je bil zelo povezan s Kermaunerjem in morda tudi z Rusom, sprejel katero teh idej, na primer o skupnosti, o tem in onem, kar seveda poznamo. To je možno, medtem ko Kovačič, Strniša in tudi Dane Zajc verjetno ne. Bili so daleč od tega. Pač pa sem za tu prisotnega Petra Božiča v dvomu. Božič je bil dramatik, umetnik, in v dramah, umetnosti je počel to, kar je za literata umetnika nujno, se pravi, da ne govori iz idej itn. Božič pa je pisal tudi članke, razprave. Ti so bili, če se ne motim, močno ideološki in povezani bodisi z Veljkom Rusom bodisi s Tarasom Kermaunerjem. Zato bi vendarle dopustil tudi prehod od zgolj ideologov, publicistov, teoretikov itd. do umetnikov literatov. Nekateri ste bili malce tu, malce tam.

Veljko Rus: Tu moram poudariti, da mi nismo bili ideologi. To Janko Kos prav tako dobro ve kot jaz ali Kermauner. Ideologijo smo prezirali kot nekulturno hrano za polintelektualce in seveda kot partijsko legitimiranje njenega zgodovinskega poslanstva. Če bi bili ideologi, bi verjetno intelektualno zavozili revijo. Lahko rečem, da tedaj tudi Jože Pučnik ni bil ideolog. Sam se nikoli nisem ukvarjal z ideologijo, pač pa s socialno filozofijo. Moja kritika sodobnih družb ni bila niti kritika kapitalizma niti kritika socializma, ampak je bila predvsem kritika indu-

strijskih družb in lastniške civilizacije. In naš vpliv na pesnike in pisatelje oziroma na nepubliciste sploh ne bi bil mogoč, in še manj konstruktiven, če bi bil ideološki. Literati so bili popolnoma indolentni do sleherne ideologije, ne pa tudi do eksistencialnih alternativ.

Janko Kos: Vse je odvisno od pomena besede ideologija. Pomen, ki ga priznavam in se mi zdi ustrezen, je dovolj širok in bojim se, da je treba vanj zajeti tudi spise, ki so se pojavljali v Reviji 57 in Perspektivah kot teoretični spisi. To so seveda spisi tu imenovanih, deloma tudi moji in še koga drugega. Zdi se mi, da je v teh spisih vidna ta ali ona ideologija, iz tega pa je treba sklepati, da so bili to vendarle ideološki. To je v skladu z dejstvom, da Taras Kermauner imenuje to skupino včasih ideološka skupina ali ideološka grupa. To samo po sebi morda še ni zadosten argument, navajam ga v korist svoje teze, da je šlo za ideologe v najširšem pomenu besede. Seveda, razen če ima za koga ideologija priori negativen pomen – toda to bi bil zgodnjemarksističen pomen – potem bomo seveda rekli, da je pač tako. Vendar glede na tisto, kar sem prej govoril o levem in desnem, bi sklepal, da so bili nekateri osrednji pojmi teh avtorjev ideološki. Vzemimo pojem skupnosti, ki je bil zelo domač znotraj Perspektiv – ne vem, kdo ga je prvi prinesel, morda je bil to Veljko Rus, morda Kermauner, zase vem, da sem ga uporabljal, ko sem pisal o Antigoni, Aferi itd. Če ga gledamo iz današnje perspektive in ga presojava s filozofskega in sociološkega stališča, bomo morali zelo razmišljati o tem, kaj je pravzaprav pomenil, kakšna sta njegov pomen ali vloga na politični lestvici – je to desni ali levi pojem? Pojem skupnosti izvira iz Fichteja, poznal ga je tudi Hegel, kasneje so ga postavljali v nasprotje s pojmom družbe – družba – Gesellschaft, skupnost – Gemeinschaft. Pa smo tam. To se pravi, da smo pri T”nniesu, smo pri sociologiji, kjer je pojem skupnosti kasneje dobil tak pomen, da se ga nekateri sociologi rahlo sramujejo, zlasti nemški. Bil je v zraku in je tako prišel v sfero nacionalsocializma. To je dejstvo. Zdaj pa je vprašanje, kako smo ga uporabljali v Perspektivah. Možno je, da smo mu dajali poseben pomen, ampak to bi bilo treba še raziskati. Je bilo naše pojmovanje levo ali desno? K temu bi lahko pristavil seveda še vprašanje korporativizma. To meri na Veljka Rusa, ker se zdaj verjetno opredeljuje za neokorporativizem. V neokorporativizmu sam ne vidim nič slabega, ker po razlagah tudi naših mladih sociologov – mislim na Igorja Lukšiča in druge – je jasno, da je to lahko pozitiven element moderne industrijske družbe itd. To je vse možno. ostaja vprašanje, kako je bilo z njim v Perspektivah. Ali je bil tam korporativizem že viden ali ne? Ali je bil kakor koli vdelan v teorije o skupnosti, ustvarjalnosti, svobodi ali ne? To je seveda problem, ki bi ga bilo treba razjasniti s pojasnili samih avtorjev ali, še bolje, z objektivno analizo od zunaj. Ta analiza bo zelo važen del naše znanstvene raziskave.

Veljko Rus: Neokorporativizem se kot beseda pojavlja šele v 57. številki Nove revije. Neokorporativizem ni ideološka ampak civilizacijska opredelitev, in zadeva organizacijo sodobnih družb.

Taras Kermauner: Kako smo bili različni tedaj, se vidi iz tega, kako smo različni zdaj, in nasprotno. Z Veljkom Rusom že tedaj nisva bila isto in tudi zdaj nisva, v marsičem sva si podobna, v marsičem zelo različna. To, da zdaj poudarja, da ni bil ideolog, je skladno s tem, kar je poudarjal tedaj. Zase priznam, da sem bil ideolog in sem se imel za ideologa. To je bila bistvena razlika med nama. Vedno sem bil manj filozof od njega. Izraz esejisti, ki ga je uporabil Božič, je bila naša beseda že tedaj; ta izraz je opredeljeval v reviji odnos: pesniki – esejisti. Kot esejist in ideolog sem bil na robu tudi politik, kot več ali manj vsi med nami, esejisti bolj. Skušal sem biti tudi filozof. Sem pa predvsem podpiral in tematiziral pesnike – od esejistov sem imel največ stikov z njimi. Prevajal in posredoval sem jim, ne samo Smoletu, tudi Božiču itn., zahodno, predvsem francosko in nemško eksistencialistično filozofijo. Pesnikom, dramatikom, pisateljem, ki so spontano pisali “eksistencialistično” literaturo, je moje informiranje koristno služilo. S teksti, ki sem jim jih bral (Sartra, Heidegggra, Jaspersa itn.), sem jim sugeriral, da so v samem centru sveta, da so v skladu z zgodovinsko najnaprednejšo linijo itn. Se pravi, esejistov ne smemo pojmovati predvsem kot politike; Božič je preveč zožil esejiste na politične ideologe. Podpora eksistencialistične filozofije pesnikom je bila ideološka v popolnoma drugačnem pomenu. Janko Kos je načel veliko novih tem. Vse so važne in vse bi bilo koristno znotraj tega našega projekta tematizirati. Ponovno bi ga javno prosil, da se čimbolj aktivno vključi v projekt.

Skupnost in občestvo sta besedi iz nemške sociologije: tudi zdaj se uporabljata. Meni beseda skupnost ni ustrezala. Skupnost sem označil kot stanje, ko so ljudje nametani na kup; sem tudi pisal s-kup-nost. To skupnost sem povezoval z institucijo. Beseda, ki mi je bila pri srcu, je bila občestvo. – Že lep čas govorim o prvinah levega fašizma ali nacizma ali nacistoidnosti v perspektivovstvu. Bili smo zelo vezani na Heidegggra; jaz že od leta 1956 naprej, Veljko je prinesel Heideggerove knjige iz Zagreba, od Sutlića. A je filozofa drugače recipiral kot jaz, Janko spet drugače in Primož spet drugače. Moja vezava na Heidegggra je šla ravno prek občestva; ko sem kasneje bral njegove tekste iz tistega časa, predvsem iz leta 1933, preden so Röhma destituirali, sem uvidel, da je bil Heidegger pravzaprav glavni ideolog nemške hitlerjanske družbe in Hitlerja samega; o Hitlerju tudi govori. Tega tedaj nismo vedeli; ti teksti tedaj še niso bili objavljeni, bili so neznani do pred desetimi leti. Ko sem na začetku osemdesetih let začel te tekste odkrivati, sem naenkrat ugotavljal, koliko je v njih sorodnega temu, kar

sem sam trdil v Perspektivah. Bila je možnost, da bi sam zašel v neko teoretsko fašistično smer, ki je bila zoper razsvetljenstvo. Tega sem se še bolj zavedel, ko sva se razšla z Urbančičem, ki je negiral celotno razsvetljensko tradicijo, se vrnil k Fichteju itn. V določeni fazi, posameznih točkah smo bili tako blizu ultralevici, da je bila ta ultralevica skoraj fašistična. Naj navedem vzgled za to: po drugi svetovni vojni se je v Evropi mladina navduševala nad idejami nacističnega filozofa Carla Schmitta; prav ultralevica, maoisti, rdeče brigade. (Te njihove komentarje sem bral.)

Se pravi, Perspektive so bile kombinacija levega, desnega, fašističnega, komunističnega, liberalnega, bili smo tudi za liberalno družbo, čeprav ne za strankarsko, le za različne skupine. Perspektive je treba gledati zelo diferencirano. Zato nenehno protestiram zoper politične stereotipe; ti koristijo boju za oblast (tam so sijajni, ker poenostavljajo), medtem ko bi morala iti znanstvena raziskava v natančno detajliranje, čim bolj natančno diferenciranje; takšna je seveda neuporabna za strankarsko politiko. Bo pa uporabna za tisto, kar nameravamo.

Naj navedem dokaz o tem, kako smo bili različni. Veljko Rus je upravičeno rekel, da mu Djilas ni bil blizu. To je točno. Dobro se spominjam, kako sem ga bil prepričeval o veličini Djilasa; on je imel nanj veliko pripomb. Res pa je, kar je odkril Repe, pa tudi Gabrič itn., da smo bili pod vplivom Djilasa ali djilasovski. Točneje, tak sem bil predvsem jaz. Jeseni 1953, ko je Djilas začel s serijo člankov v Borbi, so Naši razgledi, ki bi bili pripravljeni na usmeritev k Djilasu, to linijo takoj sprejeli. Seveda takrat ni nihče mislil, da bo Djilas padel; bil je drugi ali tretji na vrhu Države-Partije. Domenili smo se – dogovarjal sem se z Vodopivcem, z njim sem imel najboljše odnose – za serijo člankov v podporo Djilasa. Eden teh mojih člankov je tudi izšel; vendar samo eden. Ko sem hotel napisati drugega, je Djilas že padel.

Kos je omenil Kozakovo podporo drugemu vatikanskemu koncilu. Moj esej Nuna je šel v isto smer. V Perspektivah je bila faza tudi orientacija k transcendenci, h krščanstvu. Rusa je zelo pritegovala krščanska varianta eksistencialistične filozofije, to je Gabriel Marcel; prav on mi ga je v Parizu posodil v branje. Skupaj sva brala Cajnkarjevo versko revijo Nova pot, ko sva bila na fakulteti asistenta. Rus je bil tedaj najbližje nečemu, čemur pravim transcendenca. Ko sva se s Kosom često sprehajala v bližini mojega doma, sva razmišljala o tem, kako bi naša skupina (ali vsaj nekaj udov skupine) morala iti kot eseni v samostan, stran od tega sveta, se poglobiti v meditacijo izrazito puščavniškega tipa itn. To je bila ena in močna faza oz. usmeritev Perspektiv. Potem se je končala; predvsem s Pučnikovim prihodom iz zapora. – Se pravi, da Perspektiv nikakor ne smemo reducirati na politiko. Upoštevati moramo tudi te transcendentistične, krščanske in druge elemente.

Denis Poníž: Bolj kot o dramatik in dramski publicistiki v reviji *Perspektive* – gre za drugi del mojega dela raziskave v tem projektu – bi rad v sklenjeni in strnjeni obliki pojasnil nekaj namenov raziskave. Kaže se mi, da ta raziskava ne bo imela samo treh delov, kot je bilo prvotno zamišljeno, ampak bo verjetno potrebovala še četrti del, v katerem bodo, upam, objavljeni nekateri izsledki raziskave, za katero človek nikoli ne more vnaprej popolnoma in čisto dokončno predvideti, kaj bo v resnici počel in kakšni cilji se mu bodo pokazali. Gre preprosto za to, da sem, ko sem pripravljaj drugi del, v katerem podrobneje evidentiram in primerjam to, kar so počeli – uporabljal bom pač ta dva izraza – v *Perspektivah* literati in kar so v *Perspektivah* počeli esejisti. Ta spoznanja bom poskušal nadgraditi z lastno izkušnjo, ki se mi odprla čisto slučajno. Ko sem pospravljaj svoj nered, sem našel dnevnik, ki sem ga pisal med letom 1962 in 1969. To je bil čas, ko sem kot sošolec Kocbekovega starejšega sina Matjaža takorekoč vsakodnevno zahajal v Kocbekov dom na Valvasorjevi in sem imel priložnost slišati, in jih tudi zapisal, Kocbekove komentarje ne samo o ukinitvi *Perspektiv* in vsem v zvezi s širšo kulturno-politično situacijo, marveč tudi vse, kar se je dogajalo v zvezi z njegovim natisom *Groze*, s *Prešernovo* nagrado itn. To bo verjetno treba objaviti v bloku, kajti tu se pravzaprav začenja moj odnos do *Perspektiv*, bil sem namreč premlad, da bi lahko v njih sodeloval, očitno pa je šlo že takrat za neko intenzivno razmerje. Drugo, namen moje raziskovalne naloge ni zgolj in samo na metodološko neoporečen način (ki pa seveda še vedno ostaja diskutabilen) povezati v smiselno celoto določena dejstva, ki so morda prezrta ali so jih drugi raziskovalci ali publicisti pustili ob strani. Dosti bolj mi gre za to, da kot nosilec dela raziskave poskušam v tem času, ki pa je seveda neopredeljiv, vzgojiti svoje naslednike, tiste, ki bodo te raziskave nadaljevali, jih parcialno osmišljali, šli na področja in v smeri, ki se morda v tem trenutku niti ne odpirajo kot raziskovalni problemi. Ne gre mi torej za samozadostno raziskavo, ki jo bom podpisal, spravil v arhiv ali natisnil, ampak mi gre preprosto za to, da generacijam, ki se jim zdi že leto 1970 časovno, prostorsko in vsebinsko strahotno oddaljeno, odpiram svetove, ki bi morali biti odprti ves čas. Ob vsem pozitivnem, kar so prinesle politične spremembe, se je zgodilo tudi marsikaj neprijetnega in prav gotovo je ena od neprijetnosti to, da mlade generacije, ki v tem trenutku študirajo, ki stopajo v življenje, nočejo o preteklosti skoraj ničesar vedeti ali slišati, že samo govorjenje o preteklosti jim je zoprno, nepotrebno in zaradi tega lahko verjetno berete, da mladi publicisti, recimo generacijo ali dve mlajši od mene, dosti raje razpravljajo o ameriški metafikciji, kot da bi se recimo ukvarjali z določenimi problemi v zvezi s *Perspektivami* in njihovim časom. Na način, kot tematiziramo *Perspektive*, je treba začeti razmišljati o *Problemih*, o *Odru 57*, o *Gleju*, *Pekarni*, *Reviji 2000*.

Seveda moramo razmišljati tudi o nekaterih drugih, včasih prezrtih in zamolčanih pojavih, kot so recimo pojav in zaton revije Prostor in čas, pojav in zaton tistega Ekрана, pri katerem sem tudi sam sodeloval. Gre za tretji, osebni, sklop, nimam perspektivovske ali perspektivaške izkušnje, imam pa svojo izkušnjo, ki je samo deset let mlajša, je pa na podoben način boleča. Ne morda toliko v zvezi s Prostorom in časom, v katerem sem bil vendarle bolj na margini, kot recimo s tedanjo revijo Ekran, katere glavni in odgovorni urednik sem bil nekaj časa in ki so ji očitali spogledovanje s tedaj politično družbeno neprimernim tako imenovanim črnim valom v jugoslovanski kinematografiji. Na koncu Ekрана sem doživel podobno usodo, kot jo je generacija Perspektiv, morda je bila razlika le v tem, da tisti, ki so Ekran likvidirali, niso imeli več toliko ideoloških nabojev, v rokavu pa so imeli druge adute. Niso nas toliko preganjali po ideološki liniji – na obzorju se je že kazal gospodarski lobi, ki ima zdaj stvari v rokah – ampak so nam preprosto hoteli podtakniti, da smo neracionalno ravnali z družbenimi sredstvi ali z drugim izrazom, da smo se s temi sredstvi poskušali okoristiti. Seveda ni bilo tako. Dejstvo je, da lahko v raziskavi o perspektivovski dramatiki o določenih stvareh govorim in si jih rekonstruiram. Četrta stvar, ki je tudi zelo pomembna. Raziskujem dramatiko v Perspektivah. Dramatika je po definiciji pravzaprav najbolj odmeven, najbolj socialno relevanten del literature, kajti smisel dramatike je vedno v inscenaciji, to se pravi, črko na papirju spraviti v živo, sugestibilno in sugestivno besedo na odru. Zanimivo je, da perspektivovska dramatika, govorim samo o besedilih, ki so bila objavljena v vseh letnikih Perspektiv, samo Topla greda ni doživela inscenacije, čeprav jo je, saj je bila premiera nasilno prekinjena. Edini tekst, ki res ni bil insceniran in še danes ni, je Jovanovičeva igra Predstave ne bo. Vsi drugi teksti so doživeli svojo socialno relevantno na odru, večinoma na Odru 57. Je pa seveda zopet zanimivo, da sta bila recimo nosilna dramska teksta Perspektiv, Smoletova Antigona in Kozakova Afera, zadnjič uprizorjena v sezoni 1987/88, in še to ne v Ljubljani, ampak Afera v Trstu, Antigona pa v kranjskem gledališču, se pravi, na obrobju. Od tedaj naprej teh tekstov in seveda tudi drugih iz Perspektiv na slovenskih odrih nihče ne uprizarja, nihče ne tvega izziva, da bi ta besedila ne samo reaktualiziral, ampak tudi reanimiral. Tu so seveda dejstva, artefakti, o katerih morda te generacije celo nekaj vedo, vendar ne tvegajo tega izziva. Iz tega pa izvira tisto, kar v tem drugem delu svoje raziskave poskušam pokazati in z določeno metodologijo tudi pojasniti in utrditi. Gre za razhajanja, ki so opazna in jih ni mogoče prezreti. Na eni je to, kar so počeli pri Perspektivah tisti, ki jih pogojno imenujemo literati – sam ostajam pri razmisleku tega, kar so počeli dramatiki – in oni, ki jih, spet pogojno, imenujemo esejisti. Ta izraz sam uporabljam za publiciste, teatrologe, kritike, literarne zgo-

dovinarje. Pri tem je zanimivo, da je med dramskimi besedili komajda najti kakšno stičišče; ni govora o tem, da bi se dramska besedila skušala lotevati nekega skupnega, osrednjega vprašanja, kompleksnega problema ipd., medtem ko je v omenjeni publicistiki, kritiki, teatrološki misli – mislim tudi na anketo v prvem letniku, ki se je posebej intenzivno posvetil dramatiki, slovenskemu, a tudi svetovnemu gledališču – mnogo več skupnih točk in formulacij, ki niso podobne samo na prvi pogled, marveč jih za take spoznava tudi podrobna analiza. Zato sem prepričan, da je dramatika samo iskala prostor, v katerem se je lahko izrekla, medtem ko pa je kritična misel zelo sistematično in analitično poskušala odgovoriti na temeljna vprašanja ne samo lastnega obstoja in tematizacije svojega početja, marveč tudi predmeta, dramatike in gledališča, o katerih je govorila. S tem je publicistična in kritična misel perspektivovski dramatiki utirala pot in ji omogočila, da se je ta dramatika uresničila v dramskem prostoru, inscenaciji; s tem sta obe, kritična refleksija in dramska produkcija dosegli svoj končni smoter.

Podrobne analize posameznih besedil bodo v nadaljevanju moje raziskave izpostavile te razlike, saj so jasno razpoznavne, saj je npr. Primož Kozak kot dramatik zagovarjal eno stališče, to stališče je mogoče prebrati v zelo jasnih in načelnih replikah njegovih dramskih junakov, kot kulturni kritik, teatrolog in poznavalec gledališča pa je stal na komplementarnem stališču, obe pa sta se, ko jih (seveda, če znamo!) preberemo v celoti, dopolnjevali in medsebojno podpirali. Tudi pri drugih avtorjih, ki so stali na obeh bregovih, vidimo podobne miselne sheme. Vse skupaj poskušam osvetliti s stališča, označenega v uvodu, ki se zavzema za nujno reaktualizacijo in reanimacijo te dramatike na odru slovenskih gledališč.

Peter Božič: Zanima me tudi trditev, da pravzaprav dramatike iz časa Odra 57 na slovenskih odrih pravzaprav ni več. Mislim, da se to dogaja slovenski dramatiki zaradi tega, ker se domače slovenske drame ne piše več. Pišeta jo samo še Jančar in Dušan Jovanović. Mlajših generacij, ki bi pisali domače slovenske tekste, ni. Moje mnenje je, da je slovensko gledališče doseglo tako visoko raven prav zaradi tega, ker smo z Odrom 57 začeli načrtno gojiti domačo dramatiko. Pozitivna tradicija Odra 57 se je nekaj časa držala v Gleju, potem nekaj časa še v Pekarni, potem pa smo prešli v neke vrste estetsko dekadenco, ko nastajajo razne instalacije in slovenskih besedil ni več.

Denis Poníž: Pravzaprav ti zelo težko odgovorim na nadvse relevantno vprašanje. Del resnice in s tem odgovora je verjetno skrit v dejstvu, da prihajajo v slovensko kulturo in dramsko ustvarjalnost generacije, ki z obema nogama trdno stojijo v tem, kar imenujemo socialna promocija

in socialni uspeh. Ta uspeh pa naj ne bi bil omejen samo na Slovenijo, če je uspeh, se mora izraziti v širšem prostoru. Zato je tem ustvarjalcem bližje in bolj domače tako imenovano neverbalno, telesno gledališče, ki ga razumejo povsod po svetu, tudi v južni Ameriki. To pa je tudi gledališče lepih, uglajenih podob, snažnosti in sterilnosti, gledališče glamurja, kot to imenuje kolega Inkret. To je tudi gledališče, ki zahteva pozornost vizualizacije, zvočna komponenta je minimalizirana ali pa sploh izgine. Pri tem nastaja dvojna "korist": ni se treba več ubadati s pastmi in okljuki slovenskega jezika, odpade pa tudi jezikovna bariera, ki jo jezik dvomilijonskega naroda občuti na vsakem koraku, ko je treba oditi stran izpod sončnih Alp. Drugi del odgovora pa se mora nemara pomuditi pri odnosu mladih ljudi do preteklosti. Ker je bila ta preteklost ideološko zlorabljana in so mlade generacije z njo seznanjali nekritično in v prevelikih odmerkih, je reakcija neselektivno in en bloc zavračanje vsakršne preteklosti in vsakršne tradicije. Zato je verjetno nezanimiva tudi perspektivovska dramatika, ki je – v precejšnji meri – vendarle "angažirana" dramatika, nezanimiv je Ivan Mrak, nepreverjena, necenjena in neigrana je generacija slovenskih dramatikov iz dvajsetih let – Majcen, Remec, Leskovec – itd. To so mogoči, ni pa nujno, da tudi pravilni odgovori.

Janko Kos: Oglasil se bom zato, ker se mi zdi, da za dramatiko v tem krogu ni toliko zanimanja kot za prejšnje probleme. Rad bi pripomnil tole: upravičeno je dramatika v središču te raziskave pri Tarasu Kermaunerju in tudi pri Denisu Ponižu, ker je verjetno od vseh literarnih vrst – če naj bom šolsko teoretičen – bila ravno dramatika najbolj avtentičen umetniški izraz ali prikaz tistega, kar se je tematiziralo v krogu ljudi okoli Perspektiv. In to seveda zaradi narave same dramatike, ker to je literatura, ki govori o konfliktih itd., in tu se je najbolj izkristaliziralo tisto, kar je bilo živo tudi v publicistično – ideološkem delu Perspektiv. Zame je seveda vprašanje, katerega teh dramatikov in katero teh dram lahko imenujemo perspektivovsko v ožjem smislu besede. Za Strnišo dvomim, ker njegov Samorog je vendarle izšel in tudi nastal šele kasneje. Sicer pa je šel Strniša tako ali tako mimo Perspektiv. Šel je skozi Perspektive s svojo poezijo, z dramatiko sploh ne, tako da je nastajala ob njihovem robu. Prej je bilo že rečeno, da Strniša verjetno tudi duhovno ni pripadal Perspektivam v smislu, če že ne ideologije, pa vsaj socialnopolitičnih izhodišč. Tega verjetno pri Strniši ni bilo. Zdaj lahko seveda premišljamo o tem, ali se je vsemu temu izmikal iz strahu ali zaradi svojih doživetij v zaporu, toda mislim da ne. Njegovo duhovno izhodišče je bilo enostavno drugačno.

Zdaj moram opisati še nekaj svojih osebnih pogledov na to dramatiko, kot sem jo sam doživljal in kot jo še doživljam. Dejstvo je, da je

bila Smoletova Antigonu pravi izraz tega, kar je živelo v Perspektivah, in to z obeh plati: iz odpora do komunistične diktature in iz odpora do nastajajočega srednjega sloja. Ko zdaj še enkrat berem Antigono, vidim, da je v nji v veliki meri že tematizirana kritika srednjega sloja, seveda v povezavi z odzivi na diktaturo. To vse je bilo tisto, kar nas je verjetno tako ali drugače impresioniralo, čeprav si nismo bili čisto na jasnem, kaj naj bi pomenil motiv Antigone, zlasti v zvezi z domobranstvom. Ko sem prvič prebral Antigono, me je rahlo zaskrbelo: kaj pa, če je treba videti v Eteoklu in Polinejku partizanstvo in domobranstvo, in kaj bi to pomenilo za javnost. Res pa je, da takrat še ničesar nisem vedel o množičnem poboju domobrancev. To je dejstvo, ki je morda nenavadno. Ne vem, kdo je zanj vedel v našem krogu. Morda Taras Kermauner ali Primož Kozak. Res je, da Lojze Kovačič v romanu Prišleki pripoveduje, da so se leta 1946 prav ti že pogovarjali o pomoru. Bil sem prijatelj s Tarasom Kermaunerjem, kasneje zlasti s Primožem Kozakom, toda o tem nismo nikoli govorili. Za stvar sem izvedel šele leta 1975 iz Kocbeka, kar se zdi nenavadno – ko smo pred nekaj meseci nastopili v okviru Kulturnega foruma na Cankarjevi prireditvi, sem to tudi povedal. Potem se je neka preveč zagreta aktivistka oglasila, češ da ni mogoče, da nekdo ne bi vedel. Precej ljudi ni vedelo, razen iz najožjih političnih krogov ali v družinah, ki so bile s tem povezane, in seveda iz samih domobranskih družin, ki so pa rajši molčale. Toliko mimogrede. Kot rečeno – ob Antigoni me je zaskrbelo, ampak nisem vedel, ali so drugi v krogu Perspektiv na ta način reagirali na dramo in to je šlo v pozabo, ker je pač prišla v javnost z drugačne plati. Za Kozaka – o tem govori Taras Kermauner v svoji razpravi o dramatiki Perspektiv – bi rekel, da nam je seveda pomenil glavnega dramatika poleg Smoleta, morda celo izrazitejšega in močnejšega, vendar sem imel sam nekaj težav prav s Kozakom kot dramatikom, čeprav je bil moj največji prijatelj. Mogoče se mi je že takrat zdelo, da je njegova dramatika preveč skoncentrirana na problem oblasti, partije, revolucije itd. in sem pogrešal bolj civilnih dimenzij. To me še danes v njej moti in se mi zdi, kot da je bil preveč fasciniran z močjo revolucije itd. Bil je res prevzet, najbrž zato, ker mu je bila moč glavna vrednota, in ko jo je opazil v revoluciji, partiji itd., jo je kot tako priznal in tudi umetniško oblikoval. Za vse drugo je bil manj pozoren in zdi se mi, da je prav to povzročilo, da je iz dramatike polagoma izpregel. Kongres je bil seveda dober in to sem mu tudi priznal, medtem ko za Legendo o sv. Che nikakor ne. Za Direktorja pa se mi je sploh zdelo, da ni posebno zanimiv. Skratka, to so bile omejitve, ki sem jih že sam čutil v času Perspektiv in kasneje zmeraj bolj. Za Smoleta seveda vemo, kako je potekal njegov dramski razvoj. Krst pri Savici iz leta 1968 – to je bilo že po Perspektivah – je bil v javnosti sprejet zelo ugodno, meni osebno se je zdel in se mi zdi še zdaj po

zasnovi dober, po izdelavi pa ne. Izdelava se mi je zdela pomanjkljiva, skorajda premalo tekstna, kot da mu je zmanjkalo moči za ponazoritev sicer dobre ideje. Od drugih dramatikov, mislim, je bil pravi dramatik Perspektiv predvsem Peter Božič z več deli, zlasti pa z Vojakom Joštom. To pa zato, ker je najbolj slikovito pa tudi sugestivno tematiziral problematiko tako imenovane srednjeslojne družbe, in to že v taki obliki, ki lahko velja tudi za danes. To so bili pravi dramatik Perspektiv. Tu se je izkristaliziralo tisto, kar se je moralo. Za Strnišo sem v dvomu, ali je spadal v ta krog; za Jovanovića je vprašanje, ali je izšel iz Perspektiv, medtem ko so bile z Rožancem težave, že zunanje – mislim na to, da je svoj prvi pomembnejši tekst objavil v Sodobnosti, potem je šel nazaj v Perspektive, Topla greda je bila zame problem, pravzaprav je nisem posebno maral, morda zaradi ideologije, ki je bila pač takšna, in ker se mi je zdelo, da morda pri Rožancu ni tako zelo pristna, kar se je pokazalo v njegovem razvoju kasneje, torej je bila samo epizoda, morda celo nekakšna recidiva njegove zgodnje, proletarskopredmestne situacije in komunistične ideologije, ki jo je sprejemal na začetku. Torej bi bilo treba še razmisliti o tem, katerega teh dramatikov in katera dela bi smeli v pravem smislu imenovati perspektivovska, katerih pa ne.

Nekaj malega bom rekel še o Zajčevi dramatici in to zato, ker z dramo Otroka reke, ki je poetična in jo je režiral tu navzoči spoštovani režiser, ob prvi izvedbi nisem bil res zadovoljen, mislim, da je bila zame preveč lirski drama. Morda sem bil tradicionalen in sem v tem smislu sodil, da mora biti dramatika vendarle do neke mere dramatična ali epska itd. itd. Tak je bil šele kasnejši Zajc, zlasti Voranc – mislim, da je Voranc njegovo najboljšo delo, čeprav se da tudi o Otrocih reke govoriti s strogo umetniškega stališča kot o pomembnem dramskem besedilu, toda tak je bil moj vtis takrat.

Taras Kermauner: Nekaj podatkov, ki naj pokažejo, da je bila povezava med esejističnim in literarnim delom Perspektiv vendarle globlja, intimnejša, notranja. S Strnišo sva bila leta 1962 intenzivna prijatelja – vsak dan je že zgodaj zjutraj hodil k meni. Bil je prepričan, da ga s svojo filozofijo podpiram. Bila sva si notranje blizu, čeprav je izhajal iz Kanta. Od Kanta se je obrnil v eksistencializem, kar je tudi mogoče: jaz od Hegla. In sva se srečala. Isto velja za moj odnos z Zajcem. Otroka reke je drama, ki nima nobene zveze ne s politiko ne z družbo; je lirsko metafizična drama. In vendar: to dramo sem režiral jaz. Nad to dramo sem se navdušil predvsem jaz. Zajc jo je dal režirati meni. Poslal mi je svojo prvo verzijo že leta 1960; o njej sva se pogovarjala, napisal sem mu o nji podrobno kritiko s sugestijami. Se pravi, med nama so bile notranje zveze.

Ni šlo le za to, da bi esejisti omogočali, da so lahko umetniki tiskali v Perspektivah, ker drugje niso mogli tiskati. Notranje sem podprl Božičevo smer, Križišče, Zasilni izhod, Vojaka Jošta ni; Jošta je sijajno režiral Petan, čeprav je rekel, da lažje režira telefonski imenik kot pa Božičeve drame. Tako je Božič prodril. Zaradi Jošta je Josip Vidmar nehal simpatizirati z Odrom 57; zanj je bila uvrstitev drame v repertoar Odra 57 škandal. A tudi Božič si ni bil zvest; bil je eksperimentator in tradicionalist; napisal je dramo, ki je bila podobna Cankarjevemu Kralju na Betajnovi. Popolnoma realistično dramo. Dal mi jo je prebrati; ko sem ga zaradi nje duhovno premikastil, jo je takoj vrgel stran. Kar pripovedujem, niso zunanje zgodbe, ampak so notranje povezave, ki so nas družile.

Naprej – Norci. Tu bi Kosa popravil. Za režiserja, ki bo režiral Norce, sem bil določen jaz. Pokojni Bojan Štih je bil, ki je preprečil, da bi Norce uprizorili: to je preprečil na hinavski način: ni dal igralcev iz Drame. Norce dobro poznam, in to v prvi varianti; ta varianta, ki zdaj eksistira, je zame slabša. To je varianta iz leta 1967. Jovanović je takrat postal že popoln ludist in je vso "filozofažo" vrgel iz teksta. Žal te prve variante nima več. Bila je filozofska. V marsičem je sorodna Aferi, oziroma duhu analitične perspektivovske dramatike. Študentje, ki v drami nastopajo, se pogovarjajo med seboj o eksistencialnih problemih. Jovanović je uprizoril že vnaprej, kaj se bo s Perspektivami zgodilo. Norci smo bili mi. Oni kot študentje in mi. To se pravi, drame kot Norci spadajo k Perspektivam.

In nazadnje nekaj avtokritične refleksije. Sam sem bil dramaturg pri prvi uprizoritvi Afere. (Režiral sem jo v Beogradu v Ateljeju 212 leta 1962.) Leta 1961 pa smo jo uprizorili na Odru 57. Kot dramaturg sem sokriv za intonacijo predstave. Celoten konflikt smo razdelili med dve osebi, Simona in Komisarja. V Simonu smo predstavljali, bodisi da je to bil ali ne, Pučnika, ki je bil takrat še v zaporu, v Komisarju pa Kidriča. (Igrala sta ju dva izjemna igralca, Souček in Rozman.) S Kristijanom nismo čisto dobro vedeli, kaj narediti; tudi po moji krivdi in po krivdi avtorja, ki ni razumel sam sebe. Napisal je genialnega Kristijana, pa ga ni znal braniti. Tudi kasneje ga ni znal. Jaz Kristijana šele zdaj razumem, ga branim in dajem v prvi plan. S Križajem, ki je režiral, sva se odločila, da dava Kristijana igrati Aliju Ranerju. To je bil nadarjen igralec, vendar po postavi manjši, ozek, nežen, nekoliko je vlekel v feminilno; bil je pristen in nemočen. Figuro Kristijana smo tako oblikovali v nasprotju s Simonom. Simon gre za svojo idejo do konca in ga ubijejo, medtem ko se Kristijan, ki je pred Komisarjem in pred Partijo kriv, podobno kot Simon, naprej umakne, nato zlomi – Kozak je prikazoval sebe, nakar pa se spet postavi pokonci, izgubi vero v socialne zadeve, v "zgodovino", v revolucijo. Kaj mu ostane? Ostane mu avtentična eksistencialna prist-

nost. To pa je osnovna eksistencialistična ideja. Kristijan pravi: ne bom se vdal, naj grem pred sodišče, čeprav je dopuščal, da ga bo sodišče obsodilo. Ostal je zvest avtentični etiki, svoji – dejansko krščanski – vesti. To smo poudarili, a tega nismo dali v prvi plan. Ko gledam nazaj, dajem vedno bolj v prvi plan Kristijana; Simon me manj zanima. V Kristijanu vidim sorodnost Antigoni, temu, kar je zapisal Smole. Naenkrat vidim novo povezavo med Afero in Antigono. Ta povezava je natančno v Kristijanu.

Denis Poníž: Zelo težko je brez primerov in brez razvitja nekaterih osnovnih postulatov – delno to počenjava s Tarasom Kermaunerjem v korespondenci, ki bi morala biti po mojem skromnem mnenju, očiščena privatnega in nebistvenega, dodatno besedilo k raziskavi. Sam odkrivam že samo v dramskih besedilih perspektivovske dramatike (čeprav je tudi sama oznaka perspektivovska dramatika precej ohlapna) duha Perspektiv, ki bi ga raziskava rada rekonstruirala. Vloženi napor nima v sebi nobenega posebnega resentimenta, še enkrat moram poudariti, da me zanima fenomen locus comunii perspektivovske dramatike in hkrati polemična mesta tega prostora. Naj navedem samo en primer. Smoletova Antigona se konča s tisto znamenito Teiresiasovo repliko o tem, da je paž še vedno živ in na svobodi, da ga je treba ujeti. Jovanovičeva igra Predstave ne bo, objavljena na koncu Perspektiv, se konča s kolektivno repliko, ki jo kričijo lumpenproletarci in ki se trikrat ponovi: "Primate tatu! Primate tatu! Primate tatu!" Med Smoletom in njegovo vizijo in Jovanovičem ter njegovo vizijo čutimo neko napetost, polemičnost posebne vrste. V publicistiki, teatrološki misli, estetiki pa vidim veliko enoglasja, podobnih izhodišč in še bolj podobnih zaključkov. Vsi po vrsti, Taras Kermauner, Janko Kos, Primož Kozak, Andrej Inkret, pišejo zoper meščansko gledališče, nasprotujejo kakršni koli obliki zabave v gledališču, izjavljajo, da mora biti sodobno gledališče, tudi slovensko, asketsko, resno, idejno. Dramatika pa se izreka v širokem diapazonu od Božičeve ali Rožančeve socialne in kulturne margine ali deklasiranosti do velikih družbenih ali kar državnih vprašanj, ki se jih lotevata Dominik Smole ali Primož Kozak. Na eni strani torej želja nekaterih dramatikov po burki, črni komediji, na drugi približevanje tragediji ali vsaj veliki, idejni drami, kakršno pozna dvajseto stoletje. Razlika je na dlani: dramatika išče v okvirih individualne, subjektivne izraznosti, se dopolnjuje, se prekriva, si nasprotuje ali se celo izključuje, teoretična in publicistična misel pa se zavzema za avtentično gledališče, vendar zgolj za eno od njegovih oblik.

Janko Kos: Ob tem, kar se je zdaj govorilo, postaja jasno, da je bistven del te raziskave vendarle tudi odnos med Perspektivami in Odrom 57.

O tem je bilo že veliko pisano, izdana je bila posebna knjiga, sam sem dodatno v razpravi Resnica o Odru 57 govoril o isti problematiki in tudi o tem odnosu. Iz vsega tega se še bolje vidi, kako kompliciran je bil ustroj Perspektiv. Že znotraj revije, kot smo že ugotavljali in se strinjali, je bila diferenciacija tako ali drugače, horizontalno ali vertikalno, precejšnja. Odnos z Odrom 57 pa to še bolj pojasni. Kajti v Odru 57 so bili tudi posamezniki, ki niso pripadali Perspektivam ne tako ne drugače. Kljub temu se mi zdi, ko gledam Tarasa Kermaunerja, da se je v Odru 57 realiziralo tisto, kar je on sam z idejo o socialnih grupah hotel. Se pravi, da bi bilo treba odnos raziskovati s sociološkega stališča in ugotoviti, kako je pravzaprav Oder 57 stal ob Perspektivah – zraven ali skupaj z njimi ali v nekakšnem širšem kontekstu itd.

Rad bi pripomnil še k temu, kar je omenil Peter Božič o režiji Žarka Petana – tisto o telefonskem imeniku je verjetno anekdota. Kot dramaturg te predstave se spominjam samo tega, da je Žarko Petan verjetno enkrat ali celo večkrat izjavil, da teksta, ki ga režira, ne razume, ampak kot smo vsi videli na predstavi, ki je bila rezultat njegovega prizadevanja, je zelo dobro razumel, za kaj gre. To se pravi kot umetnik, kot režiser je natančno postavil na oder stvar tako, kot je po smislu bilo treba, vsi smo se čudili, kako jo je zadel, čeprav je bil po duhu čisto nekaj drugega – ali pa tudi ne. To je treba upoštevati.

Vital Klabus: Imam kratko repliko na Tarasovo zadnjo besedo. Zdi se mi zelo dobro, da je omenil tudi drugo plat tega odnosa med literati in kritiki. Pravzaprav je zanimivo, da sem ravno jaz načel ta problem, čeprav ravno jaz nisem bil osebno v sporu s kritiki. Že zato ne, ker sem bil literarni kritik, to se pravi, da sem se zanje posebej zanimal, oni pa tudi zame in smo se na splošno dobro razumeli. Potem je tu še odnos med menoj in Tauferjem, ki sva bila oba glavna urednika – on za leposlovje, jaz za publicistiko. Reči moram, da sva lepo shajala, nobenih sporov ni bilo in sva se razumela, v vseh ozirih. Skupaj sva hodila v Kočevje, kjer smo bili prisiljeni tiskati revijo. Z Dominikom Smoletom sem imel še posebej prijazne odnose. Dobro se spominjam, da sem nekoč napisal esej o novi liriki, ki je potem izšel v Reviji 57. Še v rokopisu sem ga dal v branje Dominiku, ta je potem stvar ne samo prebral in povedal svoje mnenje, ampak prav poglobil se je vanj in mi svetoval nekaj sprememb, in to niti ne krajšanje ali črtanje, nasprotno, bolj kompozicijske, kaj naj bi še dopolnil itn. Tako da tudi tukaj ne morem govoriti o kakšnem nasprotju med Smoletom in menoj. Zajc, Smole in jaz smo nekoč ob neki priložnosti, ko smo nastopili v Tolminu, celo noč preživeli skupaj v pogovorih, to se pravi, da smo bili v dobrem odnosu. Zajc me je recimo vedno zelo spoštoval, nikoli grajal. Spominjam pa se, ob tistih zadnjih aferah, posebno v zvezi s sestankom pri

Stanetu Kavčiču, da smo na eni ali dveh sejah vpili eden na drugega, in tam sem vpil celo sam, ki te navade vsaj v splošnem nimam. To spet ni bil ravno spor, taka je bila pač trenutna situacija.

Peter Božič: Glede Odra 57 bi rad povedal tole. Pravzaprav se je treba strinjati z Denisom Ponížem, da je bila ta dramatika zelo raznolika, hkrati pa je treba povedati, da je tisto, kar so poudarjali teatrologi ali tisti, ki so se pri Odru 57 in ob njem ukvarjali z gledališko mislijo, niso bila gledališka besedila, ampak so govorili o stilnih interpretacijah in o slogu na Odru 57. Ta pa je bil res tak, in sicer ne glede na to, ali je bil to Vojak Jošt ali Vojaka Jošta ni, ali je bila to Antigona ali Afera, ali je bila Rožančeva Stavba, šlo je za velik stilni premik v interpretaciji. Predstave niso bile patetične ali burkaške, komedijantske itn. kot v Drami, ampak strogo asketske, tudi v izreki, scenografiji, po navadi brez glasbene spremljave itn., ne samo zaradi tega, ker smo bili pač revno gledališče, morda pa nekoliko tudi zaradi tega.

Janko Prunk: Zanimata me dve vprašanji. Prvo. Zdi se mi, da je šla včasih diskusija o tem, ali so Perspektive predvsem kulturniško gibanje. Takrat sem bil že polnoleten in sem nekaj tega dojel; v tretjem letniku smo zelo veliko razpravljali, tudi cel študentski seminar tedanje študentske zveze je bil posvečen Perspektivam (takrat je bil ravno obračun) in smo jih dojemali kot kulturno in seveda tudi politično, marsikdaj celo predvsem kot politično gibanje. Imam namreč nekaj empiričnih dokazov, da je bilo to tudi izjemno politično, poleg vsega tega, kar pravite o kulturi, ker so bili notri taki avtorji in taki teksti kot so teksti Jožeta Pučnika, Veljka Rusa... – to je bil pravzaprav političen program. Vem da smo celo bolj diskutirali o vaših tezah o nekem opozicijskem političnem agensu, ki bi bili recimo sindikati, kot pa o kakšnih drugih člankih. Tudi drama, o kateri ste ravnokar veliko govorili, Afera, je izjemno politično nabita in zelo jasno sporoča, kaj si je mislila perspektivovska skupina o komunistični revoluciji.

Drugo. Nisem vas dobro razumel, ampak danes je večkrat prišlo med vami do besede, da ste bili zoper srednji sloj. Zato bi vas vprašal, kdo je bil zoper srednji sloj. Kaj pa je potem v družbi sploh agens napredka oziroma neki stabilizacijski faktor? V zgodovini evropske civilizacije srednji sloj ni nosilec moralne hipokrizije in političnega oportunitizma, ampak je tudi agens napredka in lahko ima tudi svojo moralno držo.

Nekoliko me je motilo, da so danes nekateri diskutanti izražali neko nerazumevanje do politične desnice in do njenih političnih opcij. Desnico dajte v narekovaj, pogojno, funkcionalno, lahko se reče tudi konzervativni pol. Mislim, da je bila pri vas v Perspektivah velika širina –

svoboda, neka tendenca v libertinizmu in tudi z libertinizmom zvezano toleranco. Tudi v Sloveniji se moramo navaditi na tolerantnost do desnice, čeprav nam ni všeč.

Taras Kermauner: Pojasnilo kolegi Prunku. Gotovo: študentje ste in so jemali Perspektive kot politično gibanje. Vendar se je treba vprašati: po čigavi zaslugi? Devetdeset odstotkov je bila to volja Partije, ki je reducirala perspektivovsko gibanje na politiko. Trudili smo se, da bi to preprečili – tudi Janko Kos, Primož Kozak, Veljko Rus, jaz; vendar nismo uspeli.

Nismo se imeli za opozicijo. Morda kdo zdaj trdi, da se je imel, vendar se sam ne spomnim, da bi sebe konceptualizirali kot opozicijo. Edini, ki je to besedo po mojem vedenju uporabil, je bil Veljko Rus, in to v popolnoma nasprotnem pomenu. Rekel je: "Če ne boste kot oblast dovolili tega, kar delamo, bo prišlo do opozicije itn.". Ponavljam: opozicija ni bil naš program in naše samorazumevanje.

Nedvomno smo imeli politični program in velika napaka bi bila razumeti me, kot da trdim, da nisem hotel nič političnega; da tudi danes nisem v ničemer političen. Eden od elementov v tem hiperkompleksnem, izjemno diferenciranem gibanju Perspektiv je bila naša načrtna, zavestna volja: program vrnitve k tisti libertarni družbi, ki je dopuščanje svobode mišljenja; leta 1960 smo s Perspektivami začeli udejanjati svobodo tiska. Perspektive so bile poizkus in tudi delni uspeh začenjajoče se svobode tiska. Vendar je Partija to svobodo zatrla; zatrla tudi svobodo združevanja v celoti. Mi smo strankarstvo kritizirali, ne pomnim pa, da bi kdo rekel: če bi bili na oblasti, bi stranke prepovedali. Absolutno ne, mi nismo šli v to smer. Stranke so pač realna konsekvence; verjetno bi že tedaj nanje pristali; vendar tega nismo konceptualizirali. Imeli smo svoj program; po svoje je bil tudi politični program. V tem smislu smo bili vsi politiki. Ker Partija ni pristala na svobodo združevanja niti na svobodo tiska, je morala zoper nas. Opredelila nas je kot politike.

Problem srednjih slojev. Zelo zamotan problem. Kissinger ima prav, ko trdi: Dokler v Južni Ameriki ne bo srednjega sloja, bodo revolucije. Ne morem pa se strinjati z vsebino srednjega sloja alias malomeščanstva, kakršno je že dve stoletji. V sebi sem razpet. Na politično socialnem nivoju dajem prav razvoju srednjega sloja; v Perspektivah nismo temeljili na proletariatu, kot so kasneje slovenski maoisti, cheguevarovci. Imeli smo projekt intelektualiziranega ljudstva; priznam, da abstrakten. Zdaj vem, da ni bil zadosten. Bil je pesniški; lahko bi se razvijal v najrazličnejše smeri; celo k fašizmu. Bili smo izrazito zoper srednje sloje, ker smo gledali, kaj nastaja iz za nas negativnega stalinizma. Nastajala je potrošniška družba, ki je nismo cenili. Iskali smo tretjo smer: z delnim uspehom, kot ugotavljam zdaj. Leta 1964, po

zunanjem in notranjem zlomu Perspektiv, smo po mojem vsi, eni prej, drugi kasneje, pristali na konceptualizacijo strank, na srednji razred, pristali na liberalno družbo Zahoda. To je bila notranja logika celotne skupine. Mene sta na tej ravni usmerjali predvsem Arendtova in Raymond Aron, na prehodu od precej abstraktno idealne predstave o prihodnji družbi h konkretnosti. V reviji Problemi sem – okrog leta 1970 – že jasno pisal (se opredelil) za družbo političnih strank.

O desnici pa danes ne bi govoril.

Veljko Rus: Desnice v tistem času ni bilo oziroma je bila potisnjena v geto, kar se nam zdaj maščuje z netolerantnostjo desnice. Najbrž bo za prihodnje dogajanje zelo pomembno vzdržati toleranten odnos do desnice, pa čeprav se desnica vsaj še nekaj časa ne bo obnašala veliko drugače kot nekdanja Partija.

Kar zadeva srednje sloje, pa se mi zdi, da smo imeli tudi do srednjega sloja dokaj veliko distanco. Janko Kos je sicer nekoliko ironično poudarjal, da je srednji sloj "sol zemlje", vendar se mi je zdelo, da s tem noče zagovarjati filistrskih ali užitkarskih variant "drobne buržuazije". Jaz, Kermauner, Kozak smo se seveda navezovali predvsem na inteligenco, torej na tiste, ki razpolagajo z intelektualnim kapitalom in ne živijo od dediščine ali rente.

Kasneje so se te bolj ali manj implicitne navezave na srednji sloj izkristalizirale v povsem jasno navezavo na novi srednji sloj, kot ga definira ameriška strokovna literatura.

Na razredno teorijo družbe – kolikor vem – nismo nikoli pristali, ker se nam je zdelo, da je razredna teorije družbe za slovenske razmere neuporabna, ker pač slovenska družba ni bila tako močno razslojena kot kakšna stara kapitalistična dežela, npr. Francija, Anglija ali Italija. Bolj ali manj smo slovensko družbo dojemali kot brezrazredno družbo, ki je sicer razslojena, ni pa tudi ujeta v razredne antagonizme. To je morda šele naša prihodnost.

Janko Kos: Vprašanje dr. Prunka o srednjem sloju se mi zdi umestno, pravzaprav zelo važno. Govorili smo že o srednjih slojih in na kratko bi rekel, da je bila to verjetno ena od napak Perspektiv, ta njihov pogled na srednje sloje, pri čemer bi sodil, da nismo čisto dobro razumeli procesa, ki je že potekal v petdesetih in šestdesetih letih. Če bi prebrali kak Rožančev članek, recimo tisti ob Dizdarevičevi aferi, bi videli, da je Rožanc in najbrž mi vsi z njim te nove srednje sloje, ki so nastajali pred našimi očmi, enačil s starim meščanstvom ali malomeščanstvom, zato jih je odklanjal. To je bila seveda pomota. S sociološkega stališča je danes to zmotno. Novi srednji sloji so nekaj res novega. Za olajševalno okoliščino takratnega negativnega odnosa do teh slojev bi pa rekel to,

da so bili v Sloveniji ravno novi srednji sloji na poseben način vpeti v komunistično diktaturo in so bili v tem smislu deformiran primer srednjega sloja. Verjetno nas je pri srednjih slojih motila vrsta potez, ki so bile posledica te deformiranosti. Zdaj je seveda položaj drugačen, čeprav so sedanji srednji sloji v samostojni državi še zmeraj dedič ali nadaljevanje tistih srednjih slojev, zato nosijo s seboj vrsto zelo neprijetnih moralnih, socialnih in političnih potez, ki so nas verjetno že takrat motile, zdaj pa so dejansko problem. O tem sem več pisal že v članku o slovenski književnosti včeraj, danes, jutri v Literaturi.

Veljko Rus: Janko se je bolj malo družil z nami po ukinitvi Perspektiv, zato verjetno ne ve, da smo že takrat študirali knjige, ki so obravnavale stare in nove srednje sloje v sodobnih industrijskih družbah. Res je, da o tem takrat nismo pisali, ker nismo mogli objavljati.

Taras Kermauner: Askeza je bila metoda Odra 57 in te dramatike. Vendar pa je še drug moment: v veliki meri absurdizem. Jovanović je leta 1964 z znamenito predstavo O'Caseyevе drame Plug in zvezde ustvaril popolnoma nov teater, takšen, kot je potem prevladal, teater ropota, fizičnih ekscesov itn. Vendar je ta isti Jovanović začel s temo Predstave ne bo, ki je beckettovska, skrajno asketska. V Norcih je Jovanović še znotraj Perspektiv podal absurdizem kot Božič itn., poleg tega pa skrajno razviharjeno kaotično odrsko dogajanje. Ob askezi je Oder gojil tudi že različno ludističen teater: Smoletove Igrice; Smole jih je napisal že leta 1958. So izrazito ludističen tekst. Ludizem je bil utemeljen že znotraj Perspektiv, Vojak Jošt je v veliki meri ludističen tekst. Jovanović sam je med Predstave ne bo in Norci doživel veliko metamorfozo. Predstave ne bo je napisal, predno je prišel na Perspektive (spomladi 1963), samo na osnovi Becketta; leto sodelovanja z nami ga je notranje obrnilo. Dobil je dva popolnoma nova zgleda: Behan s Talcem, takrat je bil z velikim uspehom igran v Ljubljani, in Genet z Balkonom; tega sem že prej prinesel iz Pariza in se zanj navduševal.

Ta linija je bila znotraj Perspektiv ves čas izjemno važna. Ne bi smeli pasti v stereotipe in poudarjati samo eno linijo. Perspektive so kompleksne.

Veljko Rus: Vsekakor je šlo med nami za recipročen vpliv, ampak to se mogoče sliši preveč oguljeno. Ko poudarjam recipročen vpliv, na mislim samo na interpersonalno učinkovanje, ampak predvsem na medij, ki smo ga kot novo socialno realiteto ustvarjali skupinsko. Šlo je za nekakšen Sartrov "izziv", ki sproža nova doseganja in obstoječe razkriva v drugačni luči. Tisto, kar bi po mojem mnenju bilo treba upoštevati, pa je to, da smo mi kot skupina producirali nove dogodke, bili izziv stvarno-

sti in si s tem stvarnost na nek način drugače razkrivali. Brez tega medija bi ne bilo ne Kreona ne Simona itn. Skratka, ta perspektivovska produkcija družbe je dejansko odpirala publicistom in literatom nove dimenzije realitete, novo dejanskost.

Vital Klabus: Rad bi odgovoril Janku Prunku. Gotovo je bilo vse delovanje pri obeh revijah politično, čeprav ne neposredno, pač pa ni bilo politično v smislu strank, in v to smer je prej vlekel profesor Jerovšek, to nas je zmotilo. Politika nas je vse, tudi literate, zelo zanimala, saj smo o tem neprestano debatirali, vendar pa nismo hoteli sodelovati v njej. Pri meni je bilo to, da ne želim sodelovati v politiki, tako jasno, da nikoli v življenju nisem doživel, da bi mi ponudili, naj stopim v partijo, čeprav za druge kolege vem, da so jim ponujali. Ukvarjal sem se predvsem z literaturo, pisal sem literarno kritiko, študiral dela tujih pisateljev in to ne samo klasikov, ampak tudi moderno literaturo, in tudi če sem napisal kritiko npr. o Vipotniku, je bilo to čisto literarno dejanje. Seveda pa moram odkrito priznati, da me je zelo veselilo, da je bil učinek tudi političen. Ker sem kritiziral Ceneta Vipotnika, je bil seveda prizadet tudi njegov brat Janez Vipotnik in njegovi krogi, tako da sem s tem nehote storil tudi politično dejanje, ker sem kritiziral pesnika, ki je veljal za enega tako rekoč najboljših pesniških izrazov komunistične partije. Reči moram, da me je, in verjetno ne samo mene, hkrati s tem, ko smo bili popolnoma napolitični, veselil politični učinek naše dejavnosti. Kajti s tem smo se deloma maščevali za tisto, kar je bilo nam in drugim slabega storjeno, čeprav to ni bila naša prvotna namera. Govoriti v zvezi s tem o revanšizmu bi bilo vsekakor smešno.

Veljko Rus: Kolikor vem, smo imeli perspektivovci dokaj zadržan odnos do Djilasa. Res je sicer, da so Djilasovi članki pomenili nov veter v jugoslovanski družbi in res je, da so njegovi teksti porušili vrsto tabujev. S tega vidika so njegovi teksti pomenili globoko politično terapijo in zelo pomemben prispevek k liberalizaciji takratnega političnega režima.

Vendar pa so se – vsaj meni – zdele njegove teze nekam preveč preproste. Zaradi tega sem tudi na katedri za filozofijo povsem samoiniciativno organiziral serijo seminarjev o Djilasovih tekstih in Kardeljevi polemiki z njimi. Takrat pravzaprav še nisem bil izvoljen v asistentski status, čeprav sem že opravljal asistentske posle.

Na seminarjih sem kritiziral Djilasa zaradi zagovarjanja večpartijskega sistema in Kardelja zaradi zagovarjanja enopartijskega sistema. Poudarjal sem, da je eden osnovnih problemov v sodobnih političnih sistemih prav to, da imajo v njih politične stranke ključno vlogo. Sodobni politični sistemi bodo demokratični in liberalni šele takrat, ko bomo našli nadomestilo za politične stranke. Če torej Kardelj poudarja pomen

vsebinske demokracije in pri tem vztraja pri enostrankarskem sistemu, ima prav tako malo prav kot Djilas, ki poudarja pomen formalne demokracije in pri tem vidi edino rešitev v večstrankarskem sistemu.

Zdi se mi tudi, da nisem bil do Djilasa zadržan samo jaz. Spomnim se, da sem dal Jožetu Pučniku izvlečke iz Djilasove knjige *Novi razred* še pred odhodom v Pariz in bil sem presenečen, ko mi je Jože Pučnik vrnil izvlečke ter izrazil skrb za našo prihodnost, saj je očitno, da piše Djilas o naših razmerah dokaj nevestno in netočno. Spomnim se, da je razgovor sklenil z vprašanjem: Kako je le mogoče, da se še nedavni Titov naslednik lahko obrne za 180 stopinj in piše nepremišljene analize o naši družbi?

Hočem reči, da je bil povprečen slovenski razumnik po svoji politični kulturi nekako nad tovrstnim pisanjem.

Božo Repe: Sam sem se z raziskovanjem Perspektiv začel ukvarjati sredi osemdesetih let, ko razen nekaj literarnih analiz še ni bilo kaj dosti napisanega. Te raziskave so bile predvsem v kontekstu obravnave tako imenovanega partijskega liberalizma, kar je bila sicer tema moje disertacije. Takrat sem pač obdelal tisto, kar se mi je zdelo najbolj nujno za neko elementarno razumevanje razmer. Te raziskavice so potem izšle v knjigi *Obračun s Perspektivami* in še v nekaterih člankih. Danes perspektivovstvo oziroma raziskovanje perspektivovstva dobiva bolj zaokroženo podobo in ker se bo to delo tudi nadaljevalo, moram nekako definirati tudi svojo prihodnjo vlogo v tej raziskavi. Vidim jo predvsem v primerjavi družbenih razmer v času Revije 57 in Perspektiv, verjetno tudi Nove revije in morda še česa. Ta izziv vidim na podoben način, kot je to uvodoma opredelil dr. Rus. Prispevek o djilasovščini je nekako začetek tega. Danes vam ne nameravam govoriti o času, ki ga poznate bolje od mene, saj ste ga doživljali. Zato nekaj utrinkov o vplivu djilasovščine na obe omenjeni reviji. Pri tem se moram seveda varovati, kajti iskanje refleksij djilasovščine v obeh revijah je zelo problematično. Navedel bom samo dva elementarna razloga: prvič, Djilas sam ni bil zelo koncizen v svojih idejah, in drugič, ta vpliv se izraža na zelo posreden način, jasno brez citatov in podobno, ker je bil pač tak čas, in to vse primerjave zelo otežuje.

Dokler je bil Djilas še pomemben partijski in državni funkcionar, so ga upoštevali tudi slovenski politiki in ideologi, čeprav se z njim niso vsi strinjali. Tako je na primer med njegovim nastopom v Mariboru 31. oktobra 1953 pred prosvetnimi delavci prišlo do opaznih razhajanj med njegovimi pogledi na kulturo, kritiko v kulturi in umetnosti ter med pogledi tedanjega glavnega slovenskega partijskega ideologa Borisa Zihlerla, ki je bil zagovornik marksistične estetike in socialnega realizma. Zihlerl seveda zaradi tedanjega hierarhičnega odnosa Djilasu ni javno

nasprotoval, vendar pa je svoje nestrinjanje izrazil na drugačen način, zlasti po Djilasovem padcu. Djilasovščina je potem postala ena od najbolj negativnih, najbolj kritiziranih ideologij, če jim lahko tako rečemo, čeprav v Djilasovem času oziroma po njegovem padcu kampanja za iskanje njegovih privrženecv ni dosegla kakšnega večjega obsega. Djilasove privrženice so iskali predvsem v krogu intelektualcev in še posebej med sodelavci Naših razgledov. Osnovno vprašanje, ki se zastavlja pri iskanju korelacij med Djilasovimi idejami in pisanjem obeh revij, ki sta začeli izhajati precej kasneje, zlasti pa Revije 57, ki je Djilasovemu času bližja, je seveda vprašanje, koliko je nanje dejansko vplival oziroma koliko so sodelavci zares črpali iz njegovih idej. Kolikor se da sklepati po dosedanjih pričevanjih, je bil ta vpliv vsaj na nekatere sodelavce kar velik. Taras Kermauner je recimo spomladi leta 1957 v Parizu kupil francoski prevod Novega razreda in z njegovo vsebino se je v veliki meri strinjal, kot pravi sam. Knjigo je prinesel v Ljubljano in jo dal brati nekaterim prijateljem, o njej pa si je zapisal tudi precej strani navdušenih opomb. Še enkrat se sklicujem na Kermaunerja. Po njegovem so tudi drugi sodelavci sprejemali večino tedanjih Djilasovih člankov, čeprav se nanj niso sklicevali. S tem hočem reči, da Djilas ni bil le splošen okvir neke politike ali disidentstva, ampak eden od neposrednih vplivov na sodelavce Revije 57. Če pogledamo usodo posameznikov, je gotovo Djilasovi usodi najbližja usoda Jožeta Pučnika. Oba sta doživljala podobno usodo kot vzhodnoevropski disidenti, oba sta bila v prepričanju in ravnanju zelo dosledna, lahko bi rekli tudi revolucionarna, čeprav se je Djilas v svojih člankih opredeljeval za reformizem, Pučnik pa je sprva tudi poskušal stvari spremeniti s pohodom skozi institucije in je zato vstopil v ZK. V člankih, ki jih pisal Pučnik, je kar precej sorodnosti z Djilasovimi idejami ali pa se vsaj ukvarja z enakimi vprašanji na podoben način. Te na primer zadevajo kritiko kulta osebnosti, skorumpiranost in birokratizem, nezadostnost politične revolucije, to se pravi zgolj formalno, ne pa dejansko priznavanje pravic in pa odnos med pravom in moralo. To so teme, ki so pri Djilasu evidentne (poleg teme o demokratizaciji družbe, ki se pri njem potem reflektira v tezi o dveh socialističnih strankah, čeprav ni dorečena). Koliko so na podoben način razmišljali nekateri drugi sodelavci revije, in to na nekoliko manj neposreden način, bolj skozi filozofske prispevke, je težje razbrati. Dr. Veljko Rus je omenil, da je že takrat iskal navdih pri drugih virih, vendar določena refleksija je vendarle opazna. Precej manj je ta refleksija potem opazna pri Perspektivah, ker je to že nek drugi čas.

Naj preskočim na tedanjo analizo partijskih ideologov in tudi organov državne varnosti. V teh analizah se izraz djilasovščina v zvezi z Revijo 57 uporablja neposredno ali posredno. Pri posredni interpretaciji mislim

predvsem na oznake o anarhoindividualističnih težnjah, kar je pomensko identično, ker pač Djilasu to pripisujejo, in to se potem kombinira še z raznimi drugimi očitki na račun revije. Dejavnost Revije 57 je bila na 4. kongresu ZKS v poročilu CK označena za sovražno, vendar brez podrobnejše opredelitve, kaj naj bi to pomenilo. Iz drugih delov besedila in tudi iz siceršnjih tedanjih razprav v organih ZKS pa je jasno razvidno, da so s tem mišljeni predvsem članki v zadnji številki, saj poročilo na več mestih kritizira idejno in politično omahovanje pri inteligenci, ki ji očita uveljavljanje zahodnjaških, meščanskih, liberalističnih in anarhističnih nazorov ter prizadevanje za povsem samostojno vlogo posameznih družbenih slojev. Tu je ta kritika deloma zgrešena, je pa prišla, kot je povedal dr. Kos, posredno tudi v literarne učbenike sedem ali osem let kasneje. V teh ocenah je kritizirano tudi pojmovanje, da je birokratizem poglavitna in edina nevarnost za nadaljnji razvoj socialistične družbe, kar je sicer ena od Djilasovih tem. V zadnji številki Revije 57 pa se je v nekoliko ožjem okviru ta teza reflektirala zlasti v kritiki birokratizma v kulturni politiki. Še bolj konkretni kot partijski ideologi so bili analitiki državnega sekretariata za notranje zadeve. V člankih so jasno prepoznali djilasovske koncepte, ki naj bi se izražali predvsem v kritiki jugoslovanske socialistične demokracije, kritiki različnih ukrepov oblasti in političnih forumov zlasti na kulturnem področju, v odporu proti vmešavanju ZK v kulturno problematiko ipd. V analizah seveda niso bili upoštevani zgolj objavljeni članki, pač pa celotno ozadje delovanja skupine, ki so ga v državnem sekretariatu skrbno spremljali. To pomeni, da so spremljali javne in poljavne nastope, razgovore v uredništvu ipd., kjer so udeleženci osnovne ideje prilagajali trenutni situaciji oziroma možnosti objave ipd. Po oceni državnega sekretariata za notranje zadeve je reviji dajalo posebno "negativen koncept" sodelovanje "negativnih elementov": Veljka Rusa, Jožeta Pučnika in Tarasa Kermaunerja, djilasovski koncepti pa naj bi se sicer – kot je rekel že kolega Gabrič – poznali že pri reviji Beseda in naj bi se pri Reviji 57 zgolj nadaljevali in poglobljali. To tudi zato, ker so nekateri stari uredniki – tu je mišljen predvsem Janko Kos – še vedno stali v ozadju. Z zaplenbo Revije 57 in obsodbo Pučnika ter z izvajanjem diferenciacije znotraj skupine je bilo po mnenju oblasti nasprotovanje skupine v glavnem nevtralizirano. Organi za notranje zadeve so ocenjevali, da so ukrepi proti reviji izzvali sorazmerno majhen odmev v javnosti. Tudi politična ocena, ki je bila potem postavljena v širši kontekst ocenjevanja dogajanja v družbi, je bila podobna, kar je med drugim razvidno tudi iz poročila na kongresu, ki sem ga omenil. V vmesnem času med Revijo 57 in začetkom izdajanja Perspektiv se djilasovščina kot posebno izrazit problem ni pojavljala, Perspektive pa so družbeno problematiko načeljnale precej širše, bolj analitično in z zornega kota do tedaj manj znanih zahodnih filozofskih

šol, imele pa so precej večji odmev v javnosti. Seveda obračuna z Revijo 57 in s perspektivovci ne moremo primerjati z obračunom z Djilasom. To je bilo s stališča vrha vendarle na lokalni ravni, Djilasov pa je imel jugoslovanske razsežnosti. V slovenskih razmerah je ta obračun vendarle razgibal slovensko javnost, zlasti intelektualce, kar je bilo v tako organizirani obliki prvič po vojni.

Peter Božič: Kolikor se spomnim, je glavna politična besedila v Reviji 57 pisal Pučnik. Tudi če sem se z njim pogovarjal o kakšni politični stvari v času, ko je bil član uredniškega odbora, nisem imel vtisa, da je kaj pod vplivom Djilasa. Djilasova kritika tega tako imenovanega našega srednjega sloja je bila predvsem moralistična in tako sem jo tudi doživljal. Že v naših pogovorih o političnih problemih, o partiji, o oblasti, je ta kritika segla veliko dlje. Takrat dejansko nisem imel občutka, da je na primer Pučnik ali pa kdo drug pod vplivom Djilasa.

Vital Klabus: Ne rečem, da nismo kdaj Djilasa omenili, vendar po mojem mnenju Djilas takrat za nas ni bil aktualen. Sprašujem se, zakaj? Ne samo zato, ker je bil že malo preživet, ampak tudi zato, ker je šel v tujino. In čeprav je v tujini objavljaj knjige, ki so zbujale pozornost in govorile o aktualnih stvareh v Jugoslaviji, se nam je zdelo, da s tem, ko to piše zunaj, to ni isto, kot če bi jih pisal tukaj, nas bi to bolj zanimalo. Če bi on takrat še lahko nastopal v Jugoslaviji, bi bil za nas po mojem mnenju bolj aktualen. Zdel se mi je skoraj tujec, ki piše o Jugoslaviji, čeprav je prišel iz Jugoslavije. To je bilo gotovo malo krivično (Podobno nas ni zanimal pisatelj Igor Šentjurc, ki je maloprej emigriral, čeprav je gotovo imel razloge za to. Tudi to je bilo krivično. A občutili smo nekako tako, kot da je dolžnost Slovencev prenašati, kar se dogaja na domačih tleh.)

Lojze Skok: Naj na podlagi mojih takratnih osebnih stikov pritrdim ugotovitvi, da se je smatral obračun s Perspektivami za lokalni dogodek. V drugih jugoslovanskih republikah ti dogodki niso povzročili nikakršnega odmeva. Z Ahacem sva se leto po ukinitvi Perspektiv udeležila korčulanske letne šole. Praksisovce npr. je takrat nosilo prepričanje, da bodo obnovili "izvirni marksizem": vse druge dogodke so smatrali za obrobne. O dimenzijah in globini obračuna s precejšnjim delom slovenske inteligence niso imeli nikakršne predstave niti razumevanja. Dr. Gajo Petrovič je pri širšem omizju, ko je Ahac analiziral dogodke in njih vzroke, dobesedno dejal: "To je le posledica kranjske provincialne zaje-banosti ...".

Vse skupaj da ni nikakršen političen ali kulturni problem; je le posledica slovenskega primitivizma. Mnenje o tem so spremenili šele čez kakšnih deset let, ko so ga občutili na lastni koži.

Božo Repe: Mislil sem na primerjavo djilasovščine kot nekega vse-jugoslovanskega pojavom. Drugače se mi zdi perspektivovstvo zelo pomemben pojav. V zvezi z Djilasom bi rekel še to: te Djilasove ideje, ki so gotovo konfuzne, so refleksija razprav v partijskem vrhu. On je v glavnem izražal zadeve, o katerih so se neformalno pogovarjali. Jasno je, da zdaj recimo tisto, kar je razmišljal partijski vrh, ne more biti nek vzorec za razmišljanje neke revije ali nekega pisca v Sloveniji. Ne gre za neposredne vplive djilasovščine, ampak bolj za obravnavo istih problemov, istih napak družbe.

Vili Kovačič: Tema mojega nastopa so razmerja med študenti in Perspektivami.

Za uvod k temu prispevku želim izreči najprej pomislek. Kljub dvomom, ali ima smisel vlagati trud v popisovanje nečesa, kar za sedanjí čas najbrž nima aktualne vrednosti, sem se na prigovarjanje nosilcev projekta, vendarle lotil tega pisanja. Predvsem z željo, da se slika takratnega dogajanja dopolni še z druge – študentske strani. Ker pa se je na posvetu pokazalo, da za ta vidik v resnici ni zanimanja, so se mi dvomi ponovno porodili.

Naslov je morda preobširen za to, kar bom opisal v tem prispevku. Če se bo še kdaj ponudila priložnost, bom po svojih močeh zapolnil manjkajoče dele tega mozaika, ki ga zdaj skušamo vsak po svojem spominu sestaviti.

Na splošno bi lahko rekel, da so bila naša študentska leta s Perspektivami zaznamovana nekako posredno, nikoli pa ne v tem smislu, da bi se (govorim o študentih iz svojega kroga) s Perspektivami študentje močneje identificirali.

Bili smo sodelavci, simpatizerji in somišljeniki, nikoli pa očetje in sinovi oziroma bratje iz istega gnezda. Naše gibanje je namreč zraslo iz "avtohtonih" študentskih problemov tistega časa, za opozicijske kulturniške tokove pa večina od nas v začetku ni vedela ničesar.

Študentsko gibanje, ki se je začelo septembra 1963, je še zdaj precej neznano, čeprav je bilo za tisti čas in tudi s sedanjega stališča pomembno za nadaljnji razvoj dogodkov tako imenovanega odpiranja ali demokratizacije naše polpretekle družbe.

Dosežki tistega časa so bili po likvidaciji Perspektiv dolgo "zamrznjeni", saj se je kritična javnost le po nekakšnih ovinkih in stežka vračala na izhodišče, ki so ga Perspektive že dosegle.

Do pravega nadaljevanja tedanjega gibanja, čeprav z drugimi temami, je po mojem mnenju prišlo šele več kot dvajset let kasneje: pisateljski zbor v Cankarjevem domu leta 1986 in kasnejše postopno oblikovanje opozicije.

S tem ne želim reči, da se vmes ni nič dogajalo. Hočem pa poudariti to, da se je politična zavest v smislu formiranja realne opozicije tedanji oblasti – to je kot gibanje z neko realno močjo in “ljudskim” zaledjem – nadaljevala pravzaprav šele s pisateljskim zborom in z vedno večjo močjo “civilne družbe” v drugi polovici osemdestih let.

Vmes, med šestdesetimi in osemdesetimi leti, so bili tudi burni dogodki: ulične demonstracije in zavzetje Filozofske fakultete (po mojem bolj kot odmev na študentska gibanja po vsej Evropi). Bile so tudi demonstracije zaradi prehrane v Študentskem naselju koncem šestdesetih let. Vendar pa se z nobenim od povojnih študentskih gibanj oblast ni bila prisiljena toliko ukvarjati (in deloma tudi sodelovati) kot s tem v letih 1963 in 1964.

Ko se vprašam, kaj je bilo vzrok za ukinitve Perspektiv, se nemalo nagibam k temu, da je k prezgodnjemu koncu močno prispeval stik študentov s Perspektivami. Pomenil je namreč povezavo med kritično inteligenco tistega časa in nezadovoljno množico deloma že ozaveščenih študentov. Verjetno Perspektive ne bi bile tako iznenada ukinjene, če tega ne bi bilo.

Da je res tako, potrjuje tudi stališče tedanjega predsednika ideološke komisije CK KPS, “liberalnega” Staneta Kavčiča. Pogovor, ki smo ga na njegovo pobudo imeli v študentskem odboru Ekonomske fakultete, je namreč izzvenel predvsem kot poskus ločiti študente od kroga Perspektiv. Hotel nas je namreč prepričati, da za “perspektivovci” stojijo tuje – emigrantske sile, kar je bila za tisti čas najhujša obtožba. Predvsem pa naj bi bila za nas študente učinkovito strašilo. Na drugi strani pa je Kavčič celo pohvalil študentska prizadevanja in nam obljubil podporo.

Formalno naj bi po Kavčičevi zamisli ta ločitev dobila obliko nekakšne študentske izjave o tem, da študenti ne soglašamo in ne podpiramo stališč, ki so prihajala iz kroga Perspektiv.

Kljub Kavčičevemu trudu pa se niti tedaj niti kasneje nismo o ničemer dogovorili. Študenti smo tedaj zavzeli na videz naivno, v resnici pa zelo načelno stališče. Nismo se želeli na hitro in pod pritiskom opredeljevati za kar koli, dokler sami ne bi dobili dovolj informacij za lastno presojo. S tem naj bi (kot je tedaj ironično odgovoril Kavčiču predsednik študentske organizacije) inkriminirane članke le še bolj sistematično študirali. Ta izjava, tisti večer morda presenetljiva tudi za nekatere izmed nas, pa je v resnici izražala naše stališče, ki se do konca ni spremenilo.

V prispevku se bom omejil predvsem na začetek študentskega gibanja, to je na vrenje na Ekonomski fakulteti. Gibanje, v začetku bolj ali manj cehovsko, je z meseci, predvsem pa proti koncu študija dobivalo vedno večjo politično razsežnost in pa tudi množičnost.

V začetku lokalno gibanje je dobilo odmev in podporo na filozofski in medicinski fakulteti ter v študentskem tisku – študentski Tribuni ter v kulturniških – revijalnih krogih.

Gibanje je bilo izzvano z objavo "anonimnega pisma študenta tretjega letnika" ob vходу v predavalnice ekonomske fakultete. Hkrati je bilo razposlano še mnogim forumom: dekanu Ekonomske fakultete, rektorju univerze, svetu za visoko šolstvo pri republiškem Izvršnem svet, Zvezi študentov Jugoslavije, Zvezi ekonomistov Slovenije, fakultetni organizaciji ZK, Ekonomski reviji in uredništvu Tribune. Pismo je razgrnilo nekatere najbolj boleče probleme, predvsem pa je bilo odkrit poziv študentom, naj stvari vzamejo v svoje roke.

Poziv na akcijo je obrodil sadove. Pismo na oglasni tabli je imelo iz dneva v dan več podpisov somišljenikov. Prej tiha študentska javnost se je prebudila. Razmere so dozorele za sklic prve izredne skupščine študentov. Tema: študijska reforma in vpisni pogoji. Skupščina je bila burna, vendar jasna v formuliranju študentskih zahtev. Za tiste čase, ko so se dogajale samo "predvidene" stvari, je bila nekaj nezaslišanega. Zato je bil tudi odmev v uradnem časopisju ignorantški – torej ga ni bilo, ali pa je bil zavajajoč in negativen. Naši razgledi so npr. 5. oktobra 1963 pisali o incidentu ob podelitvi diplom prve stopnje, ki se je takrat na novo uvajala. Ta naj bi bil vzrok za sklic študentske skupščine. Ker je bilo to seveda neresnično, smo odgovorili. Vendar naš odgovor (kot tudi nekateri kasnejši) po pričakovanjih ni bil objavljen.

Pozitiven odmev pa je prinesla študentska Tribuna: Marjan Tavčar 9. oktobra 1963 piše: "Na ekonomiji je počilo. Zelo odločno. Cirkularno pismo študenta 3. letnika je vzburkalo duhove tudi izven meja Ekonomske fakultete in je pritegnilo na svojo stran vse študentsko javno mnenje in je bilo deležno (če ne javne pa vsaj tihe) podpore mnogih profesorjev..." in naprej: "... podpiramo akcijo in vretje med ekonomisti. Ne zato, ker naj študent podpre študente, temveč predvsem zato, ker kaže, da so njihove zahteve upravičene..." In za konec: "... na ekonomiji polemika še teče. Koristno bi bilo, da bi prisluhnile tudi druge fakultete. Kaj je mogoče, da je "gnilo le v deželi ekonomski?"

Glede študijske reforme je bilo študentsko stališče v nasprotovanje tako imenovani "inverziji" študija, ki jo je z urodne partijske strani zagovarjal in teoretično utemeljeval dr. Joža Vilfan. Polemika je tekla v danes že pozabljeni reviji Vprašanja naših dni'. Z Vilfanom je tedaj polemiziral prof. dr. Ivan Lavrač.

Lavrač je imel podobno stališče kot študenti, vendar po našem mnenju premalo jasno in odločno. Sam sem posegel v to polemiko s člankom Še o nekaterih problemih izobraževanja gospodarskih kadrov. Članek (kasneje je bil objavljen v 35. številki Perspektiv) je bil podpora Lavraču, ki se zaradi političnih razlogov morda ni mogel dovolj jasno izraziti. Vendar pa je bila polemika, ki se je komaj začela, z omenjenim prispevkom prekinjena. Članek ni bil objavljen, razprava pa se je iz širše javnosti prenesla nazaj na Ekonomsko fakulteto. Predvsem v njene partijske celice in organe.

Rezultati pritiska študentov so bili kar otipljivi: omilitev absurdnih pogojev vpisa in pa – kar se nam je zdelo najbolj pomembno: delna sprememba predmetnika. Zlasti pa se je diskusija vrtela okrog koncepta študijske reforme.

Rezultati so bili možni predvsem zaradi tihe podpore nekaterih profesorjev (prof. dr. Vadnala ter dr. Jožeta Pokorna ter že omenjenega tedanjega dekana dr. Lavrača). Širša javnost pa kljub temu o dogodkih ni mogla biti obveščena – razen seveda s študentsko Tribuno.

Cilj negativne medijske predstavitve naših prizadevanj oziroma njihove blokade je bil minimaliziranje problemov in izoliranje pobudnikov, seveda z namenom, preprečiti takšna in podobna dogajanja na drugih fakultetah.

Vendar pa se, kot se je izkazalo, začetega gibanja ni dalo ustaviti. Prva izredna skupščina – po našem mnenju uspešna, je bila izziv za nadaljnje akcije. Zaprtost medijev za razjasnjevanje stališč in naša prizadetost zaradi nemožnosti obrambe v javnosti pa sta vsekakor pospešili naše stike s perspektivaši.

Za Perspektive sem zvedel posredno od študentskih kolegov z Dolenjske, ki so imeli stike s kartuzijanci v Pleterju. Pleterski menihi so bili o marsičem zelo dobro obveščeni. Kasneje so nas, predvsem pokojni prior J. Drolc (ob obisku v Ljubljani), moralno podprli in vem, da so vse dogodke spremljali ter z nami simpatizirali.

Nemožnost objavljanja v uradnih časopisih (Razgledi, Vprašanja naših dni), nas je torej avtomatično privedla v naročje Perspektiv. Karikirano rečeno – po uradni ideologiji so ovce pribežale v volčji brlog.

Perspektivaši so bili za naše probleme dovolj odprti in razumevajoči. Stalno so nam govorili, da skušajo uveljaviti model funkcioniranja in odprtega komuniciranja socialnih skupin. Čeprav nam je to zvenelo precej abstraktno, smo iz vsebinskega koncepta revije (mnogi od nas so študirali tudi stare številke) lahko videli, za kaj se zavzemajo. Njihovo zavzemanje za bolj odprto družbo nam je bilo blizu. Še nekaj je bilo močno opazno v njihovih stališčih: dosledno so terjali samoupravljanje v kulturi.

Naš odnos do politike se je z akcijami vedno bolj profiliral. Izkušnje, predvsem negativne, so nas privedle do spoznanja o nezmožnosti sistema za reševanje problemov brez odprte in kritične javnosti. Jedrnato smo temu rekli: več svobode in več kruha. S poudarkom na prvem, saj smo smatrali svobodo misli in svobodo govora in tiska kot pogoj tudi za večji materialni napredek.

Od perspektivašev smo imeli stike na začetku z Veljkom Rusom, predvsem pa s Tarasom Kermaunerjem. Takoj sta razumela naš problem, ki je seveda potrjeval njihovo takratno kritično stališče. V naše probleme se nista vmešavala, ponudila pa sta nam možnost, da prod-

remo v javnost s svojimi avtentičnimi stališči. Rezultat tega je bila objava naših dokumentov v 35. številki Perspektiv. Objavili so povzetek pisma, referate s prve izredne skupščine, glosa v Razgledih, polemiko o študijski reformi in odmev v Tribuni. Sami so dodali le kratek vezni tekst. Vsekakor je bilo to zelo objektivno poročanje. Brez te možnosti bi bili uspehi naših prizadevonj tedaj in kasneje bistveno manjši. Celotno gibanje pa bi se verjetno mnogo hitreje zaključilo.

Seveda je bila prva objava aktualnih študentskih dokumentov v Perspektivah za oblast od vsega začetka problematična in nežaželena. Lahko bi rekli, da bi vsakega od obeh akterjev: študente na eni in Perspektive na drugi strani predvsem z metodo izolacije in zastraševanja relativno uspešno obvladala in utišala. Skupna naveza pa je obojim dala večji zagon in voljo za nadaljnje akcije.

Takoj, ko se je polegel prah po prvi izredni skupščini, smo začeli pripravljati novo. Tokrat o družbenoekonomskem položaju študentov. Tematika je bila še bolj vroča od prve: neenakost izhodiščnih pogojev za študij – razlike med sloji, razlike med regijami, razlike med mestnimi, predvsem ljubljanskimi študenti in podeželjem, problem štipendiranja in kreditiranja.

Pred skupščino smo se dobro oborožili s podatki: izvedli smo anketo med študenti in jo (s pomočjo takratnega finančnega direktorja Lesnine Marjana Planinca) celo računalniško obdelali. Tako smo dobili dokaj verodostojne podatke za argumentiranje svojih zahtev. Kljub temeljitim pripravam so nas na skupščini, ki je bila tokrat že mnogo bolj odprta za javnost (prišli so novinarji, tudi "perspektivaši"), zavračali s "strokovno – političnimi" diskvalifikacijami. Konkretno: očitali so nam, da smo vse pomešali v en lonec in da delamo iz tega samovoljne zaključke. Glavni napad sta opravila inž. Miran Mejak kot predstavnik Izvršnega sveta in dr. Mara Bešter po profesorsko – partijski liniji.

Vendar se tudi tokrat ni dalo opravičiti s študenti po tej poti. Vpliv javnosti (o skupščini se je poročalo že mnogo širše in bolj korektno kot prvič) je bil tolikšen, da so se s problemom, ki smo ga odprli, začeli ukvarjati tedanji organi oblasti. Poklicani smo bili k tedanjemu podpredsedniku izvršnega sveta Benu Zupančiču, bil pa je navzoč tudi Joža Vilfan. Gostitelja sta bila vljudna in razumevajoča, s poudarkom, da mi že delamo prav, da pa naj budno pazimo, da nas drugi ne zlorabijo. In potem, da bo še vse dobro, če le ne izgubimo kompasa in svetle perspektive, ki jo obeta socializem.

Ne glede na takšne cvetke lahko rečemo, da je bil rezultat dober. Lahko bi celo rekli, da je oblast tedaj v resnici pokazala kooperativnost. Sledila je okrožnica republiške SZDL vsem občinskim forumom, ki je bila poziv za pospešeno akcijo za štipendiranje in predvsem kreditiranje študentskega študija. In kmalu, mislim da še tisto leto, se je začela gradnja dveh novih blokov v študentskem naselju.

Morda bo kdo rekel, da je omenjanje teh pozitivnih ukrepov oblasti v zvezi s tedanjo študentsko akcijo pretirano. Vendar ostaja dejstvo, da se je to zgodilo tedaj in ne prej in ne pozneje. Verjetno je prosvetljeni del oblasti problem uvidel kot resen in so zato ukrepali. Nedvomno pa se to samo od sebe ne bi zgodilo.

Po vsaki zaključeni akciji smo se spraševali, kaj sedaj. Tempo dogodkov in razgreto ozračje sta nas vse bolj usmerjala v širše družbene probleme. Politični konflikti, ki so nastajali ob povsem konkretnih zadevah, pa so nam dali misliti o globjih vzrokih takšnih razmer.

Tako je nastala tudi ideja o svobodni katedri z naslovom O vlogi intelektualca v naši družbi. Mislim, da je bila to najbolj odkrita, vsekakor pa prva javna in množična tribuna o aktualnih družbenih problemih tistega časa.

Tema je bila že s svojim naslovom izzivalna za oblast, še bolj pa z zamišljeno demokratično organizacijo. Od stika s Perspektivami dalje smo namreč dokaj natančno spremljali slovensko revijalno življenje. Predvidevali smo, da bo svobodna katedra odprla nekatere nove probleme o vlogi intelektualca le pod pogojem, če se je enakopravno udeležijo vse – uradne in neuradne, tudi recimo jim opozicijske revije.

Za katedro je bilo izredno zanimanje, in to ne le med študenti. Potekala je dva večera, obakrat čez polnoč in v nabito polni dvorani. Ljudje so se drenjali celo po hodnikih in stopnišču.

Povabili smo revije: Sodobnost, Perspektive, Probleme in Teorijo in prakso (glavni urednik je bil tedaj Stane Kavčič, odgovorni urednik pa Stane Kranjc). Že pred katedro so nas iz Teorije in prakse vabili na pogovore, mi pa smo pojasnjevali, da gre za demokratični dialog in da imajo vse ideje enako eksistenčno pravico, ne glede na to, iz katerih logov prihajajo in čigave interese zastopajo. Seveda pa temu tudi oni, vsaj pred nami, niso mogli oporekati. Vendar so nas še zadnji dan in celo samo uro pred začetkom rotili, naj katedro odpovemo, ker se ne zavedamo njenih posledic. Vedeli smo, da je za oblast najbolj sporen nastop "perspektivašev" in Dušana Pirjevca. Kljub pritiskom od zastavljenega koncepta nismo odstopili. Kajti smisel katedre je prav nastop tistih, ki v soočanju z uradno ideologijo takšne možnosti nimajo.

Na podoben način, kot so nam ga nudile Perspektive, smo sedaj mi omogočili revijašem predstavitev stališč pred študentsko publiko. Ne glede na to, do so bile ključne osebe – Pirjevec, Rus in Kermauner študentski javnosti že delno poznane, je njihov živ nastop na odprti sceni pomenil popularizacijo revije in njenih ljudi. To pa je oblast najmanj želela.

Ker zadeve ni bilo možno preprečiti, razen z odkrito silo, so predstavniki Teorije in prakse v zadnjem hipu odpovedali nastop. Kot nadomestilo za nastop so prebrali nekakšno opravičilo pred javnostjo, v resnici pa so napadli organizatorje in vse tiste, "ki študentsko tribuno

izrabljajo za svoje klikarske in politikantske interese". Opravičilo je bilo sprejeto s smehom in žvižgi, uradna – marksistična revija pa se je v javnosti osmešila.

Za tem je sledil delovni del: eksplikacija stališč posameznih revij: Sodobnost – Pirjevec, Grafenauer, Perspektive – Rus, Kermauner ter Problemi – Janez Dokler in Vladimir Kavčič. Ne bi se poglobljajal v vsebino in potek razprav, ker je v njih dovolj snovi za drug referat – če bi rekonstrukcija 30 let starega posnetka tribune uspela.

Diskusija je bila živa in polemična. Bil se je tudi dialog med "pravovernimi" in "nevernimi" študenti ter med perspektivaši in Sodobnostjo na eni ter predstavnikoma Problemov na drugi strani. Njihov nastop je bil posebej dobrodošel, saj so zaradi odsotnosti Teorije in prakse omogočili ravnotežje med uradnimi in neuradnimi stališči. Organizatorji pa so se s tem lažje izogibali očitkom o pristranskosti tribune.

Paleta vprašanj je bila zelo široka: od proklamiranega odmiranja partije in države, odprave monopola ZK, vloge revij v družbenem življenju, do vprašanja upravičenosti in privilegiranosti tedaj ustanovljene politične šole – kovačnice partijskih "intelektualcev" (iz tega se je kasneje razvila FSPN).

Odmev in razburjenje zaradi prireditve sta bila velika. Težko bi na hitro zbral vtise in reakcije. Je pa bila katedra prva najbolj odmevna prireditev, ki je vodila v serijo njej podobnih. Te so se v naslednjih mesecih jeseni 1964 vrstile v študentskem naselju. Na nove tribune perspektivovcev nismo več vabili, saj smo hoteli v polemiko vključiti nove udeležence.

V tej zvezi naj po spominu omenim samo nekatere: nastop Bakariča (ki ni povedal nič), Praksisevcev (M. Kangrga in G. Petrovič), Vide Tomšič, Jožeta Smoleta (glavni urednik Dela v vlogi "branitelja" tedanje nedemokratske uredniške politike), nastop Staneta Severja z odlomkom iz Cankarjevih Hlapcev in nadaljevanja prekinjene predstave Tople grede. Ta je bila ponovno prekinjena, še preden se je začela (bila je tudi policijsko prepovedana).

Ob tej, mislim da zadnji prireditvi, se je kljub prepovedi predstave zbralo veliko število študentov. Ti so se na srečo vzdržali kakršnihkoli nasilnih dejanj. Edina omemba vredna zanimivosti je bilo javno zažiganje Komuniste (časopisa).

No ekonomski fakulteti smo imeli pred iztekom študija še eno skupščino. Ta je bila nekak obračun s preteklo dejavnostjo, tematsko pa je bila posvečena svobodi tiska in demokraciji. V tej točki smo se vsekakor močno približali političnim stališčem Perspektiv – v člankih o Dilemah našega kmetijstva, Simbioza dela in lastništva, kritiki filma Iz oči v oči. Zlasti drugi je bil še po končanem študiju pogosto tema naših razprav.

Kot rečeno, se je študentsko gibanje po treh skupščinah in dveh katedrah preselilo v študentsko naselje. To je bilo za takšne tribune tudi primernejše in bližje študentom, tudi tistim, ki jih stvar sicer ne bi zanimala. Ta del zgodbe ter zaključek akcij na ekonomiji bi bilo potrebno še spominsko rekonstruirati. Morda je to tema za koga drugega, za nov prispevek.

Posebna zgodba pa so seveda burna dogajanja v zvezi z uredništvom študentske Tribune, katere uredniki in člani uredništva so bistveno prispevali k odmevnosti akcij. Nedvomno pa bi imeli kaj povedati tudi uradni predstavniki Študentov – znotraj Upravnega odbora Zveze študentov in Univerzitetnega komiteja partije na univerzi.

V vsem tem času smo se s perspektivaši pogosto srečevali (Smole, Kermauner, Rožanc, Božič). Moram pa reči, da nobene akcije nismo skupno načrtovali. Vseskozi smo ostali vsak na svojem področju in neodvisni. To se je pokazalo tudi ob koncu, ob poskusu reševanja Perspektiv tik pred ukinitvijo. Takrat so nam zaradi ohranitve revije predlagali, da iz našega kroga študentov postavimo odgovornega urednika. Tega nismo sprejeli. Je pa bilo to z njihove strani (Kermauner) sprejeto brez pomislekov in z razumevanjem za naše argumente. Naš argument je bil predvsem ta, da kultura ni naše področje in da lahko prevzamemo odgovornost in tveganje le za stvari, ki smo jih sami sprožili. Razumevanje za tedanje stališče danes vidim kat znak odprtosti in širine, ki so jo kljub težkim časom zmogli pokazati do nas, ki smo šele vstopali v življenje. S takšno držo so seveda v celoti demantirali trditve politične oblasti, da smo študenti le orodje v rokah nekoga drugega, da smo oziroma naj bi bili od "njih" zlorabljeni.

Takšnim namigom seveda od prvega stika naprej nismo verjeli, saj tudi nismo imeli vzroka za vnaprejšnje nezaupanje. Pokazalo se je prav nasprotno: mislim, da smo eni in drugi z medsebojnim sodelovanjem mnogo pridobili. Ne na račun drugega, ampak s pomočjo drugega je tudi perspektivovstvo in študentsko gibanje zaživelo močnejše in svojo moč ohranilo dlje, kot pa bi to zmogel vsak zase.

Lojze Skok: Svojo pozornost bom posvetil ustanovitvi in ukinitvi Revije 57. Mislim, da bom s pripombami in dopolnitvami lahko prispeval predvsem k razjasnitvi tistih okoliščin in zakulisij, ki so imela pri ustanavljanju in ukinitvi Revije 57 veliko vlogo, jih pa javnost in tudi mnogi neposredni udeleženci niso mogli spremljati.

Gre za dogajanja v takratni politični sferi, povezanimi s temi dogodki. Seveda pa si bom dovolil izreči tudi kakšno oceno o takratnih dogodkih, ljudeh itd.

Nimam časa niti potrebne dokumentacije, da bi prikazal natančno zaporedje dogodkov; prav gotovo pa bo mogoče ustvariti precej bolj

jasno sliko na osnovi prispevkov tega posveta. V tem prispevku se v glavnem držim enakega zaporedja kot Aleš Gabrič v študiji *Od Mladinske revije do Perspektiv* (Borec 1994, št. 535-537).

Najprej je treba pojasniti takšnote izražanje: "Mi smo ustanovili revijo..."

V tistih časih je revijo, založbo itd. lahko ustanovila samo "oblast". "Pristojna ustanova", tj. založba, politična organizacija itd. je morala pridobiti soglasje, odobritev, formalno ali (še bolj) neformalno, od pristojne politične ravni ali "forum". Pravna ureditev tega področja je bila pomanjkljiva in nejasna; v vsakem primeru pa je onemogočala, da bi kaka skupina ali celo posameznik ustanovila npr. revijo. Sklicevanje na morebitne pravne možnosti ali predpise se je lahko le neprijetno končalo.

Ne gre za to, da bi zmanjševal zasluge kogar koli, ampak le za razmejitev tega, kaj je lahko kdo sploh počel. Kljub temu pa v primeru *Revije 57* lahko govorimo o prvem, vsaj meni znanem, delnem odstopanju od zgoraj navedenih "pravil".

Dejstvo je, da je idejo o ustanovitvi revije lansirala skupina, ki je v glavnem tudi kasneje oblikovala uredniški odbor, ne da bi o tem kogar koli vprašala oz. za to dobila od "pristojnih" dovoljenje ali "nalogo".

Srečna okoliščina je bila, da se je našla politična organizacija, ki je "lahko" tako ustanovitev izvedla. To je bila takratna Zveza študentov ljubljanske univerze oz. njen Univerzitetni odbor.

Da bi "najmlajša generacija" hotela ustanoviti revijo, je meni (bil sem sekretar Univerzitetnega odbora Zveze študentov in član Univerzitetnega komiteja partije in njegovega sekretariata) prvi govoril – kdo drugi kot – Peter Božič. Za to me je tudi pridobil, jaz pa Janeza Vrhunca (bil je predsednik Univerzitetnega odbora Zveze študentov in hkrati sekretar Univerzitetnega komiteja partije; bil je rezervni kapetan in nosilec partizanske spomenice 1941; študiral je režijo na AGRFT in je bil odličen študent). Ko so se Venó Taufer, Veljko Rus, Taras Kermauner in skupina zglasili pri Janezu Vrhuncu, ga ni bilo več težko "prepričati", da se ustanavljanja revije loti. Politično in pravno plat tega podjetja je moral namreč izvesti on.

Ziherl nikoli ni dal "soglasja" za ustanovitev *Revije 57*.

Vrhunc je v ta namen organiziral obsežno "obkoljevalno" akcijo. Za to idejo je najprej pridobil vrsto takrat vplivnih ljudi, ki jih je poznal iz italijanskih zaporov in partizanov: dr. Franceta Hočevarja, ki je bil član Centralnega komiteja, predsednik Vrhovnega sodišča Slovenije in predsednik Univerzitetnega sveta; zamisel je podprla tudi Vida Tomšič, takrat organizacijska sekretarka CK KPS; za stvar sta uspešno – po svojih močeh – lobirala tudi dr. Josip Rus in dr. Ferdo Kozak. Tako se je vplivni ideolog naekrat znašel pred dogovorjeno "rešitvijo". Kako se je Vrhuncu

posrečilo prepričati takratnega sekretarja partije Ljubljane, Vipotnika, nisem mogel iz Vrhunca nikoli izvleči.

Najbrž je treba upoštevati tudi dejstvo, da je bil to čas po ruski invaziji na Madžarsko. Nekako je bilo treba tudi "na notranjem planu" malo popustiti...

(Tik pred madžarsko vstajo leta 1956 smo imeli nekateri člani Univerzitetnega komiteja partije sestanek pri Vipotniku. Odločno nam je "sve-toval", naj nemudoma prekinemo naše odnose z zahodnimi študent-skimi organizacijami – "glede na našo novo vzhodno politiko," kot je dejal. Jugoslavija se je tisti čas zelo intenzivno približevala Sovjetski zvezi. Univerza v Ljubljani je bila edina univerza v Jugoslaviji oz. njena Zveza študentov, ki je vzpostavila in vzdrževala obsežne stike s študent-skimi organizacijami z vseh kontinentov, vendar pretežno z Zahoda. Ta samostojna mednarodna aktivnost Zveze študentov ljubljanske Univerze je bila trn v očesu predvsem vodstvu Zveze študentov Jugoslavije pa tudi mnogim domačim pravovernežem.)

Ziherl in drugi trdorokci te "prevare" Reviji 57 in Vrhuncu nikoli niso odpustili. Organizirali so napade nanjo, še preden je izšla prva številka.

Revija je kmalu po ustanovitvi sklicala v prostorih Zveze študentov na Miklošičevi 5a zbor sodelavcev, kar je bila takrat senzacija. Dvoranica je bila polna in razprava burna. Že takrat so nastopili napadalci. Prvi in najostrejši je bil Vladimir Kavčič. Njegov napad je bil oster in nepopustljiv: da gre za vdor malomeščanske miselnosti, socializmu tuje ideje in podobno. Te napade je stalno ponavljal, tudi kasneje na Perspektive; vsa naslednja desetletja.

Seveda "revijaši" (tako smo jih in so se tudi sami imenovali) niso ostali dolžni. Zavračali so napade ostro, besno. Poleg drugih so, ne vem več zakaj, ostro obdelali Janeza Doklerja ...Primož Kozak je miril...Ne zato, ker bi se strinjal z napadalci, tudi jim v ničemer ni popuščal; bolj kot drugi se je zavedal, kako tvegana in krhka je ta ladjica.

Mislim, da je bila tu rojena institucija "zbor sodelavcev", ki je bila do takrat, v taki obliki in s tako odmevnostjo, popolnoma neznana. Zbori sodelavcev so imeli v kasnejših letih pri Perspektivah, Tribuni, Novi reviji itd. zelo važno, včasih tudi odločilno vlogo. Njihov zmagoviti pohod se je začel z Revijo 57. Kaže, da danes njihov pomen usiha.

In tako je bila Revija 57 ustanovljena ter registrirana takole:

"Revija 57; Revija za književnost in kulturo.

Izdajatelj: Zveza študentov Jugoslavije, Univerzitetni odbor, Ljubljana. Predstavnik Janez Vrhunc.

Uredništvo: Odgovorna urednika: Veno Taufer (leposlovje) in Vital Klabus (kritično-esejistični del). Ureja uredniški odbor: Peter Božič, Vital Klabus, Primož Kozak, Smiljan Rozman, Jože Pučnik, Veljko Rus, Dominik Smole, Janez Stanek, Gregor Strniša, Mirče Šušmelj, Veno Taufer in Dane Zajc".

Smiljana Rozmana od pete številke naprej ne navajajo več. Janezu Vrhuncu je dejal, da so ga zaradi sodelovanja v uredništvu mnogi napadali in da hoče imeti mir...

Janez Stanek je bil edini član uredniškega odbora, ki ni v reviji ničesar objavil.

Znotraj organizacije študentov in partije na Univerzi revija ni naletela na nasprotovanje, preje na tiho soglasje; nekateri pa so se zadovoljili s tem, da je bilo tako..." na vrhu zmenjeno ".

Izrecno so reviji nasprotovali poleg Vladimirja Kavčiča še Stane Markič, že takrat vpliven aspirant na visoke politične funkcije. Na Filozofski fakulteti je to počel predsednik, mislim, da študentske organizacije, neprijetni Viktor Konjar. On je na letni fakultetni konferenci (1957 ali 1958) posvetil ves jako obsežen referat, pisan z očitnimi literarnimi ambicijami, zgolj napadom na revijo. Kot sekretar Univerzitetnega odbora sem bil na konferenci in sem njegove napade tudi, na skrajno ironičen način, zavrnil. Prisotni predsednik fakultetnega sveta Ivan Potrč je molčal; avditorij tudi...

Študentska Tribuna je spremljala nastanek in delo revije od začetka. Že 13. oktobra 1957 je v njej revijo obširno predstavil Jože Snoj. Predstavil jo je tudi Janez Vrhunc v sklopu članka: "Kako smo in kako bomo" o seminarju, ki ga je Zveza študentov organizirala poleti v Ankaranu. V njem je že razločno opozoril na napade na revijo in na predsedstvo Zveze študentov: "Poleg tega je bilo letos ustanovljeno pri Univerzitetnem odboru glasilo mladih književnikov – Revija 57. Okoli te literarne revije se je takoj po njeni ustanovitvi spletel niz bolj ali manj odgovornih mišljenj, ugotovitev, očitkov, ki ne merijo zgolj na uredniški odbor revije, pač pa tudi na Univerzitetni odbor, oziroma predsedstvo. Naše stališče je jasno: smatramo, da mora mladi rod slovenskih književnikov imeti svojo revijo...". Tako jasno zoperstavljanje je bilo za tiste čase velika politična hrabrost. To je tudi ena prvih, javnih, čeprav implicitnih, polemik predsednika kake politične organizacije "od spodaj" s političnim vrhom.

Tribuna je objavljala tudi prispevke, predvsem pesnikov, sodelavcev revije: Zajca, Tauferja, Strniše in drugih. Najbrž po zaslugi urednika Janka Popoviča. Obsežno je tudi predstavila (Jože Snoj) literarni večer 8. oktobra 1957 v Križankah. Piše: ..."da število ljubiteljev sodobne besedne umetnosti postopno raste". To dokazuje, kako velik prelom je revija povzročila in tudi, da je bila ledina, ki jo je orala, zelo trda. Saj je bila naša književnost takrat izrazito domačijsko in večerniško usmerjena (oz. je zdrknila s Prešernovega na Levstikov literarni program, kot je to komentiral v Trstu Vladimir Bartol).

Ustanovitev revije v javnosti, tj. v osrednjih časopisih in radiu (TV takrat, hvala bogu, še ni bilo), ni povzročila nikakršnega odmeva. Ali je ustanovitev revije glosirala katera od takratnih literarnih revij, ne vem.

Tradicionalno izobraženstvo (to je prevladovalo) jo je sprejelo, najmileje rečeno, z nerazumevanjem. Mnogi bivši sodelavci ukinjene Besede pa so negodovali, da so z ustanovitvijo Revije 57 izigrali njih; tako je v pogovoru z mano trdil Janez Menart.

Resnici na ljubo je treba tudi povedati, da se revijaši za kakršno koli naklonjenost niso trudili, niti jih ni zanimala. Polni so bili zavesti o svojem poslanstvu.

V javnosti, predvsem pa v političnih krogih, so strahovito reakcijo povzročili članki "O generacijah" Tarasa Kermaunerja in Veljka Rusa; o tej temi so pisali tudi Primož Kozak, Stane Saksida in drugi. V Tribuni je z njimi v treh nadaljevanjih polemiziral S. Kremenšek; zaključil je, da je "brezperspektivnost, razkrajanje življenskih sil... izraz slabosti... tistega... ki se ga tako počutje polašča". Na sestankih so začeli premlevati napade t.i. "kritične generacije" na "revolucionarno generacijo"; trdili so, da ji streže po življenju.

Na kongresu mladinske organizacije 13. septembra 1957 v Celju je bil organiziran napad na revijo. Napad je, z takrat že običajnimi obtožbami, izvedel Vladimir Kavčič, ki so ga prekinjali s "spontanimi" aplavzi. Kavčičeva izjava "nikomur ne bomo mašili ust" je bila demagoška. Sicer pa je že zlovešči "mi" nakazoval, da je pri tistih, ki to lahko storijo (kar so kmalu tudi storili).

Vrhunc je sedel v predsedstvu kongresa in je Kavčiču nato tudi odgovoril, seveda, v obrambo revije. Zaploskala mu je le skupinica nas študentov, delegatov.

V Delavski enotnosti je objavljala prostaške napade na revijo in še posebej na pesmi Daneta Zajca "Drejče", alias Roman Albreht, tozder, kasnejši razdiralec jugoslovanskega in še posebej slovenskega gospodarstva.

Da pritiskov in akcij proti reviji ne bo konec, je bilo jasno, ko je Vinko Trček ("Kardeljček") 26. novembra 1957 na seji Centralnega komiteja Zveze mladine Slovenije postavil revijo v okvir... "slabosti zavestnih sil... na Univerzi". To je pomenilo neposredno obtožbo študentskih organizacij.

Mnenje, ... "da Univerzitetni odbor Zveze Študentov in Univerzitetni komite partije nista storila ničesar, ne da bi prej povprašala za mnenje višje forume," ni točno.

Vrhunc se je redno udeleževal sej uredništva revije kot predstavnik Univerzitetnega odbora, včasih sem ga nadomestoval jaz. Seje je praviloma vodil z mučeniško potrpežljivostjo Vital Klabus. Trajale so dolge ure; vsi so razpravljali o vsem in na vsaki seji je Peter Božič eksplodiral vsaj trikrat, češ da ga dovolj zbrano ne poslušajo...

Nikoli ni objave kakega prispevka preprečil predstavnik Univerzitetnega odbora, čeprav naj bi tako "pravico" imel.

Najbrž je pozabljeno, da je Vrhunc (praviloma sem bil z njim) moral voditi številne, vedno pogostejše, neprijetne in nevarne pogovore v Centralnem komiteju, raznih ideoloških komisijah in predvsem z okrajnim sekretarjem Vipotnikom.

“Zdrave mladine”, razen tistih, ki jih omenjam, v študentskih organizacijah po mojem poznavanju razmer ni bilo.

V tistem času je bilo ukinjeno Kranjsko gledališče. Javno je takrat protestiral proti temu Republiški sekretariat za kulturo. Na tej seji je bil kot član tudi Vrhunc, ki je aktivno sodeloval pri sprejetju protesta, ki so ga tudi objavili. Oster uvodnik o tem je objavila tudi revija.

Jasno je bilo, da se s pomočjo študentskih vodstev na revijo ne da vplivati; “zdrave sile” pa so bile maloštevilne in polemiki nedorasle. V razpravah, ki so jih vsiljevali, niti Zveza študentov niti Univerzitetni komite partije nista hotela “ukrepati”. Res pa je, da si je revijo poleg Vrhunca in mene v Univerzitetnem komiteju partije izrecno upal braniti le Peter Petrovčič. Proti njej sta govorila samo dva: Viktor Leskovšek in Stane Dolanc (ki je motovilil: “...jaz sem pravnik, jaz se na to ne razumem, ... sploh pa ne na umetnost, ... to sta vse delala sama Vrhunc in Skok...”). Dejstvo je, da obeh vodstev, ki sta skupaj štela okrog 60 članov, niso mogli pripraviti, da bi ukrepala proti reviji oz. proti tistim, ki so jo branili.

Kmalu nato so bile letne konference, zamenjana so bila vodstva. Vrhuncu in meni so izrecno odsvetovali politično udejstvovanje na Univerzi. Obračun z revijo pa je potem pospešeno tekel naprej. Za predstavnika Univerzitetnega odbora v reviji je bil imenovan Rado Jan, ki pa obrambi revije ni bil kos.

Nekaj let kasneje sem spoznal radiotehnike z Državnega sekretariata za notranje zadeve, ki so po “službeni dolžnosti” nameščali prisluškovalne naprave. Te so namestili tudi na Univerzitetni odbor in seveda v sobici na Miklošičevi 5a, pod streho, ki sem jo pridobil za uredništvo revije. Prisluškovanje je bilo takrat zelo nerodna stvar. Posebno magnetofoni so bili nezanesljivi in rokovanje z njimi je bilo komplicirano, zato so morali tehniki dežurati, ko so “merodajni” iz vrhov slovenske politike dolge ure poslušali razgrete in v nebeške višave leteče razprave uredništva. Prišli so do zaključka, da gre za “kontrarevolucionarno jedro”. Obračun po tem je bil le še vprašanje časa.

Pučnikov članek in z njim Pučnik so se, kot naročeni, položili na tnalno. Revijo so zatrli in Jožeta Pučnika zaprli.

Čeprav se Vrhunc in jaz že nekaj mesecev nisva udeleževala dogodkov na Univerzi, sva takrat obiskala okrajnega sekretarja. Vrhunc je skušal povedati, da je v intelektualnih kontroverzah neprimerno nastopati z državno silo... Ni mogel končati. Z zariplim glasom je bil prekinjen: “Nam je tega dovolj... Ali ste, prekleti mulci, mislili, da se

boste kar naprej norca delali iz nas... sicer pa onemu (tj. Jožetu Pučniku) nekaj let tako ne bo ušlo...”

In znašla sva se na cesti.

Obračun z revijo v javnosti ni zbudil posebnega odmeva; tudi ni bilo izrazov solidarnosti, kot se je to dogajalo ob podobnih dogodkih kasneje. V ilustracijo atmosfere bom navedel, da me je moj takratni prijatelj Dušan Pirjevec-Ahac karal: “Veš, Djidji, zaradi takih zmešancev pa jaz ne mislim ponovno iti v partizane...”

Ostala sva prijatelja do njegove smrti; mnenje o vsem tem in še marsičem drugem je temeljito spremenil, dosti bolj kot jaz.

Meni pa se je zgodilo še to, da sem zabredel v sodno preiskavo. Tega ne bom opisoval znova, ampak bom ponovil opis tega tako kot sem ga napisal v zvezi z neko polemiko v Pismih bralcev v Delu sredi osem-desetih let:

“V času procesa proti Pučniku leta 1959 so bili obtoženi tudi uredniki Revije 57 Venó Taufer, Vital Klabus in Taras Kermauner in sicer zaradi “ilegalnega zbiranja” (tako nekako). Najnižja možna kazen za ta delikt je bila nekaj let zaporá. Še v času obstoja revije se je namreč uredniški svet sestál nekje na filozofski fakulteti. “Merodajni” so to okvalificirali kot “ilegalno združevanje”; sestanek bi moral biti prijavljen pri pristojnih oblasteh.

Veno Taufer je prišel na Univerzitetni odbor z nekim tekstom, v katerem je pisalo (popolnoma točno), da je bila ustanoviteljica Revije 57 Zveza študentov ljubljanske univerze, da je revija takrat še obstajala in da zato sestanka ni bilo treba prijaviti, kot ni bilo prijavljenih desetine podobnih prej.

Seveda tega papirja ni upal nihče podpisati. Podpisal sem ga jaz. V imenu Zveze študentov. Jaz sem bil namreč v času ustanavljanja Revije 57 sekretar Univerzitetnega odbora Zveze študentov Jugoslavije.

Na razpravi so obtoženi ta papir predložili, kar je imelo najprej za posledico prekinitev razprave, nato pa odložitév. Kasneje so bili po nekem drugem členu, najbrž “zavoljo reda”, vsi trije obsojeni na teden dni zaporá (in ga tudi odsedeli).

Med tem se je prišel nek naš bivši kolega (Stane Markič; sedanja navedba) zanimat na Zvezo študentov, ali je Lojze Skok “pooblaščen uporabljati žig Zveze študentov”?

Odgovorili so mu, da pač žigosajo po študentsko, po potrebi...itd. Kmalu zatem je bila uvedena preiskava – proti Lojzetu Skoku. Zaradi zlorabe, falsifikata, nepooblaščenosti, prekoračitve...itd.

Na stanovanju pri gospe Pippovi, kjer sem kot študent stanoval, so napravili preiskavo in mi odnesli razne papirje (med drugim tudi koncept inkriminiranega članka, ki mi ga je Pučnik dal). Zasliševanje, odvzem potnega lista in ostala mučenja so trajala dalj kot eno leto. Dejstvo je,

da sem bil jaz edini funkcionar Zveze študentov ("manjši" seveda), ki je bil ob ukinitvi Revije 57 v sodni preiskavi."

Tako so se mi le nekako maščevali za to, ker sem se še po vseh "svarilih" vtaknil v obračun z uredniki in najbrž tudi za vse drugo preje. Iz te torture sem se izvelkel s pomočjo žlahte in partizanskih zvez.

O ustanavljanju Perspektiv pa kdaj kasneje.

Peter Božič: Glede na ta zapisek v zvezi z Revijo 57 naj povem, da je do tega prišlo tudi po nekakšnem naključju. Jaz sem takrat pravzaprav bivakiral v hiši na Miklošičevi 5a, sodeloval v Tribuni itn. Takrat se je v Univerzitetnem odboru uveljavila skupina ljudi, ki so bili zelo kulturno usmerjeni in hkrati zelo ambiciozni – to je bil Lojze Skok, Janez Vrhunc in morda še kdo. Ideja, da bi nastala neka nova revija namesto ukinjene Besede, je menda prišla od Lojzeta Skoka. Seveda je nastal problem, kako da nenadoma taka revija in da je ustanovitelj univerzitetni odbor. Beseda je bila vendarle revija, ki je že presegla stanovski študentski okvir itn. Potem smo se pogovarjali tudi o tem kako bi izgledal uredniški odbor, kdo bi bil sprejemljiv za urednike, in predlagan je bil Venó Taufer. Takrat pa sva se s Tauferjem že pogovarjala, ker je bil v uredniškem odboru Besed spor med esejisti, ali vsaj delom esejistov, in med pesniki oziroma avtorji. Tako so se potem pri oblikovanju uredniškega odbora in uredništva Revije 57 iz Besede priključili esejisti in publicisti.

Lev Kreft: Na osnovi gradiva, ki ga predstavljajo teksti iz revije, sem se skušal orientirati v dveh vprašanjih. Prvo vprašanje je, kakšna je drža intelektualca, ki jo predstavljajo Perspektive. Druga je, ali se da okolje, v katerem delujejo Perspektive, označiti z izrazom totalitarizem. Tekst je objavljen, ne bom ga obnavljal, pač pa nekaj ilustracij iz čisto drugega heca.

Prvo vprašanje: drža intelektualcev. Trije primeri tujih prevodov iz revije – da ne bomo šli na domače avtorje – ki zastopajo na nek način tri drže in jih po mojem načrtno vnašajo v naš prostor, ker je iz revije razvidno, da so prevodi načrtno odbirani. Prvi, Andre Gorz, Položaj intelektualca, prevedel Vital Klabus, junij 1961 – na kratko: intelektualci so v grozni situaciji, pravi Gorz. Preostal jim je samo še osamljeni upor obrobne intelektualca, ki ga najbolj razorožuje čisto navadna spoštljiva strpnost. Toda morala, zaključuje Gorz, stopa v zgodovino kot stvarna sila, in iskanje resnice bo na nek način dokazalo svoj prav. Leszek Kolakowski, Odgovornost in zgodovina, prevedel Vital Klabus, september 1961 – spet so intelektualci v grozni situaciji v tem 20. stoletju. Vrednote zgodovinskega napredka se uresničujejo s pomočjo hudodelstev, odgovornost intelektualca pa je moralna presoja. Hudodelstvu ne gre priznavati moralne slave, vendar to seveda ne spreminja dejstva, da

so hudodelstva tista, ki uresničujejo vrednote. In tretji primer: Daniel Bell. Daniela Bella je januarja 1964 povzel Jože Pučnik, to je tekst Dve poti od Marxa naprej – pravi, da so intelektualci v še bolj grozni situaciji, kot si mislijo sami. Mesijanstvo socializma je samo menjava razredov na oblasti, tako da se inteligenca povzpne na oblast. In tu je opomba, ki jo daje Jože Pučnik na povzetek: krivde za birokratizem pa vendarle ne moremo zvaliti na intelektualce. To so primeri treh drž, ki so bile vse na nek način načrtno pripeljane v Perspektive, zato mislim, da Perspektive vendarle ponujajo več, kot samo te tri drž. Tako trdim v tekstu: intelektualna drža je v Perspektivah očitna in odčitljiva, njena posebnost pa je, da s samo interpretacijo pretendira na zgodovino kot polje intelektualnega aktivizma. Njena predpostavka torej ni niti umik inteligence na lastno diferencirano mesto, kjer ni več nobenih pretenzij, da ima kako svetovno zgodovinsko vlogo razen te, da razvija lastno stroko. Ni niti sestop inteligence med delavstvo, pri katerem se nosilci svobodne misli spremenijo v inženirje duš ali pošteno inteligenco. Tudi ni korektivna vloga, s katero inteligenca svojo kritičnost uporablja v korist občega in skupnega. Inteligenca je vsaj solastnik zgodovine.

Totalitarizem. Ko sem se odločil, da bom iz tekstov v Perspektivah skušal razbrati, ali je bilo njihovo družbeno okolje totalitarno ali ne, sem se znašel v okoliščinah, v kakršnih smo vsi. Na eni strani se je prav zdaj govorilo in pisalo po vsej Evropi: nacizem ne pride v poštev, italijanski fašizem pa konec koncev ni bil tako hud, da bi se morali tako razburjati zaradi tega, ker se v Italiji zdaj dogaja in obnavlja. Na drugi strani sem v resnih nemških revijah prebral – stalinizem ne, ampak realsocializem pa je bil po svoje še kar v redu, vsekakor pa ni bil totalitaren niti v primeru DDR, najbolj papeške države, kar se tiče izvajanja direktiv. Od tod seveda občutljivost na vprašanje, ali je bilo okolje Perspektiv totalitarno ali ne, in odgovor, ki ga bom spet uporabil iz nekega drugega citata. Mislim, da gre pri tem za problem totalitarizma, ki ne ve več natančno, kaj bi. Gre za totalitarizem v stiski oz. kot mu sam pravim “poskus totalitarizma s človeškim obrazom”. 12. januarja 1952 Slovenski poročevalec poroča, o čem so se jeseniški delavci pomenili s predsednikom gospodarskega sveta tovarišem Borisom Kidričem. O precepu priča naslednji odlomek. O nalogah partije v proizvodnji je tovariš Kidrič dejal naslednje: “Partija je avantgarda delavskega razreda in mora to biti v popolnem pomenu te besede. Naloga partije ni, da komandira. Kaj pa je naloga partije? Naloga partije je, da z budnim očesom zasleduje vse – ali gre proizvodnji dobro ali slabo, predvsem pa, da budno prisluškuje vsem pobudam, ki jih daje preprost delavec, da ima samostojno sodbo o tem, kako naj se organizira proizvodnja in da z metodo prepričevanja s pomočjo svojih članov doseže, da bodo delavski svet, delavski upravni odbor in direktor dobro delali”. Ta na-

vedba naj upraviči, poleg teksta, ki sem ga sicer napisal, mojo tezo, ki jo imate v tem tekstu: po stalinizmu namreč lahko partijska elita dokaj elegantno ohrani izključno oblast, če se odloči za redukcijo vzvišenih ciljev in za naraščajoči pragmatizem dejanj, s tem pa za nekakšno koalicijsko birokratizma s tehnokratizmom, kot beremo v Perspektivah, ki bo podkupovala delavstvo s potrošništvom zato, da bi ohranila oblast. Upor temu totalitarizmu s človeškim obrazom sega po dveh poteh, ki kažeta na obstoj totalitarizma kot okolja, v katerem deluje revija. Prva pot je reševanje ideala socialno pravične in občestveno obvladane družbe po meri človeka pred totalitarnim ideološkim kontekstom, od tod med drugim tudi povsem izvirna utemeljitev samoupravljanja, druga pa v zahtevi po vzpostavitvi pluralizma kritičnih intelektualnih skupin, s katerimi naj bi si partija sicer ne razdelila oblasti, pač pa pravico do besede.

Dodatna anekdota: A. Gorz svoj tekst, ki sem ga najprej citiral, začenja z Oppenheimerjem in pravi: "Ta klavrni Oppenheimer dokazuje, da moralni pomisleki niso krnili njegove učinkovitosti". Pravkar pa je dobil Nobelovo nagrado za mir tisti od sodelavcev atomske bombe, ki ni želel svoje učinkovitosti prodajati z moralnimi pomisleki vred.

Vsaj izbire intelektualcem torej ne more vzeti nihče. Tako so Perspektive po ukinitvi sprva izbrale molk.

Franci Zagoričnik: Vrnil bi se na začetek današnjega razpravljanja. Gostitelj je dejal, da gre za Perspektive za nazaj in za naprej. To izgleda malce anekdotično, vendar je res, da se je o Perspektivah na trenutke govorilo kot o stvari, ki je umrla že predavnimi leti s samo ukinitvijo Perspektiv in z dogodki, o katerih smo slišali, da so se dogajali pri študentih na Ekonomski fakulteti. Mislim, da se v tistem momentu vendarle dogodi čudež, če smem tako reči. Čudež v tem, da se z ukinitvijo Perspektiv dogodi nekaj, za kar sem danes našel besedo perspektivizacija, kot bi lahko dejal, neka splošna perspektivizacija, vendar se moram omejevati le na lastne izkušnje na področju revijalnega časopisnega področja. V čem namreč? Slišali smo že dovolj verjetne izjave o tem, kako so bili avtorji perspektivaši zaprti v svojo revijo. Gre za njihova dela, ki jih niso mogli objavljati drugje ali pa kjerkoli. Beseda kjer koli je kar simpatična, ker je bila sprememba, ki je nastala z ukinitvijo Perspektiv, resnično del neke nove strategije, ki je bila razvidna iz nekega partijskega dopisa, ki je šel po mojem na vse partijske organe, enote, celice – morda se motim, vendar tak vtis sem dobil – kjer je šlo za zelo natančen opis situacije perspektivašev po ukinitvi revije, za predvidevanja nadaljnega gibanja teh ljudi in tudi za navodila, kako naj se s perspektivaši ravna. Oboje je bilo vsebovano. Se pravi, perspektivaši bodo rinili na vse točke, ki jih je mogoče zavzeti, se vanje

vključevali, in navodilo vsebuje tudi to, da jih je treba sprejeti. To pomeni, da so se na mah odprli vsi časopisi, revije, predvsem literarne revije. Seveda so bile te poti in izkušnje različne. Vem, da so v Dialogih zagrešili neumnost ter odklonili Kocbekove pesmi – v resnici pa bi objava teh pesmi pomenila neko iskreno odprtost in pripravljenost tudi na razna tveganja. To je potem revijo Dialogi očrnilo za dolgo časa, morda za desetletja. Različne so tudi individualne izkušnje, ne na najširšem planu, ki sežejo tudi do Sodobnosti, ki je bila takrat morda najbolj osovražena revija zaradi prevzema revije s strani Cirila Zlobca, te vrste namreč, da je pomenilo tudi med perspektivaši, da, vse je treba poizkusiti, vendar Sodobnosti pa ne. Natančno se spominjam, da kdor se je tam pojavil, je bil izdajalec. Prvi tak izdajalec je bil Sandi Čolnik, vsaj tako se je takrat govorilo. Tudi sam sem se obrnil na Sodobnost v trenutku, ko je bilo po mojem mnenju to zelo potrebno. V krog sodelovanja se je vključil tudi tržaški Most, in sicer na ta način, da je začel objavljati vedno več sodelavcev iz matične dežele. To vem, ker sem k temu sodelovanju zelo veliko prispeval. Sam sem tja pošiljal celo vrsto avtorjev in so bili tudi sprejeti, med njimi tudi sebe, kar sem kasneje seveda plačal, in vrsto drugih. To se pravi, različne stvari, vendar ni bilo več tega, da nimaš kam iti, nimaš kje sodelovati. To je tista perspektivizacija, ki mogoče res velja samo za področje leposlovja, in to pesniškega, vendar gre za občutno spremembo. Z ukinitvijo Perspektiv se svet ni podrl, nadaljeval se je na mnogih področjih, ki so se s tem šele odprla.

Rastko Močnik: ZGODOVINOPISJE O “PERSPEKTIVAH” – EPISTEMOLOŠKA OPOMBA

Ko sem prebiral prve zgodovinopisne obdelave Perspektiv¹, se nisem mogel otresti vtisa, da proučevalci za svoje *vednostno stališče* sprejemajo *spontano samorazumevanje* udeležencev in udeleženk v dogajanju, ki ga proučujejo. Dozdevalo se mi je torej, da raziskovalci svoje očišče utemeljujejo na nekritičnem prevzemanju “spontane ideologije” svojega predmeta: kakor se antropologom rado dogaja, da “nasedajo” domačinskim pojasnitvam,² tako se, sem domneval, tudi zgodovinopisec – zlasti če raziskujejo novejša časa – lahko zgodi, da se samodejno solidarizirajo z enim izmed gledanj, ki so veljala v času, o katerem pišejo, in ki so to obdobje pomagala ustvarjati.

Po temeljitejšem premisleku pa se mi je zazdelo, da zgodovinarje k tej “nekritični solidarnosti” s predmetom proučevanja nemara napeljuje ena izmed *sedanjih* podob o tej preteklosti. Pomislil sem, da se v domorodce svojega predmeta niso spremenili zaradi kakšne neubranljive čarobne moči tega predmeta ali zaradi nagnjenosti k empatiji ali celo zaradi izrecne epistemološke izbire (tipa Geertz) – temveč zato, ker jih

je k temu napeljala neka *sedanja ideološka predstava*. Po tej drugi hipotezi naj bi zgodovinopisci ne zmogli analitične distance do svojega predmeta zato, ker so domorodci nekega sedanjega umevanja.

Domneval sem – in to je hipoteza, ki bi jo rad preskusil v pričujočem razmisleku –, da se zgodovinopisci niso kar preprosto pustili povleči v neko preteklo iluzijo, temveč da so se *najprej* ujeli v neko sedanjo iluzijo, potem pa sta jih “ujemanje, skladnost” med sedanjo iluzijo in nekdanjo iluzijo napeljali, da so preteklo iluzijo nekritično sprejeli. Pri tem je seveda bolj verjetno kakor pa ne, da je to ujemanje, da je ta skladnost ali koincidenca med “iluzijama” naključna, nemara celo navidezna, prej ko slej *iluzorna*.

Očišče svoje optike so, po naši hipotezi, zasnovali na tistem, kar je nujno že vnaprej problematično: na “skladnosti”, koincidenци predstav, ki sodita k različnima zgodovinskima “situacijama”, ki ti situaciji soustvarjata, ki ju pomagata vzpostavljati *prav v njuni različnosti*.

“ILUZIJE” IN DISKURZIVNE ZVRSTI

A še preden poskusimo dognati naravo te “skladnosti iluzij”, proučiti, kako lahko do nje sploh pride, bi želeli opozoriti na epistemološko problematičnost takega postopka. Razlog za to problematičnost je čisto formalen in ga je mogoče obravnavati, še preden se lotimo “vsebine”. Formalni razlog za problematičnost postopka je v tem, da je slep za *zvrstno, žanrsko razliko med diskurzom samorazumevanja zgodovinskih akterjev in diskurzom zgodovinopisja*.

Samorazumevanje zgodovinskih akterjev vselej vsebuje “slepo pego”, iluzorično prvino, ki – preprosto rečeno – izvira iz tega, da ni mogoče preskočiti svoje lastne sence, da ni mogoče sebi samemu stopiti na rame: akterji zgodovinskega procesa na ta proces vselej in nujno gledajo iz določene optike, ki je del tega procesa samega, ki je torej neizbežno “pristranska” in le delna, a ki *hkrati* prav zaradi svoje “omejenosti”, tj. pripadnosti procesu, ta proces so-proizvaja. Samorazumevanje je “avtentično” in “legitimno” prav zato, ker je “pristransko” in “zainteresirano”: to sta le dve strani enega in istega – namreč *zgodovinskosti* “domačinskega” pogleda. “Iluzija” in “zaslepljenost” sodita k udeleženi v zgodovini, vodita misli in dejanja, diktirata ravnanje zgodovinskih agentov – in sta potemtakem del “zgodovinske realnosti”.

Če te vrste “iluzijo” naredimo za verovanjsko predpostavko vednostnega diskurza o zgodovinskem dogajanju, smo jo predstavili iz enega diskurzivnega polja v drugo: iz polja *praktične pameti* smo jo predstavili v polje *proizvajanja vednosti*.³ Če smo za “verovanjsko oporišče” vednostnega diskurza vzeli koincidenco med dvema takima zgodovinsko-praktičnima “iluzijama”, pa smo zagrešili celo dvojno mistifikacijo: ne

le, da smo prvo predstavili iz polja njene "legitimnosti", temveč smo se zanesli na "ujemanje" med dvema takima prvinama ("iluzijama"), na koincidenco, *ki je sama zgodovinska, ki je torej **problem in predmet obravnave** za zgodovinopisje*, ne more pa biti "samoumevno" oporišče za zgodovinopisni diskurz.

"Nelegitimnost" takega postopka bi bilo mogoče "vsebinsko" dokazovati na vsakem posebnem primeru; a te vrste dokazovanje bi se – simptomatično – nujno zapletlo v konkretne debate o tem, katere prvine v domačinski "iluziji" so nemara "resnične", o tem, kako so nekatere druge prvine nemara sicer resda "deformirane", a po svoje vendarle "izražajo" zgodovinsko realnost ipd. itn. Ta slaba neskončnost polemik, ki so sicer integralni del zgodovinopisja nasploh, dokazuje le, da je *neko* verovanjsko stališče ali ozadje nujno potrebno, da bi se historiografski diskurz sploh lahko sprožil – in bi torej samo dokazovala našo siceršnjo tezo, da obstaja "formalno-apriorni" razlog za možnost, da zgodovinopisec "nasede" preteklemu ali kakšnemu sodobnemu "domačinskemu" diskurzu. Formalni ali "apriorni" razlog je pač v tem, da specifični "transcendentalni" pogoji za možnost historiografije – vsaj delno, regionalno – koincidirajo s splošnimi pogoji za možnost "razmišljanja o človeških zadevah", s tem pa tudi s pogoji za možnost samorazumevanja zgodovinskih akterjev, s pogoji za možnost samoniklih ideoloških diskurzov.

Trditev o epistemološki problematičnosti prenosa spontanega samorazumevanja v "verovanjsko ozadje" historiografskega vednostnega diskurza lahko utemeljimo bolj nevtrarno in tako, da se ognemo "vsebinskim" debatam. Pri diskurzu samorazumevanja zgodovinskih akterjev namreč "vsebinska" razsežnost, tj. *referencialna funkcija, **sploh ni najpomembnejša** razsežnost ali funkcija*. Nasprotno pa vednostni diskurz vsaj teži k temu, da bi bila "referencialna funkcija" dominantna, če ne že edina.⁴

Diskurzi samorazumevanja bolj kot s svojimi "spoznavnimi", k predmetu usmerjenimi funkcijami delujejo z drugimi razsežnostmi. Navedimo zgolj najočitnejše "naloge", ki jih opravljajo:

1. Delujejo kot *družbena vez*, se pravi, so bistvena razsežnost, s katero se oblikujejo skupine, "javnosti"; vzpostavljajo polje diskurzivne in siceršnje družbene solidarnosti, sprožajo mehanizme identifikacije in ustvarjajo identitete; začrtujejo ločnice, določajo razne tipe "drugih"; vse to opravljajo s pomočjo "govornih funkcij", ki so, kakor pravi Jakobson, "usmerjene" k akterjem komunikacije, k "oddajnikom", govorkam in govorcem (Jakobsonova "emotivna" funkcija) in k ogovorjenkam, ogovorjencem, k "naslovnikom" govornih dejanj (Jakobsonova "konativna" funkcija).

2. Vzpostavljajo *komunikacijske kanale*, proizvajajo polja komunikacije in njihova razna "občestva", javnosti; proizvajajo komunikacijska "orodja" ali kar celotne komunikacijske tehnologije; postavljajo, ohranjajo in razvijajo komunikacijske "aparate" (npr. revije in subsidiarne ustanove, npr. zборе sodelavcev ipd.); pri teh dejavnostih in učinkih je najpomembnejša tista govorna funkcija, ki se usmerja h komunikacijskemu "kanalu", tj. Jakobsonova "fatična" funkcija. Na podlagi teh razmislekov smo celo prisiljeni, da Jakobsonovi konceptiji pridamo veliko večjo vlogo, kakor pa ji jo pripisuje sam.

3. Naposled ti diskurzi *izdelujejo orodja*, s katerimi je mogoče "zgrabit" produkcijo in reprodukcijo skupine, identitete, organizacijo družbenega in zgodovinskega polja, ki jo sami povzročajo itn.; hkrati s tem, ko ti diskurzi sprožajo "realne" učinke in proizvajajo "realne" zgodovinske "entitete", se intenzivno ukvarjajo s problemom, kako te svoje lastne učinke "misliti", proizvajajo nove izraze, "novo govorico", nove diskurzivne mehanizme *in reflektirajo tako svojo dejavnost kakor njene učinke*; vse razsežnosti teh operacij niso nujno "samozavedne", vendar se dogajajo. Diskurz tu prakticira "metagovorno" funkcijo.

"Spoznavne" razsežnosti so pogosto le stranski proizvod teh drugih in pomembnejših diskurzivnih operacij. So sicer pomemben indikator celotnega diskurzivnega kompleksa, so tudi pomemben dejavnik v *zgodovinski konstrukciji realnosti*, vendar niso zadostna opora za zgodovinsko obravnavo, ki jih mora tematizirati skupaj z njihovimi učinki in skupaj z drugimi podjetji te vrste v isti zgodovinski "epohi". "Slepa pega" v samorazumevanju, "samozaslepitev" zgodovinskih akterjev je integralni del njihove "diskurzivne formacije" in prav ena izmed odločilnih prvin, ki jih mora zgodovino pisje *pojasniti*.

"SLEPA PEGA"

Solidarnost neke sodobne "iluzije" s preteklo "domačinsko predstavo" se kaže v ideološkem stereotipu, ki *nadomešča* praznino, "vrzel" na kraju tistega, kar "ni mišljeno", česar z določenih pozicij ni mogoče misliti. Ta stereotip je eno izmed *umevanj "totalitarizma"*. Če se lahko prehitimo, bomo rekli natančneje: ta slepa pega je ideološka matrica, ki generira nekatera umevanja totalitarizma, ki določa horizont za nekatere zgodovinske predstave o totalitarizmu.⁵ S tem, da "slepo pego" natančneje opredelimo za ideološko *matrico*, opozarjamo hkrati na to, da je določena "zaslepljenost" *nujna*, če naj se diskurz sploh proizvaja, pa tudi na *produktivnost "slepote"*. ("Slepa pega" je sploh izraz, ki bolj ustreza filozofskemu diskurzu in njegovi – vsaj implicitni – polemичnosti; za teoretsko rabo je izraz "matrica" boljši, saj ima bolj "pozitivne" konotacije.)

V tem stereotipu o totalitarizmu je bistveno dvojje:

1. vera v "vsemogočnost" oblasti;
2. bipolarna strukturiranost polja, razdelitev polja na dvojje: na "politiko" in na "kulturo".

(Če smo natančni, moramo omeniti še tretjo prvino: stalnost razmerja med obema deloma polja; to, da se odnos "politike" do "kulture" umeva kot "represija", odnos "kulture" do "politike" pa kot "kritika"; a ta tretja prvina izhaja iz prvih dveh, zato je ni treba šteti k minimalni matrici.)

V nadaljevanju se bomo omejili na to minimalno matrico. Nemara bo videti prerevna, da bi lahko z njeno pomočjo zajeli vse bogastvo dejanskosti. Ne izključujemo možnosti, da bo treba v prihodnosti obrazec razširiti, subtilizirati – nemara celo zavreči: a zaenkrat, se zdi, je čisto dobra podlaga, da začnemo postavljati problem. K temu, da si obrazec upamo z vsemi siceršnjimi zadržki predložiti, nas je odločilno napeljal prispevek Vitala Klabusa⁶: iz njega sklepamo, da je matrica, kakršno predlagamo, določala obzorje mišljenja in ravnanja *pri vseh vpletenih*, ne le pri "perspektivovcih".

MATRICA

Ideološko polje je, kakor smo zapisali, razdeljeno na dvojje – na "politiko" in na "kulturo"; v vsaki izmed polovic velja posebna *struktura verjetja*.

Politika se strukturira okoli *razcepa* med vednostjo in verjetjem: "Saj vem, da oblast ni ... (vsemogočna) ..., a vseeno *verjamem*, da je ... (vsemogočna) ..." Vera v "vsemogočnost" oblasti maši luknje v sistemu zdravorazumske vednosti. Tisto, česar zdravorazumski vednostni diskurz ne more "zajeti", "pojasniti", tisto, kar v njegovem obzorju ostaja "iracionalno", se pripiše "vsemogočnosti oblasti". – Verjetje tu deluje kot *sistem magije*, kakor ga interpretira Geertz na podlagi Evans-Pritchardovega opisa magije in čarovništva pri Azande.

Kultura se strukturira na podlagi hierarhične podreditve vednosti verjetju. Polje obvladuje moderna estetska ideologija, katere različice temeljijo na verovanjskem jedru tehle postavk:

- na verjetju, da "umetnost" obstaja;
- na verjetju, da je umetnostnost umetnine intuitivno dostopna vsakomur (ali vsakomur z izostrenim "čutom"); da so merila za umetnostnost dana vsaj na implicitni ravni;
- na verjetju, da je mogoče posamične artefakte ocenjevati na podlagi poprejšnjih dveh verjetij.

Verjetje se tu strukturira na način *omejenega skepticizma* (ker verjamem v umetnost "na sploh", sem lahko kritičen do umetnin "na posamič"; ker imam pojem, predstavo ali nemara celo zgolj intuicijo o umetnosti "nasploh", lahko ocenjujem, ali in koliko so se posamične umetnine umetnostno posrečile): v obzorju snopa konstitutivnih verjetij

se lahko razvijejo diskurzi vednosti (književna in umetnostna teorija ter zgodovina, kritika, poznavalski diskurzi ipd.). – Polje se tu strukturira na način “omejeno skeptične vednosti”, značilne za oralne družbe, ki prakticirajo magijo – na način, ki ga rekonstruira Jack Goody na podlagi svoje interpretacije Evans-Pritchardovega opisa magije in čarovništva pri Azande.

Ideološko matrico tako sestavljata polji, v katerih velja *inverzno simetrična struktura verjetja*. V polju “politike” je dominantni člen vednost, verjetja pa so podrejena; v polju “kulture” je dominantni člen verjetje, vednosti pa so podrejene.

POLITIKA	KULTURA
Vednost verjetja	Verjetje vednosti

Pri politiki verjetja mašijo vrzeli v polju vednosti – in vzdržujejo *razmerja moči*. *Pri kulturi* pa vednosti organizirajo polje verjetja – in vzdržujejo njegovo *možnost*.

Nobena izmed obeh področnih organizacij ne zajema “celote”: področji sta “avtonomni”, kar je značilno moderno stanje. (Avtonomija “instanc” sicer izhaja iz posebnosti kapitalističnega proizvodnega načina, pri katerem “determinanta” – ekonomska “baza” – koincidira z “dominanto” – ideološko instanco, ki zagotavlja učinek družbene celote, totalnosti. Taka je vsaj Marxova teorija v althusserjanski redakciji. Po našem mnenju ta teorija ustreza specifičnemu “videzu” moderne in kapitalizma, v katerem je videti, da je ekonomija sami sebi zadosti, da je torej “blagovni fetišizem” sam sposoben proizvesti učinek družbe, tj. učinek “totalnosti”. Menimo pa tudi, da je prav ta “videz”, to dozdevno zadostnost ekonomizma, treba teoretsko pojasniti.)

Ta strukturacija na dve “avtonomni” polji potemtakem ni stabilna in zahteva dodatne mehanizme, ki bi obe polji držali skupaj, ki bi proizvedli učinek “celote”. Ker pa se obe polji oblikujeta vzdolž “vertikalne” osi “vednost / verjetje” – torej vzdolž osi, ki sta sicer (v “standardnih” družbenih organizacijah) položeni paralelno druga na drugo, ta strukturacija vnaprej onemogoča “standardne” ali “stabilne” rešitve:

a. tipa “*primitivne*” ali *nemara celo “predkapitalistične”* družbe, pri katerih se vse verovanske strukture nanašajo na eno samo ničto institucijo; subjekt, pripisan ničti instituciji, je “subjekt, ki se zanj predpostavlja, da ve” – v nasprotju s subjekti, pripisanimi verovanskim institucijam parcialne narave, ki so “subjekt, ki se zanj predpostavlja, da verjame”; intervencija ničte institucije z njenim vednostnim subjektom omogoča produkcijo in reprodukcijo učinka celote;

b. rešitve tipa “*nacija*”, pri katerih je “nacionalno občestvo” ničta institucija, sestavljena iz abstraktnih posameznic, posameznikov, subjekt vednosti pa je identitetni individuum, ki ga definira edinole abstraktna poteza pripadnosti naciji.

Ker med polutama matrice ni mogoče najti “skupne točke”, integracijski poskusi nujno posegajo v avtonomijo enega ali drugega področja – in s tem, paradokсно, a tudi neizbežno, podirajo obe področji. V tej logiki vidimo vzmet za razne “totalitarizme”: totalitarizmi so posledica inverzne simetričnosti polj, ki delujeta “heterogeno”, in izvirajo iz poskusov integracije, kohezije, ki morajo poseči v notranjo logiko enega izmed področij, s tem pa zamajajo celotno matrično strukturo. Totalitarizmi so nestabilni prav zato, ker so “totalitarni”.

Že vnaprej lahko vidimo, da bodo poskusi integracije potekali po diagonalni: poskušali bodo povezati Vednost (v politiki) z vednostmi (v kulturi) ali pa Verjetje (v kulturi) z verjetji (v politiki). Člen, ki ga pišemo z veliko začetnico, je dominanten člen v teh poskusih integracije.

IZPELJAVE

V času Perspektiv je še zmerom aktualen način integracije po vednostni diagonalni: torej pod dominantno politike. To je “stalinistična” rešitev. Iz te elementarne matrice lahko izpeljemo tudi nekatere podrobnosti: zakaj so, denimo, “literati” v Perspektivah nasprotovali dialogu s “politiko”: ker so zastopali člen Verjetje, tega pa ta vrsta integracije pušča zunaj. Podobno lahko pojasnimo pripravljenost “teoretikov” ali “esejistov” za dialog in njihovo (omejeno) sposobnost, da ta dialog tudi razvijajo. Z dodatnimi subtilnostmi bi lahko pojasnili tudi “popadljivost” perspektivovcev do drugih umetnostnih paradigem – saj je šlo za prave “konfesionalne” spore na ravni Verjetja.

Vmesni način integracije, ki je zelo specifičen in pravzaprav ingeniozno inventiven, je kardeljevski “pluralizem samoupravnih interesov”. Pod dominantno (politične) Vednosti razgrne polje drugih (partikularnih) vednosti, celoto pa drži skupaj nekakšno “ničto verjetje”, v katerem se kondenzirajo izključena (parcialna) verjetja (s kulturnim Verjetjem vred) – in ki je zgolj čisto priznanje “vodilne” ali “zgodovinske” vloge političnemu “subjektu”, subjektu Vednosti (“partiji”).

Kardeljevski model je generiral svojo inverzno podobo v novorevijaški ideologiji: Verjetje nad verjetji, vmes pa ničta Vednost, pripisana identitetnemu nacionalnemu “subjektu”.

Šibka točka kardeljevskega modela integracije je prav “ničto verjetje”, ki ga je po naši hipotezi spodnesla alternativa. Ko se je podrla ta stavba, je za kratek čas prevladal novorevijaški model, ki se je potem “logično” razpusil v popolnoma nov tip družbene integracije – v nacionalno integracijo.

HISTORIOGRAFSKI NESPORAZUM

Naša matrica pa omogoča še en način integracije: po drugi diagonali, ki povezuje (kuturno) Verjetje s (političnimi) verjetji. To je integracija, ki "estetizira" politiko in vpeljuje fascinacijo z močjo. Tudi ta "predstava" zgodovinsko obstaja – in celo v naši sedanjosti jo gojijo nekatere skrajne politične različice, o katerih navadno menimo, da so blizu fašizmu. Njen zgodovinski problem je, da bi se morebiti lahko uveljavila samo, če bi se ji posrečilo obnoviti pogoje za svojo možnost – torej tisto bipolarno matrico, ki je bila podlaga za stalinistično integracijo. To je – vsej zaskrbljenosti navkljub – precej neverjetno, saj je v nasprotju s sedanjo individualistično strukturo "nacionalne" integracije.

Vseeno pa je ta tip integracije ideološko navzoč. Po naši hipotezi je prav ta ideološka predstava tista sodobna predstava, ki je – iluzorno – "podobna" zgodovinski ideologiji iz časa Perspektiv: podobna ji je po matrici pogojev za svojo možnost (dualna distribucija polja, vera v vsemogočnost oblasti itn.). Prav v tej podlagi, v tem ideološkem matričnem "ozadju" je možnost za historiografski *quid pro quo*, katerega učinek je *na videz* spontano "nasedanje" na zgodovinsko "domačinsko" samorazumevanje.

Poanta naše izpeljave je preprosta: želeli bi, da zgodovinopisje pokaže večjo kritičnost do sodobnih ideologij, saj potem ne bo nekritično sprejemalo preteklih zgodovinskih ideologij; zlasti pa ne bo sodobnih skrajnih političnih ideologij kreditiralo z lažno zgodovinsko avro.

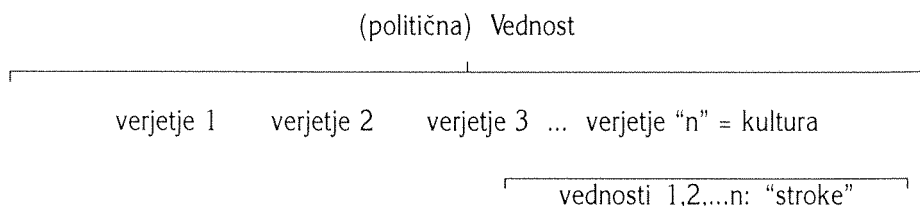
POST SCRIPTUM (avgusta 1996)

Zgornji zapis, ki sem ga ustno predstavil na posvetu, je imel sprva podnaslov "prvi osnutek". Objavljam ga z velikimi zadržki: resda je "osnutek", nisem pa več prepričan, da bi lahko bil "prvi". Nekje je res treba začeti, in najbolje je z upreproščeno, hkrati pa jasno in nazorno shemo; vseeno se mi zdaj zdi, da je predlagani obrazec le preveč preprost, tudi pretog, in da zato nemara ovira, če ne celo blokira nadaljnji razmislek, h kateremu bi rad bil uvod. To me spravlja v moralno zadrego. *Na eni strani* se ne morem odpovedati svojemu nekdanjemu izdelku, ne morem se prekanjeno izviti in se pretvarjati, kakor da ni bilo nič, še zlasti, ker so me v dvome napeljali prav odzivi na zgornji prispevek; če ne bi bilo tega prispevka, ne bi bilo ugovorov, če ne bi bilo ugovorov, tudi jaz ne bi mogel opustiti zgoraj razvite pozicije: k intelektualnemu "napredku", če lahko tako rečem, so me prisilili prav ugovori, teh pa brez prvotnega spisa ne bi bilo. Torej ga moram objaviti. *Na drugi strani* z objavo tvegam, da se bo nadaljnja razprava ujela v neplodne koordinate, ki jih v spisu predlagam, da bo tolkla po postavkah, ki sem jih že opustil, da bo nemara zasenčila, zadelala okna, ki so se vsaj zame in za moje sogovornike že odprla ob kritiki zgornjega

pisanja. – Recimo torej, da ideje niso privatna lastnina, da so, brž ko so jih prebrali, “zmerom že” obča dobrina – in da izkoriščam to priložnost, da – vsaj za javnost – postanem njihov prvi kritični bralec. V resnici namreč nisem “prvi”: misli v nadaljevanju izhajajo iz dialogov s Tarasom Kermaunerjem in zlasti iz zame spodbudno produktivne kritike zgornjega prispevka, ki mi jo je ljubeznivo sporočila Alenka Goljevšček.

“Matrica”, ki sem jo predlagal v zgornjem prispevku, je prešibka, da bi zajela problematiko Perspektiv in njihovega zgodovinskega okolja. Njena glavna pomanjkljivost je, da je *simetrična*. To sicer poenostavlja razmislek, mu pa tudi onemogoča, da bi se dokopal do tistega, kar je najpomembnejše in najbolj “zgodovinsko”, namreč do učinkov nadločenosti.

Zgornja matrica bi mogoče lahko rabila za izhodišče analizi *ideoloških praks in aparatov boljševiške politike*. Ta politika samo sebe res razume na podlagi “Vednosti” (znanstveni socializem), ki so ji podrejena “verjetja” (vnašanje zavesti v proletarijat; ideološko delo med množicami, kadri, kulturniki...; agitprop itn.). Kulturno “Verjetje” je v tej optiki eno izmed “Vednosti” podrejenih “verjetij”, ki ima to posebnost, da je sposobno proizvajati lokalne “vednosti”. Problem za boljševiško politiko je tedaj, da mora na kulturnem področju zagotoviti prevlado takega verjetja, da ga bo na eni strani mogoče držati v podrejenosti (politični) “Vednosti” in da bo, na drugi strani, proizvajalo samo “vednosti”, ki bodo ohranjale svojo lokalno, parcialno naravo in ne bodo prestopale svojih posebnih regij (v strokovna vprašanja se ne spuščamo, stroka naj ima avtonomijo, estetske sodbe niso stvar politike itn.). Boljševiška ideologija potemtakem dopušča kulturi “avtonomijo”, a posledica mehanizma te “avtonomije” je ta, da se mora politika nenehno vtikati v kulturo: uveljavljati mora pravo utemeljitveno “Verjetje”, izganja tista verjetja, ki ne gredo v shemo, zadrževati mora stroke v strokah itn. ipd. Prav kontradiktornost tega početja mu zagotavlja uspešnost: prav zato, ker se ne more posrečiti, je lahko zanesljiv mehanizem za reprodukcijo gospostva. *A ta mehanizem ne izhaja iz simetrične matrice. Matrico bi morali narisati takole:*

Če poskusimo v okviru te matrice ponazoriti zgodovinski “dogodek” Perspektive, se bo pokazalo, kako se je ta dogodek prikazoval *v hori-*

zontu ideologije vladajočih, in videli bomo, da je način, kako so se Perspektive prikazovale v polju te ideologije, zares monstuozen. Prihod ali vdor Perspektiv namreč transformira to matrico tako, da postane za "nosilce" te ideologije njihova lastna matrica neobvladljiva. Neka posamična parcialna "vednost n" si namreč postavi neko posebno "Verjetje", ki je tako, da je iz njega mogoče izpeljati "(politično) Vednost", kar v koordinatah te sheme pomeni, da je "politično Vednost" mogoče s pozicije tega "Verjetja" *obvladovati*. Jasno je, da to požene v paniko tiste, ki so ujeti v "boljševiško" matrico, saj jim z imanentno transformacijo podere njihov svet, se pravi, vzvode njihovega gospostva.

A to "Verjetje", ki si ga postavi in nadredi neka (sprva) parcialna "vednost n", lahko doseže ta posebni položaj in izvršuje to posebno funkcijo "obvladovanja" zato, *ker je prazno*. To ni nova ideologija, ni neka posebna "semantika", ni nov spisek artiklov vere, *temveč je etična zahteva ali obveza*, in to zahteva, ki je sama v sebi razklana, ki je dvojna, razcepljena in prav zato lahko "prazna". Ta zahteva, ta obveza je etična, in kot etična je teoretska; in kot teoretska ne more biti nič drugega kot etična, saj je vztrajanje in nenehna samokritika, vztrajanje v "praznini", iz katere se porajajo problematike, te pa prihajajo v existenco le skoz produkcijo (estetsko, teoretsko itn.). Tu lahko v splošnem interpretiramo "eksistencializem" Perspektiv: to ni bil kakšen *credo*, temveč drža, naravnost, ki je bila sama v sebi "prazna", se pravi odprta, ki je samo sebe kar naprej problematizirala, ki se je torej "teoretizirala" po svoji notranji logiki.

Enkratnost in zgodovinski pomen Perspektiv je prav ta "enotnost v razcepu", je ta malone utopična točka, v kateri se še lahko prepletata razsežnosti, ki poslej nista bili več nikoli "skupaj". Če smo zelo grobi, lahko sugeriramo, da se je teoretski moment nadaljeval pozneje v Problemih in tam doživel posebno usodo (ker se ga je držala "etičnost", se je povezal z novimi družbenimi gibanji itn.; tisti del, ki je etični moment opustil, je pozneje zašel v intelektualistični teoricism s sumljivimi političnimi povezavami); etični moment pa se je ohranil v Novi reviji, in ker je zgubil teoretski naboj, je degeneriral najprej v kulturniški moralizem, potem v politikantstvo in nacionalizem, naposled v svojih skrajnih poganjkih v sedanji kulturniški fašizem.

Ta kompleksni razvoj je pripeljal do nekaterih pomembnih prvin v sedanjem položaju; ta je sicer izjemno zapleten, je pa v svoji uradni različici, se pravi v ideologiji, ki hegemonizira javni prostor, razmeroma preprost. Nemara celo tako preprost, da bi ga bilo mogoče ujeti v našo prvotno shemo. Zato bi bilo zanimivo preskusiti hipotezo, da naša prvotna matrica s svojo simetrijo nemara ustrezno ponazarja razcep, ki določa ta čas prevladujočo javno ideologijo pri nas: namreč razcep na neoliberalno politiko, ki se utemeljuje na (zdravorazumski ekonomistični

in liberalistični) vednosti, dopušča pa pluralizem verjetij, kolikor ne ogrožajo hegemonije neoliberalnega zdravega razuma – in na fašizirano “kulturo”, kjer močnemu moralističnemu verjetju služijo razne etabrirane “vednosti” s svojim institucionalnim prestižem itn., se pravi, skozi in skozi v podrejenosti “Verjetju”.

Opozoriti pa moramo, da matrica s tem pojasnjuje zgolj ideološki vidik problema, ne pa tistega, zaradi česar se uveljavlja prav ta ideološka konstelacija in ne kakšna druga. Da bi se lotili tega problema, bi morali seveda razširiti polje obravnave. Problem bi se tedaj glasil nekako takole: zakaj se družbene napetosti in konflikti, ki jih povzročata liberalna politika in ekonomija, ideološko artikulirajo prav na ta način? Kje so razlogi, da je trenutno edini odziv na restavracijo kapitalizma spontani množični resentment, ki ga je sposobna artikulirati le skrajna desna politika, katere ideološko podlago v precejšnji meri zagotavlja “šolska” kulturniška ideologija?⁷

Opozoriti velja tudi, da epistemološki status obeh matric, matrice boljševiške politične ideologije in matrice razcepa v prevladujoči javni ideologiji sedanje restavracije kapitalizma, *ni isti*.

Prva matrica (boljševiška ideologija) zajema *refleksivni moment*, se pravi, vpis subjekta, ki tej ideološki shemi pripada, v matrico samo. Tega momenta sicer nismo podrobneje obdelali, vendar je ključen za “katastrofo”, ki jo je v tej matrici sprožil vdor Perspektiv. Matrica namreč zajema “razumevanje sveta” in “samorazumevanje” subjekta, ki svet na ta način “razume”. S transformacijo matrice se spremeni tudi vpis subjekta vanjo: ta subjekt se ne more več ohranjati na položaju “subjekta, ki za samega sebe predpostavlja, da gospoduje” (če si lahko privoščimo to parafrazo).⁸

Druga matrica (dvojna javna ideologija restavracije kapitalizma) je le začetna hipoteza, njeno stališče ni tematizirano, je torej zgolj zgodoviniopisčeva “vizija”, *preden je skozi obdelavo gradiva tematiziral svoje očišče*. Matrica je torej hipoteza o osnovni ideološki konstelaciji zgodovinskega položaja z “*astronomskega*” stališča Levi-Straussove vrste. Ne tematizira niti perspektive, iz katere jo je mogoče postaviti, niti vpisa subjektov obeh ideoloških sklopov v njuni ideologiji. Zato simptomatično usmerja razmislek v klasično zgodovinskomaterialistično obravnavo širših strukturnih pogojev za ideološke artikulacije, ki jih detektira. A tudi, če bi nadaljnji postopek šel v tej smeri, bi moral prej ali slej načeti problem *produktivnosti (ideoloških) iluzij*, se pravi njihove “učinke”, ti pa so zlasti formiranje ideološko-političnih in v skrajni konsekvenci *razrednih* pozicij v družbeni “strukturi”. Tega problema pa ni mogoče obdelati, ne da bi obdelali tudi problem samozaslepitve in vpisa subjekta v ideološko matrico. To je zlasti pomembno zato, ker je problem vpisa subjekta v ideološko matrico (ki po naši teoriji poteka prek mehanizma

identifikacije in ne prek mehanizma subjektivacije, kakor je menil Althusser) pojasnjuje vprašanje *ideološke interpelacije*, se pravi, "novačenja" subjektov v to ali ono ideologijo *ne glede na njihov "objektivni" položaj v razredni strukturi družbe*.

Tako daleč, do problema interpelacije, seveda nismo prignali analize ne pri prvi ne pri drugi matrici. Pri drugi matrici, pri matrici dvojne javne ideologije restavracije kapitalizma, bi ta analiza bržkone pripeljala vsaj do skice odgovora, v čem je "skupna zaslepitvena točka" obeh ideologij, liberalne politične in kulturniške. Bržkone bi prišli do skupnega horizonta v nacionalizmu in do mehanizmov, s katerimi nacionalistična ideologija v sedanjosti proizvaja pristanek na restavracijo kapitalizma v obeh različicah: ne le v ideologiji novega vladajočega razreda, temveč tudi v ideologiji, ki revoltira proti učinkom te restavracije, ne pa proti restavraciji sami.

Pri prvi matrici bi bila analiza interpelacijske razsežnosti izjemno kompleksna, a zato tudi bržkone zelo produktivna. Na eni strani bi pojasnila nekatere temeljne mehanizme "stalinističnega gospodstva" (specifično ideološko interpelacijo, ki deluje prek "negativnega" učinka, namreč prek pasivizacije in apatije); na drugi strani bi pojasnila kompleksne in protislovne učinke intervencije Perspektiv: njihovo globalno učinkovanje v razbijanju klasičnih "stalinističnih" mehanizmov na Slovenskem in njihov "prispevek" k notranji transformaciji enostrankarske vladavine; njihovo učinkovanje v posebni sferi "kulture", ki je bilo spet razčlenjeno: transformacija kulturnega establishmenta, odpiranje samega horizonta kulture (ki je pozneje omogočilo vznik subkultur), zlasti pa *obnova prostora za teoretsko produkcijo* (verjetno s tem nismo izčrpali vseh razsežnosti specifično "kulturnega" učinkovanja Perspektiv). Ta zadnji moment, teoretska produkcija Perspektiv, v dosedanjih obdelavah ni dobil ustrezne pozornosti, kar je bržkone vsaj posredno povezano s sedanjo obrobnoostjo teoretske produkcije, z antiintelektualizmom večine političnih grupacij in s protiteoretsko naravo številnih institucij, ki zasedajo področja, na katerih lahko poteka teoretska produkcija.⁹

S predelavami, ki smo jih skicirali, bi nemara naš poseg vendarle lahko pomagal pri zgodovinski obdelavi Perspektiv. Začrtane koordinate ne ovirajo nadaljnjega raziskovanja spopadov s sočasno vladajočo politiko, mogoče pa celo prispevajo k zastavitvi plodnejših vprašanj. Vsekakor nam pomagajo, da se otresemo fascinacije, ki ta čas onemogoča intelektualno soočenje s preteklostjo. Nekoliko smo, tako upamo, počistili teren, nič pa nismo povedali o tistem, kar je pravi predmet zgodovinske obdelave: o praksah, ki so se dogajale v obzorju Perspektiv, in o njihovih učinkih, med katere sodi tudi skicirani pretres v semiotični strukturi takrat vladajoče politične ideologije.

OPOMBE

¹ Božo Repe, *Obračun s Perspektivami*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1990; Božo Repe, "Vpliv 'dilasovščine' na Revijo 57 in Perspektive", *Borec*, 535 – 537, 1994; Aleš Gabrič, "Od Mladinske revije do Perspektiv", *Borec*, 535 – 537, 1994; Mitja Velikonja, "Družbenokritični dialogi slovenskega perspektivovstva", gradivo za posvet, Ljubljana, oktober 1995. Piscev, ki so opravljali pionirsko delo, ne bi hotel prijemati za vsako besedo; naj torej obvelja, da gre za "prvi vtis", ki pa bržkone razodeva splošno verovanjsko ozadje. To verovanjsko ozadje je sicer mogoče razbrati v velikanski večini publicističnega pisanja o predmetu; iz monotonega ponavljanja nekaterih prvin lahko sklepamo, da gre za utrjene stereotipe, ki se osredinjajo okoli treh jeder: 1. vera v "vsemogočnost oblasti"; 2. dihotomična razdelitev polja ("seman-tizacije" te dihotomije so pravzaprav drugotne in se lahko menjavajo celo v istem besedilu: politika vs. kultura, intelektualci vs. oblast, sistem vs. (družbena) kritika, ne-svoboda vs. svoboda ...); 3. razmerje med polutama je dvosmerno, stalno (nespremenljivo) in "vektorsko": v eni smeri "represija", v drugi "kritika".

V ponazorilo nekaj navedkov iz poročil o posvetu: "revija Perspektive, ki je doživela ... kratko, vendar burno zgodovino soočanj s slovensko represivno politiko na začetku šestdesetih let" – "polemičnost ter kritičnost do takrat malikovanega obstoječega" (*Dnevnik*, 17. oktobra 1995); "čas, ko so bile literarne revije edini občasno dovoljeni agens svobode" – "ciklusi zatiranja in popuščanja, ki so bili tako značilni za življenje v socializmu" – "svet nesvobodnega razpravljanja" – "vloga inteligence v socializmu oziroma pod vladavino komunistične partije" (*Delo*, 17. oktobra 1995). – Kakor je razvidno iz navedkov, se je v "javni pameti", kakršno proizvajajo vodilna dnevna občila, stereotipni sveženj umaknil že dodobra v ozadje: kar bržkone pomeni, da je že povsem skrepenel in da deluje na način samoumevnosti. Zato je poučno brati zgodovino pisne izdelke, v katerih stereotipi nastopajo še v naivni svežini – prav mogoče da zaradi znanstvene vestnosti piscev, ki poskušajo izrecno predstaviti tudi sicer netematizirane predpostavke.

Mimogrede velja opozoriti, da v poročilu v *Slovencu* (17. oktobra 1995) ni razbrati tega istega verovanjskega ozadja; poročilo vztraja pri skeptičnem objektivizmu, ki – tako se vsaj kaže pričujočemu piscu – izraža nekakšno zadrego ali "nesposobnost", da bi problematiko *Perspektiv* sploh mislili; ta naravnost se zdi izjemno pomembna vsaj iz dveh razlogov, ki sta povezana z našo tukajšnjo problematiko: 1. težave z mišljenjem preteklosti v precejšnji meri izhajajo iz težav, ki jih ima misel, ki se izraža-proizvaja v *Slovencu*, s sedanostjo (kakor je razvidno iz navedka v nadaljevanju, ta misel svojo lastno zadrego s precej simptomatičnim gibom pripisuje kar predmetu, ki ga ne zmore zajeti); 2. poročilo po svoje, a koncizno in lapidarno, potrjuje hipotezo, ki jo je glede dela javnega mnenja na Slovenskem razvil Taras Kermauner v *Perspektivovcih*: del javnega mnenja je kombinirano (četudi ne nujno zavestno "koordinirano") delovanje dveh najmogočnejših ustanov povojne slovenske družbe, komunistične partije in katoliške cerkve, potisnilo v nekakšen "zgodovinski rezervat", v katerem se je ta del javnosti "fosiliziral"; zdaj njegova stališča marsikdo doživlja kot iritanten anahronizem, a bržkone bi bilo plodnejše, vsekakor pa korektnije, če bi

položaj mislili s pomočjo koncepta “neenakomernega razvoja”, o katerem je pisal že Karl Marx; če se namreč zdi, da “družba” zaostaja za samo seboj, ta “zaostanek” pač sodi k strukturi in ga je treba strukturno tudi misliti. Takole sklepa svoje poročilo *Slovenec*: “... je že prva razprava pokazala, da je perspektivovstvo nerazdružljivo povezano s tedanjim političnim položajem na Slovenskem in hkrati z novejšim slovenskim družbenopolitičnim razvojem... razprava je pokazala, da smo pri raziskovanju pomena in vloge perspektivovstva ter njunem ‘objektivnem’ vrednotenju zaradi kulturnega in političnega položaja, v katerem se nahajamo, šele na začetku.” – Bralec in bralka, ki sta se z mislijo in dejanjem udeležila že kakšnega poprejšnjega dogajanja “na Slovenskem”, se ne moreta ubraniti ironične pomisli, da bi – če bi po kakšnem čudežnem naključju do te razprave prišlo, denimo, pred kakšnimi desetimi leti – tē iste stavke prav lahko prebrala v takratnem *Delu*.

Recenzija Kermaunerjevih *Perspektivovcev* (*Dnevnik*, 24. oktobra 1995) prinaša stereotip, o katerem pišemo, malone dobesedno: “obdobje, za katerega je bil značilen konflikt med oblastjo (Partijo) in svobodomiselnostjo (mladi kulturniki, zbrani okrog Perspektiv). Partija je bila takrat vsemogočna...” – Recenzent lucidno ugotavlja, da sedanji trendovski ideologi *Perspektiv* tako rekoč ne morejo misliti, in samodejno nadaljuje s formulo, ki zgovorno dokumentira, kako je mogoče problematiko *Perspektiv* prenesti v obzorje sedanje vladajoče ideologije: “... res pa je, da današnje generacije razumnikov, ki jih zanimajo predvsem najsodobnejši trendi, o Perspektivah ne razmišljajo (če vedo zanje) kot o enem temeljnih kamnov slovenskega osamosvajanja, ki so za nacionalno stvar prav gotovo pomembnejše, kot je bilo uporniško leto ’68, in kot predhodnica Nove revije stopajo njej ob bok...” – Ta vrsta recepcije *Perspektiv* se nam zdi izjemno nevarna, ker dramatično reducira kompleksni zgodovinski in kulturni pomen revije in njene skupine. Redukcija izhaja iz vnazajske iluzije, ki zgodovinski proces najprej zoži na “slovensko osamosvajanje, nacionalno stvar”, potem pa išče kantone na tej domnevni zgodovinski magistrali. Leto ’68 v tej optiki pravzaprav pade ven iz zgodovine – saj je revoltiralo proti samim aparatom, ki manipulirajo z raznimi “stvarmi” in imaginarnimi kolektivitetami; nacionalna država sploh ni bila v horizontu ’68, saj je bila država kot taka pod udarom! A ta zožitev zgodovinske optike izhaja iz *posebno ozke interpretacije sedanjosti*. Zato ta diskurz ni diskurz vednosti, temveč je legitimacijski diskurz, ki proizvaja “vednostni” alibi za nekatere sedanje institucije, ideološke aparate in politične prakse. Legitimacijski diskurzi si seveda “prisvajajo” preteklost, a njihov učinek je, da postaja preteklost vse bolj “nedosegljiva”, sedanjost pa vse bolj “zamistificirana”. Historiografija je zato neizbežno “subverzivno” početje, saj spodnaša te vrste ideološke konstrukte, in to “po svoji naravi” in ne glede na svoje siceršnje epistemološke strategije, metodološke izbire in celo morebitne simpatije. Zgodovinskemu pomenu ali kar “zgodovinskosti” *Perspektiv* se bomo najlaže približali, če smo pozorni prav na tiste njihove razsežnosti, zaradi katerih jih ni mogoče stlačiti v priročne obrazce trenutnih ideologij in pojasnjevalnih postopkov.

Odlomek iz Koširjeve recenzije Kermaunerjevih *Perspektivovcev* mimogrede tudi dokazuje, da pisec iz *Dnevnika* ne pozna opusa avtorja, ki ga recenzira, in njegovih

obsežnih ter za sedanjo zgodovino temeljnih razmišljanj, spraševanj, polemik o "gentilizmu" in o etnični zasnovi sedanje tukajšnje države. – Taras Kermauner v nekaterih odlomkih problematizira dejstvo, da so se *Perspektive* zavzemale za demokracijo, ne pa za strankarski parlamentarizem. (Ustrezna vzporednica iz poznejših bojev je, denimo, v tem, da smo se v sedemdesetih in zlasti v osemdesetih letih zavzemali za razne konkretne pravice v konkretnih spopadih (pravica do izražanja, do združevanja ipd.), da pa so "človekove pravice" (kot generalizacija) postale tema in geslo šele v poznih osemdesetih.) To je zelo pomembno zgodovinsko dejstvo, katerega pojasnitev bi nemara lahko iskali v tehle smereh: 1. *Perspektive* so intelektualno izhajale iz socialistične revolucije, ki je bila v svojih najtemeljnejših premisah takrat že tudi kritika (meščanskega) strankarskega parlamentarizma; 2. revija je bila v Sloveniji in v Jugoslaviji glavno področje dialoga s sodobnimi evropskimi miselnimi smermi, ki so prav tisti čas v temeljih kritizirale zahodnoevropske (parlamentarne) politične sisteme; 3. vprašanje "politične demokracije" je bilo za *Perspektive* le ena izmed (izpeljanih) razsežnosti veliko bolj temeljne in filozofske antropološke problematike: "strankarska demokracija" je samo vprašanje tehnologije, *Perspektive* pa so postavljale vprašanja ("generičnega") človeka v zgodovini – in že tudi vprašanje "tehnologizma" moderne v splošnem. (Avtobiografska vzporednica: pričujoči pisec je bil član ustavne komisije, ki je pripravila amandmaje, s katerimi je bil septembra 1989 v Sloveniji vpeljan strankarski parlamentarizem; četudi je pisec to ustavno spremembo podpiral, jo je skoz in skoz podcenjeval, saj se mu je zdela zgolj tehnološko vprašanje – stranke je imel zgolj za tehnično orodje parlamentarnega tipa demokracije, parlamentarizem pa se mu je zdel le ustrezno državno dopolnilo oblik neposredne demokracije v "civilni družbi"; pričujočemu piscu so se takrat zdela veliko pomembnejša druga vprašanja: odprava smrtnih kazni (ta predlog je takrat uspel – vsaj v mejah republiške ustave); konstitucionalizacija ugovora vesti (s tem takrat nismo uspeli); ustavna opredelitev enakosti pred zakonom z izrecno klavzulo "ne glede na politično ali drugo prepričanje" (s tem smo uspeli) in s klavzulo "ne glede na spolno usmerjenost" (s tem smo uspeli le implicitno, ni pa bilo vneseno v besedilo); pa tudi "svoboda združevanja", ki smo jo takrat razumeli bistveno šire kakor zgolj v strankarskem pomenu.)

V nadaljevanju bomo nemara videti strogi, ko bomo analizirali "verojanske predpostavke" historiografskih vednostnih postopkov. Zato še tale pripomba: zadrega v *Slovencu* (17. oktobra 1995) po svoje in tako rekoč "negativno" kaže, da v humanistiki ni mogoče vzpostaviti in razvijati vednostnega diskurza, ne da bi ga oprli na vsaj minimalne "verojanske predpostavke"; največ, kar lahko dosežemo, je v tem, da ta "ozadja" poskušamo dognati, izreči, jih nekako "nadzorovati". – Poskus Mitje Koširja v recenziji Kermaunerjevih *Perspektivovcev* v *Dnevniku* (24. oktobra 1995) isto tezo potrjuje "pozitivno": potem ko ugotavlja, da imajo "današnje generacije razumnikov" težave z razmišljanjem o *Perspektivah*, tako rekoč spontano predlaga obrazec, s pomočjo katerega bi bilo *Perspektive* mogoče misliti v ideološkem obzorju "današnjih generacij": formula je ganljivo anahronistična, potrjuje pa tudi temeljne postavke naše kritike zgodovinopisja o *Perspektivah*. Za Koširja velja dobesedno, za

zgodovinopisce pa na bolj sofisticirani ravni tisto, kar je Marx pripomnil o epistemološkem problemu historiografije: "Tako imenovani zgodovinski razvoj sloni sploh na tem, da zadnja oblika gleda na pretekle kot na stopnje k sami sebi in da jih, ker je redkokdaj in le ob čisto določenih okoliščinah sposobna samo sebe kritizirati ..., vselej enostransko pojmuje." Karl Marx, "Uvod" v *Očrte...*, v: K. Marx, F. Engels, *Izbrana dela* IV. zvezek, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1968, str. 39; mi podčrtujemo). Kakor bo razvidno iz nadaljevanja, dosedanje historiografiji o *Perspektivah* manjka prav kritično razmerje do sodobnosti.

Več o tem gl. v knjigi pričujočega pisca *Beseda besedo*, ŠKUC, Ljubljana 1985. – O epistemološki problematiki zgodovinopisja gl. zelo relevanten zbornik *Vsi Tukididovi možje*, ur. Oto Luthar, Krt, Ljubljana 1990; in pa zgodovinski pregled načinov historiografije od renesanse naprej s posebnim ozirom na slovensko zgodovinopisje v: Oto Luthar, *Med kronologijo in fikcijo*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1993.

² Vprašanje je staro in ni enosmiselno odločeno; Levi-Strauss, denimo, pogosto svari pred nekritičnim prevzemanjem "domačinskih teorij"; Clifford Geertz pa, narobe, meni, da se mora antropolog najprej vživeti v domačinsko stališče, ga "podoživeti", da potem pomen, ki ga imajo družbeni pojavi za svoje "domačine", sploh lahko "prevede" v znanstveno antropološko govorico. Za obe stališči je mogoče navesti močne argumente: možnost spora izhaja iz posebnosti družbenih, to je, človeških "dejstev", pri katerih pomen, ki ga imajo za vpletene ljudi, sodi k njihovi "dejstvenosti" sami. Način, kako v družbene "pojave" vpleteni posamezniki in posameznice te pojave "razumejo", sodi k temu, kako ti pojavi "so", in omogoča, da sploh so. O problemu so razpravljali tako rekoč vsi veliki misleci človeških zadev: prvi v sodobnosti nemara Vico, ki je prav na tej značilnosti "človeškega" zasnoval svojo kritiko kartezijanstva. Izrecno je konceptualiziral nasprotje med naravoslovjem in družboslovjem Max Weber, ki je za metodo, kakršna ustreza družboslovju, predlagal izraz *Verstehen*, "razumevanje" (mišljena je "empatija"). – Nekaj več o tem gl. v mojih spisih: "Studia humanitatis danes", spremna beseda k: R. Barthes, *Retorika Starih – Elementi semiologije*, Studia humanitatis, Ljubljana 1990; "Levi-Strauss med paradoksi antropologije", spremna beseda k: Cl. Levi-Strauss, *Rasa in zgodovina – Totemizem danes*, Studia humanitatis, Ljubljana 1994.

³ Problem je zelo star in je bil prvič izrecno tematiziran v Aristotelovi *Nikomahovi etiki*. Kakor je znano, Aristotel v tem spisu polje nujnega loči od polja možnega – in k vsakemu polju določi tudi ustrezen modus "intelektualne dejavnosti", kakor bi nemara rekli zdaj. Miselna dejavnost, ki ustreza polju nujnega, je *episteme*, vednost; miselna dejavnost, ki ustreza polju možnega, je *fronesis*, pametnost. Aristotelova *fronesis* je praktična pamet, naravnana k ugotavljanju tega, kar je možno in "pametno" storiti, nikakor pa ni "nujno" – ne izvira iz kozmoloških "nujnosti", temveč pripada polju vselej odprtega in v načelu "svobodnega" človeškega delovanja. – Za nas moderne je pomembno, da se je problem ponovno zaostрил s kartezijanstvom; lucidno ga je formuliral in nanj predlagal odgovor Gianbattista Vico (*De nostri temporis studiorum ratione*, odlomki so bili objavljeni v *Časopisu za kritiko znanosti*): Vico loči staro

topično metodo od moderne kritične metode. Nujnost, da tudi v moderni ohranimo topično metodo, izpeljuje iz tega, da je na vsako človeško "stvar" mogoče gledati z več "krajev" (*topoi*), da je način, kako neko "človeško zadevo" definiramo, odvisen od tega, od kod nanjo gledamo. Problem se vleče skoz celotno moderno humanistiko in poznejše družboslovje. (Cf. Max Weber in njegov specifično družboslovni način "razumevanja" – *Verstehen*.) V uporabi proti pozitivistični "amerikanizaciji" evropske humanistične in družboslovne misli po drugi vojni je Theodor Viehweg napisal *Topik und Jurisprudenz*, v kateri se izrecno sklicuje na Vica in sega nazaj k Aristotelu, Ciceronu ipd. (srbohrvaški prevod: *Topika i jurisprudenceja*, zbirka Nomos 9, Nolit, Beograd 1987). – Pričujoči pisec je obdeloval to problematiko na več krajih, gl. npr. "Studia humanitatis danes", spremna beseda k: R. Barthes, *Retorika Starih – Elementi semiologije*, Studia humanitatis, Ljubljana 1990. Na kratko rečeno je naša teorija, da je vsak vednostni poskus, ki se nanaša na "človeške zadeve", zavezan verovanjskim predpostavkam, ki mu omogočajo oporišče, stojišče, "topos". Umetnost humanistike je prav v prehajanju z enega "kraja" na drugega, v nadzorovani "kombinaciji" očišč. Naša teorija je sicer nekoliko zapletena in poskuša notranje preplesti polji vednosti in verjetja. Vednost je po naši teoriji "utemeljeno resnično verjetje" (definicija iz analitične filozofije, ki pa jo številni analitiki spodbijajo – prav na to polemiko se ironično nanašamo): "resničnost" verjetja se po naši teoriji sama "izpolnjuje", je "self-fulfilling", medtem ko je "utemeljitev", "justification", kontingentna, če gledamo "od zunaj", in "nujna", če gledamo iz notranjosti nekega določenega vednostnega diskurza. V naše umevanje poskušamo tako vnesti elemente Foucaultovega pojma "vednosti" kot praktično delujoče in institucionalizirane "episteme". Teorijo potemtakem ločujemo od vednosti, kar seveda povzroča posebne težave, ki pa niso predmet pričujočega spisa.

⁴ Ko pišemo o funkcijah, uporabljamo izrazje, ki ga je razvil Roman Jakobson v spisu "Lingvistika in poetika", v: *Lingvistični in drugi spisi*, Studia humanitatis, Ljubljana 1989.

⁵ Claude Lefort je zlobno pripomnil, da je averzija do izraza "totalitarizem" znamenje nesposobnosti evropske levice, da bi se s tem pojavom zares soočila. Tu smo zato v zadregi: na eni strani seveda ne zanikamo zgodovinske realnosti tistega, čemur pravijo "totalitarizem"; na drugi strani pa se nam zdi, da so vse teorije o totalitarizmu, vključno z Lefortovo, bistveno "prekratke"; ergo: tako rekoč "vse" teorije, ki so poskušale izdelati koncept totalitarizma, so teoretsko nezadovoljive – hkrati pa izraz "totalitarizem" teoretsko ne obstaja nikjer drugje. Ali naj ga torej uporabljamo v imenu neke teorije, ki je še ni? Ali naj ga uporabljamo vselej z opombo pod črto, to je v navednicah – in za nas velja Lefortova zlobna pripomba? Naš položaj je še zlasti občutljiv, ker je neka prevladujoča ideološka predstava o totalitarizmu prav tisti stereotip, ki ga tu obdelujemo. Naš položaj je še dodatno težek, ker menimo, da je neka tej sedANJI predstavi podobna predstava opora samemu mehanizmu totalitarizma. Natančneje: določena "vera v totalitarizem" je eden izmed mehanizmov gospodstva, ki sodelujejo pri proizvodnji zgodovinskega (realnega, dejanskega) totalitarizma. (Prim. moj spis "Osemnajsti brumaire vzhodne pomladi" v reviji 2000.) – Kakor kaže,

se tudi mi bomo s problemom "divje (tj. samonikle, domačinske) misli". Naše lastne teze se maščujejo na nas samih: je to dodaten dokaz za njihovo "veljavnost"?⁶ Vital Klabus, "Pričevanje o Reviji 57 in Perspektivah", gradivo za posvetovanje. V sicer izjemno dragocenem in disciplinirano napisanem prispevku je za naše tukajšnje razmišljanje zlasti pomembna predstavitev pogovora s Stanetom Kavčičem in, še natančneje, analiza neke epizode v tem pogovoru, ki je ušla tako pozornosti večine sodelujočih na sestanku kakor tudi, bržkone, večini takratnih bralk in bralcev (sam sem zapisnik pogovora prebral spomladi 1964 in sem to epizodo razumel bistveno drugače, kakor pa jo – po mojem veliko ustrežneje – pojasnjuje Klabus). O ujetosti vseh vpletenih v isto "interpretativno matrico" sklepam na podlagi tegale preudarka. Stane Kavčič je želel, da bi *Perspektive* obstale; to so si želeli tudi njihovi sodelavci; torej je obstajala vsaj minimalna skupna točka; pa vendar večina sodelavcev tega "minimalnega konsenza" ni bila sposobna niti opaziti; Stane Kavčič jo je kot pretanjen politik bržkone opazil, a je vseeno ni zmozel praktično uveljaviti. Potemtakem je obstajal strukturni vzrok, nekakšna "situacijska meja", ki je onemogočila, da bi – v marsičem sicer nasprotni si stranki – uveljavili svoj "skupni" interes. – Preudarek, ki je Kavčiču onemogočil, da bi ravnal "v svojem najboljšem interesu" (ta pa bi lahko ustrezal "minimalnemu interesu" perspektivovcev), lahko hipotetično rekonstruiramo takole (historiografija pa naj poskusi dognati, ali je hipotezo mogoče verficirati oziroma zavreči): če bi Kavčič hotel vzpostaviti minimalno polje "kompromisa" s perspektivovci, bi moral nekako "sporočiti" ali vsaj "dati vedeti", da je tudi on le ena izmed številnih pozicij v partiji, da je – v partijskem žargonu rečeno – tudi on (s svojimi morebitnimi zavezniki) le ena izmed "frakcij"; tega pa ni mogel iz dveh razlogov: 1. znotrajpartijska nasprotja so bila zanj le drugotna glede na prvotno ali glavno nasprotje med partijo in perspektivovci; medtem ko je nasprotje med politiko in kulturo, partijo in perspektivovci imel za antagonistično, je imel znotrajpartijska nasprotja za neantagonistična; tu je torej tudi Kavčič delil "predsodek o bipolarnosti polja"; 2. bržkone je bil prepričan, da bi "partija", če bi pred perspektivovci govoril o njenih notranjih bojih in spopadih, kaj takega ocenila za nelojalnost in da bi ga za to tudi kaznovala; po svoje je potemtakem tudi Stane Kavčič, visok partijski funkcionar, verjel v "vsemogočnost partije"; vedel je, da on sam ni "vsemogočen", vseeno pa je verjel, da partija zmore "vse" ali vsaj toliko, kolikor je potrebno, da njega disciplinira. Končna "ukinitev *Perspektiv*" (raba je posvetila izraz "ukinitev", četudi so slavisti ob njem že takrat negodovali: lahko v tem vidimo spontano modrost govorce, da z jezikovnim barbarizmom zaznamuje dejanje, ki se jezikovnemu občestvu zdi "barbarsko"?) bi bila v tej luči nekakšen obojestranski "lapsus" – simptom skupne ujetosti v zgodovinsko-ideološko matrico. Ukinitev *Perspektiv* je bila v marsičem labodji spev slovenskega stalinizma. Nemara ni brez pomena, da je kmalu po tem (1967) skupščina prvič izrekla nezaupnico vladi: predmet nezaupnice sicer ni imel zveze s *Perspektivami* (šlo je za zdravstvo in nezaupnico je izglasoval "zdravstveni zbor" takratne večdomne skupščine), a v ortodoksnem stalinizmu za tako samostojnost predstavniškega organa preprosto ni splošnih političnih možnosti.

OPOMBE K POST-SCRIPTUM

⁷ O strukturi, logiki in mehanizmih teh ideologij gl. vsaj začetno "esejistično" obdelavo v: R. Močnik, *Extravagantia II – Koliko fašizma?*, Studia humanitatis minora, Ljubljana, 1995.

⁸ Epistemično zahtevo, da humanistična teoretizacija družbenih "struktur" zajame tudi *upis subjekta* v te strukture, sem obdelal v: "Das 'Subjekt, dem unterstellt wird zu glauben' und die Nation als eine Null-Institution", v: *Denk-Prozesse nach Althusser*, Henning Boeke et al., Hg., Argument – Sonderband neue Folge Band 228, Hamburg, 1994; angleška različica je v tisku v publikaciji Institutum studiorum humanitatis v Ljubljani; v slovenščini pa sem ta vprašanja načel v spremni besedi k spisom Marcela Maussa: "Marcel Mauss – klasik humanistike", v: Marcel Mauss, *Esej o daru in drugi spisi*, Studia humanitatis, Ljubljana, 1996.

⁹ O krizi tukajšnje univerze gl.: Sonja Kump, *Akadska kultura*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 1994; pa tudi predgovor k tej knjigi: R. Močnik, "Stare nostalgije, nove iluzije".

Neda Pagon: Pričakovala sem, da bo veliko tistega, kar sem želela povedati, povedal dr. Kreft. Tako je v glavnem tudi bilo. Žal pa mi je, da je odšel kolega Prunk. Kajti to, kar je dr. Močnik rekel o zgodovinarjih, je na določen način dr. Prunk danes pravzaprav na glas povedal. Ni ravnal kot zgodovinopisec, ko je rekel, da je njegova generacija – ki je približno tudi moja – na fakulteti perspektivostvo jemala kot politično gibanje. To ni res, zakaj to je bilo mnenje le razmeroma zelo poučenih študentov na fakulteti, in to poučenih tako, da so v bistvu dobivali informacije. En del uradne politike v tistem času je hotel, da so študentje verjeli, da je to politično gibanje. Sami študentje pa tega niso jemali kot politično gibanje in trenutek ni bil tak, da bi to potrebovali. Potrebovali so v klasičnem slovenskem smislu kulturno – politično revijo, predvsem pa bolj neko mesto za soočanje mnenj, idej, ne pa v smislu političnega gibanja. Mislim, da se je pri Perspektivah šele kasneje začela produkcija dogodkov, o katerih se je prej govorilo, da pa dejstvo, da ni šlo za pravo politično gibanje, dokazuje tudi to, da ukinitvev ni izzvala nobenega posebnega političnega odmeva med študentsko populacijo. Če bi se sproduciralo kakšno pravo javno mnenje, bi se tudi trenutek, ko so bile ukinjene, kako drugače začutil.

Druga stvar, ki me še dandanašnji pri celi zadevi fascinira pa je absolutni nenacionalizem in neslovenskost Perspektiv, videnja tega kroga, ki je tam funkcioniral. Danes se mi zdi to seveda skrajno evropocentrično, zelo omejeno na Pariz in še nekaj krajev, za tiste čase pa je bilo to veliko večje odprtje v svet, kot bi si ga kdorkoli potem lahko privoščil, in si ga tudi še dolgo nismo mogli privoščiti. S stališča večine študentov takratne ljubljanske univerze je bila to skupina zelo privilegiranih ljudi, skupina kultiviranih, v klasičnem meščanskem smislu

izobraženih, z latinščino vzgojenih ljudi, ki so funkcionirali kot elita, ki je bila drugim *razsvetljenim* študentom izjemno všeč, vendar so jo smatrali za nekako zaprto in hermetično skupino. Mislim, danes, kajpak, da je ta skupina intelektualno uživala v tem, da je bila zaprta, da je bil to del njenega intelektualnega hedonizma in svetovljanskega narcizma; morda zato, ker ji je bilo to tako zelo všeč, ni poskušala postati bolj prodoren politični akter v tistem trenutku. Pokazalo se je, da težko rečemo, da je bilo to izrazito politično gibanje, ker je bilo v tem obdobju, ki sem ga kolikor toliko spremljala in ga poznam, zelo malo programskih političnih tekstov, bilo pa je veliko programskih teoretskih tekstov za razne stroke. To bi morda morala še pokazati analiza, ki so se je zgodovinarji po mojem mnenju lotili na preveč empiričen način. Težko rečem, da bi bila potrebna psihoanaliza, ampak vsekakor bi bil zanimiv socio-psihološki portret skupine, ki se je vzpostavila v času, ko je bil kolektivism takorekoč geslo dneva in je delovala kot skupina razspoznavnih individualcev.

Veliko tem, ki so bile takrat načete, je pozneje postalo referenčnih v zelo različnih delih kulture in politike. Recimo teksti o intelektualcih, ki so bili nekakšen alibi za to, da se ni govorilo o politiki in socialnem angažmaju, je pozneje prevzel nekdo, ki ni maral Perspektiv, to je bil Beno Zupančič, in njegove razprave o inteligenci so postale dokaj relevantne, veliko so jih citirali. Da ne govorim o tem, da je recimo tekste Daniela Bella pozneje v sociologijo kulture prinesel Rupel v zvezi z analizo slovenskega leposlovja v 19. stoletju.

Veljko Rus: Reči moram, da so nas dogodki več kot enkrat prisilili k temu, da smo se začeli pogovarjati o potrebi po oblikovanju političnega programa. To se je zgodilo vsaj dvakrat: obakrat potem, ko se je začelo nekakšno politično gibanje med študenti.

Obakrat smo se povsem zavestno odločili proti pisanju takšnih programov, najprej zaradi tega, ker glede na anarhične intragrupne odnose nikakor nismo mogli zagotoviti izvajanja takšnega programa, pa tudi zaradi tega, ker bi – če bi prišlo do politično zavezanih razmerij – naše pisanje postalo strokovno in umetniško nepomembno. Skratka: zavedali smo se, da “nismo od tega sveta” in da nas preobrazba v politično ekipo ne bi potisnila samo v moralno neodgovornost za gibanje, ampak tudi v intelektualni samomor.

Nam je bilo povsem jasno, da lahko produciramo za slovenske razmere pomembne tekste samo tako, da ohranimo absolutno individualno avtonomijo. Brez nje bi tudi kot skupina izgubili intelektualno moč in družbeni vpliv, za katerega smo vedeli, da ni zanemarljiv. Bili smo “do zadnjega diha” pripravljeni braniti vsako objavljeno besedo, hkrati pa smo vedeli, da nismo zmožni odgovorno voditi političnega gibanja, saj je odgovornost

do takšnega gibanja tudi v zagotovitev dejanskega uspeha, do katerega pa se pride le z bojem za oblast. To pa ni bila samo objektivna nezmožnost, ampak tudi subjektivna ovira zaradi odpora do politike, ki zahteva nenehno prilagajanje, koalicioniranje itd.

Podobna načela smo uveljavili tudi večer pred nameravano uprizoritev Rožančeve Tople grede v študentskem naselju. Takrat je bila naša skupina razcepljena nekako na dve enaki polovici: prva je zagovarjala uprizoritev Tople grede, ne glede na to, ali bo pri tem prišlo do fizičnih obračunov z borci in z miličniki, drugi pa smo menili, da bi bilo to začetek nekega političnega gibanja, ki bi ga sicer sprožili, ne bi ga pa mogli tudi voditi. V tem smislu bi bilo to neodgovorno dejanje.

V intelektualnem življenju pa smo bili skrajno rigorozni. Tako me je na primer leta 1971 dr. Majer prosil, da naj vsaj tu in tam citiram Kardelja in javno obravnavam samoupravljanje kot kvalitativno povsem drugačen sistem, kot so drugi participativni, pa bom lahko ostal na univerzi. Meni seveda niti na misel ni prišlo, da bi pristal na navidezno nepomemben kompromis, saj bi se s tem sesule v nič naše intelektualne države.

Peter Božič: Presenetila me je ugotovitev, da smo nekako hote gojili elitizem. To me vedno nekoliko prizadene. Od kar sem se priključil tej skupini – to je bilo že zelo zgodaj, že pri Besedi sem spoznal Kermaunerja, Kosa, kasneje Rusa, Pučnika že v gimnaziji, to je bila srž te intelektualne elite, to so bili filozofi, sociologi, literarni teoretiki, ki so daleč presejali moje poznavanje na tem področju, vendar nikoli nisem imel občutka, da pripadam neki posebni socialni, družbeni ali ne vem kakšni eliti. Med seboj nismo komunicirali kot neka elita, ki bi hkrati izločala nekoga drugega. Spomnim se pogovora v Društvu književnikov, morda pred petimi, šestimi leti, med Dragom Jančarjem in Dušanom Jovanovičem, ko je šlo za založbo Wieser in prevode, ki so takrat izšli. Tedaj je Jančar rekel, da seveda to tako mora biti, mi smo vendar elita. Jaz tega na ta način nisem nikoli doživljal. Kajti kadar se tako postavljaš, gre v bistvu tudi za socialno ali ne vem kakšno dominacijo.

Zame je bil neprimerno večji problem na primer tisto, kar je povedal Franci Zagoričnik. Problem je bil v tem, da smo bili poleg rigoroznosti, o kateri govori Veljko, tudi v literaturi zelo natančni. Spomnim se seje, ko smo se o enem mojem stavku prepirali devet ur zato, ker so ga hoteli vreči ven. Tu smo bili res rigorozni in ta rigoroznost in doslednost sta se izkazali tudi v samem aktu ukinitve. Kar je rekel Franci Zagoričnik, da je perspektivizacija pravzaprav nastala šele po ukinitvi same revije, je zame tisto bistveno dejstvo, ki sem se ga pa takrat zavedel, da z ukinitvijo Perspektiv ni konec Perspektiv, ampak da nastane tisto, o čemer je govoril Franci Zagoričnik. Zato nikakor nisem mogel razumeti na primer kasneje, leta 1972, dogajanja v zvezi s Problemi, ko je najprej

odstopil kot urednik Taras Kermauner, nato Dušan Pirjevec in potem se je vrtela cela veriga odstopljenih in nastavljenih urednikov. To se mi je zdelo grozljivo kompromisarstvo glede na držo, v kateri smo vztrajali pri Reviji 57 in Perspektivah. Vendar ta drža ni bila samo formalna, ampak je dejansko izhajala iz tistega, da nisi odstopil od besede ali da si nisi dovolil vzeti ene besede.

Lojze Skok: Zanima me, s čim Neda Pagon utemeljuje "elitnost tega uredniškega odbora" Revije 57? Takrat, pred štiridesetimi leti, smo se morali pred tem očitkom stalno braniti.

Poglejmo po vrsti: oče Tarasa Kermaunerja je bil politični disident par excellence, najbrž prvi slovenski, zaprt v vseh režimih, pred vojno, med njo in po njej; kakšna elita je bil Peter Božič, ne vem; oče Vitala Klabusa, podeželski trgovčič (nacionaliziran), je bil takrat že pokojni; Jože Pučnik je bil štajerski kmečki sin; Dane Zajc je iz požgane partizanske hiše, očeta malega kmeta; Stanek je bil uradniški sin; oče Mirča Šušmelja je bil predvojni oficir, ki je pred tem prišel iz zapora; Veno Taufer je bil partizanska sirota, kot smo takrat rekli; ugleden kulturni in politični delavec je bil dr. Ferdo Kozak, Primožev oče, ki je kmalu takrat umrl; dr. Josip Rus, Veljkov oče, ustanovitelj OF, je bil takrat predsednik skupščine LRS in so ga kmalu nato odrinili v pokoj – znano je bilo, da je z revijo simpatiziral itd.

Očitek elitizma je bil ena glavnih parol, s katero so lahkovornežem prišepetavali, da gre za prevaro na najvišji ravni. Vodilni partijski tovariši naj bi poslali svoje sinove na teren, da bi nas vleкли za nos.

Opozarjam na to, da je bil socialni izvor in družbeni položaj članov uredniškega odbora Revije 57 v primerjavi z uredništvu drugih takratnih revij izrazito podprezentativen.

Neda Pagon: Pomen besede elitizem se je spremenil in pozabila sem, da so nas učili, da moramo o eliti misliti tako, kot je bila zdaj prikazana; ta intervencija vsebuje tedanje prizadevanje, da ne bi bili označeni za elito. Merila sem na tisto žlahtno duhovno elito, za katero si zdaj lahko glasno in zavestno prizadevamo. Ta se po bistvu ne določi glede na socialni izvor in družbeni položaj; raznolikost le-tega v skupini pa dokazuje, da je vodjem projekta prišla prav (ne samo zato, ker je pred oblastmi pomagala zakrivati "elito"), ni pa bila dovolj, da bi kulturno-teoretsko zastavitev prenesla na približno enako vplivno socialno politično raven. Po drugi strani pa reči zdaj, da je bila takrat v očeh nekoga ta skupina elita, je bilo manipulirano mišljenje, in to je pravzaprav Lojze tudi povedal.

Jože Dežman: Pri tej raziskavi so veliko dela opravili sodelavci Znanstvenega in publicističnega središča in za marsikaj pri tem projektu gre

zahvala prav njim. Naše početje je delavnica, v kateri se je marsikaj zarezalo, izbrusilo, nakazalo, vendar jo je treba nadaljevati. Sam mislim, da bomo raziskovali v tem personalnem okviru in sicer tako dušeslovje skupine kot tudi empirijo samega pojava v njegovih časovnih okvirih pojavljanja in tudi v procesu učinkovanja. Pred nami je geneza pojma, besedila, ki bo Perspektive prijelo za nazaj in za naprej. To so ljubki problemi, ki nam v nadaljnjem rokodelstvu v zvezi s Perspektivami obetajo še precej zabave. Obveza, ki jo sprejemamo organizatorji posveta, je, da bo gradivo objavljeno kot posebna številka revije Borec. Verjetno bo dr. Taras Kermauner kot vodja raziskave vesel mnogih zamisli, ki so se tu pojavile, in verjamem, da bo razpravi sledil tudi konkretni angažma mnogih od vas. V imenu organizatorjev se vam za duhovit in iskren angažma lepo zahvaljujem in upam, da bo morda naslednja delavnica ponudila osnovne odgovore na vprašanja, ki smo jih danes nakazali.

Vital KlabusPRIČEVANJE O REVJI 57
IN PERSPEKTIVAH

Moj prispevek k razpravam o Reviji 57 in deloma tudi o Perspektivah ne bo toliko analitičen, ampak bolj oseben. Objaviti želim predvsem nekaj gradiva in nekaj spominov, ki imajo podlago v dejstvu, da sem bil formalni in dejanski urednik za publicistični del Revije 57 (v letih 1957 in 1958).

NEKAJ POGLAVITNIH DATUMOV

Nekako v začetku šestdesetih let, torej dobri dve leti po dogodkih ob zatonu Revije 57, sem med pospravljanjem svojih papirjev sestavil pregled poglavitnih datumov v zvezi z Revijo 57, od njenega nastanka do konca in še malo pozneje, kolikor sem si jih sproti zapisoval (očitno nisem zapisal vsega, kar bi bilo danes pomembno vedeti). Deloma prav zaradi neprijetnih doživetij v zvezi z zasliševanji na policiji in hišnimi preiskavami sem raztrgal in odvrigel ali sežgal različne zapiske, posebno osebne koledarčke in drugo, prej pa iz njih prepisal poglavitne podatke v zvezi z revijo. Nisem imel razloga, da bi te podatke potvarjal, in jih imam za avtentične. So pa naslednji (neposreden prepis takratnih zapiskov, to je brez današnjega pojasnjevanja, označujem z narekovaji):

Leto 1957

Dne 16. maja – “Sprejet predlog za novo revijo.” Za posle vodeča oziroma glavna urednika sva bila določena: Venko Taufer za literarni del, jaz za kritični (publicistični) del.

Dne 23. maja – “Klabus osebno pri Zihlerlu.”

Dne 27. maja – “Ves uredniški odbor” (torej je že bil sestavljen) “pri Zihlerlu; dokončen sklep, da bo revija izhajala.”

Dne 6. junija – “Večer sodelavcev nove revije.”

Dne 19. junija – “Dogovarjanje s tiskarno v Kranju.” Spominjam se, da je tiskarno pri pogovoru zastopal Miloš Mikeln.

Dne 27. junija – “Kranjska tiskarna odpovedala do septembra.”

Dne 3. avgusta – “Dokončal” (namreč jaz) “članek o reviji za Naše razglede.”

Dne 9. in 10. avgusta – jaz in Taufer v Kočevju, očitno sva takrat metirala številko 1-2 Revije 57; kdaj natanko sva jo sestavila, ne vem; tega nisem zabeležil.

Dne 10. avgusta – v Naših razgledih izšel moj napovedni članek o Reviji 57, torej teden dni potem, ko sem ga napisal. Kolikor se spominjam, o tem članku, potem ko sem ga napisal, ni bilo veliko razpravljanja v uredniškem odboru Revije 57 in s prihodnjimi sodelavci, ker sem v njem upošteval bolj ali manj vsa prej izražena mnenja o naših namenih pri izdajanju revije.

Dne 28. septembra – s Tauferjem sva sestavila “približno po straneh” številko 3-4 Revije 57.

Dne 1. oktobra – metiranje številke 3-4 v Kočevju.

Dne 15. oktobra – “Drugi sestanek sodelavcev Revije 57.” Najbrž sem štel za prvi sestanek zgoraj omenjeni večer dne 6. junija.

Dne 28. oktobra – “Sestanek revije z Vladom Vodopivcem, Urošem Kraigherjem, Ljubom Bavconom in Bojanom Štihom.” Se pravi, uredniki Revije 57 so se sestali z uredniki Naših razgledov; kje je to bilo, se ne spominjam, mislim, da v neki gostilni.

Dne 20. novembra – metiranje številke 5 v Kočevju.

Dne 24. decembra – metiranje številke 6 v Kočevju.

Leto 1958

Dne 8. januarja – “Zvečer sestanek uredništva Revije 57, predvidena številka 1–2 drugega letnika.” Očitno v svojih zapiskih nimam zabeleženih vseh sestankov uredništva.

Dne 5. februarja – “Sestanek revije.” To najbrž ni bil sestanek uredništva, temveč zbor sodelavcev.

Dne 14. marca – “Pisal” (namreč jaz) “Veljku Rusu v Pariz.” To sem posebej zabeležil ne le zato, ker je bil Rus eden od najpomembnejših sodelavcev revije, temveč tudi zato, ker mi je iz Pariza, kjer se je takrat študijsko mudil, pošiljal po delih z roko napisano svojo študijo Svoboda in čas, ki je nato izšla v reviji; jaz sem njegov rokopis osebno natipkal.

Dne 4. aprila – “Pretipkavam Rusov rokopis ‘Svoboda in čas’.”

Dne 8. aprila – metiranje številke 1–2 drugega letnika Revije 57.

Dne 13. aprila – “Dalje pretipkavam Rusovo študijo ‘Svoboda in čas’.” Dejansko nisem pretipkaval, temveč tipkal po ročno napisanem, ne povsem zlahka čitljivem rokopisu.

Dne 19. aprila – “Dotipkal del Rusove študije.” Se pravi, da sem rokopis natipkal do konca.

Dne 20. in 21. aprila – “Pripravljaj številko 3-4.” Namreč jaz; gre za številko 3-4 drugega letnika Revije 57.

Dne 24. aprila – “Sklep o prošnji za vstop v Društvo slovenskih književnikov (12-16 mladih).” Tako je sklenila skupina kolegov literatov z menoj vred. Naj tu dodam, da vsaj jaz nikoli nisem prejel ne pozitivnega ne negativnega odgovora na to prošnjo in da pozneje nikoli več nisem ponovno zaprosil za vstop v omenjeno društvo (sem pa vse od 28. junija 1960 član Društva književnih prevajalcev Slovenije in v letih od 1969 do 1973 sem bil predsednik tega društva).

Dne 5. maja – “Izšla številka 1-2, drugi letnik.”

Dne 14. maja – “Sestanek revije.” Ne morem reči, ali se je takrat sestalo uredništvo ali širši krog sodelavcev.

Dne 17. maja – “Te dni dokončno pripravil številko 3-4.” Namreč jaz; gre za številko 3-4 drugega letnika Revije 57.

Dne 28. maja – “Hud prepir in spor v uredniškem odboru Revije 57.” Na kaj se je to nanašalo, nimam zapisano.

Dne 29. maja – “S Tauferjem dokončno sestavila št. 3-4.” Namreč Taufer in jaz; gre za številko 3-4 drugega letnika Revije 57.

Dne 31. maja – Taufer sam (brez mene) v Kočevju metiral št. 3-4 drugega letnika Revije 57, po načrtu, ki sva ga poprej v Ljubljani skupaj sestavila.

Dne 4. junija – “Vrnil se je iz Pariza Veljko Rus. Na sestanku revije še prepri o manj važnem. Če ne bo spremembe, sem se odločil odstopiti.” Najbrž je bil to sestanek uredništva in ne sodelavcev. “Če ne bo spremembe”: to pomeni, da nisem bil zadovoljen s pritiski članov uredniškega odbora name in da sem hotel odstopiti kot glavni urednik za publicistiko, če se ne bi spremenila urejevalska politika in način dela pri urejanju.

Dne 16. junija – “Z Veljkom Rusom pri Vladu Vodopivcu.” Očitno je bil to obisk pri ministru (sekretarju?) za prosveto. Zdi se mi, da sva šla tja samo Rus in jaz. Za kaj je šlo, nimam zapisano; je pa deloma razvidno iz nadaljnjih podatkov.

Dne 9. julija – “Predlog za ukinitvev subvencije Reviji 57.” Več v zvezi s tem pri teh podatkih nimam zapisano.

Dne 10. julija – “Pri dr. Heliju Modicu in Vladu Vodopivcu.” Kdo, nimam zapisano, najbrž glavna urednika ali eden od njiju in morebiti še kak član uredništva; očitno je šlo za subvencijo.

Dne 14. julija – “Sestavljen dopis Revije 57 na OLO.” Ta dopis imam ohranjen; sestavil ga je uredniški odbor revije.

Dne 16. julija – “Zvečer sestanek revije – sklepi o splošni kampanji za zadostno subvencijo.” To je bil sestanek uredništva.

Dne 6. avgusta – “Sestanek revije pri Primožu Kozaku.” Šlo je za sestanek urednikov na Kozakovem domu v Šubičevi ulici.

Dne 13. avgusta – “Sestanek revije pri Veljku Rusu.” Šlo je za sestanek urednikov na Rusovem domu na Linhartovi ulici.

Dne 23. septembra – “Ker sem bolan, sta me obiskala Janko Kos in Veno Taufer. Revijo naj nadomeste zborniki.” Imel sem običajen, malo težji prehlad ali nekaj podobnega. Pogovarjali smo se – pri meni doma, na Svetosavski ulici – o tem, kako bi nadomestili revijo, če jo izgubimo.

Dne 2. oktobra – “Sestanek v NUK s predavanjem Tarasa Kermaunerja.” Zbrali smo se nekateri uredniki in sodelavci revije. Pozneje je sodišče ugotovilo, da ta sestanek ni bil uradno prijavljen, ne da bi pojasnilo, zakaj je vseeno, da mnogi drugi sestanki tudi niso bili prijavljeni. Izrabilo ga je za šikano in zaradi tega sestanka smo bili Veno Taufer, Taras Kermauner in jaz kaznovani zaradi prekrška z desetdnevnim zaporom; odslužili smo ga konec februarja in prve dni marca 1959. Meni ni prav nič pomagala prošnja, naj upoštevajo, da imam nosečo ženo in da sem tik pred opravljanjem diplome. Diplom sem potem opravil šest dni po prihodu iz zapora, dne 13. marca 1959.

Dne 10. oktobra – “Z Venom Tauferjem doma provizorično zmetirala številko 5-6.” Številko 5-6 drugega letnika Revije 57 sva Taufer in jaz zmetirala na mojem domu.

Dne 11. oktobra – “Taufer zmetiral v Kočevju prvi del številke.” Šlo je za številko 5-6 drugega letnika Revije 57. Taufer je metiral po načrtu, ki sva ga on in jaz skupaj izdelala poprej v Ljubljani. Tokrat sva stvar organizirala tako, da je tisti dan on zmetiral del številke, jaz pa drugi dan drugi del tudi sam.

Dne 12. oktobra – “Sam metiral v Kočevju drugi del številke 5-6.”

Dne 13. oktobra – “ZŠJ prepovedala natis Pučnikovega članka v reviji.” To je bil znameniti članek o partiji.

Dne 15. oktobra – “Ponovno veliki prepiri in debate na redakciji revije.”

Dne 16. oktobra – “Odločil se,” – namreč jaz – “da odstopim kot odgovorni urednik in kot član uredniškega odbora Revije 57. Ostavko umaknem le tedaj, če dobi glavni urednik vsa pooblastila – odbor je le posvetovalni organ, toda lahko urednika odstavi.” Besedilo za pomišljajem navaja mojo zahtevo, in ne dejanskega stanja. Sicer so v tem zapisku jasno nakazani problemi, ki sem jih imel pri urejanju revije že ves čas, odkar je obstajala, in ki so ob Pučnikovem članku o partiji odkrito izbruhnili na dan. Šlo pa je tudi za to, da sem sam, še preden je posegla vmes oblast, začel nasprotovati natisu tega članka, zakaj, bom razložil pozneje.

Dne 21. oktobra – “Premislil se.” Namreč jaz; se pravi, da nisem odstopil.

Dne 22. oktobra – “Sklenili razširiti odbor Revije 57; urednika preglasuje le dvotretjinska večina, urednik se menja vsako leto. Sem zadovoljen.” Sklenili smo tako uredniki revije. “Urednika preglasuje”: namreč glavnega urednika; kar sledi, se nanaša bodisi samo na takrat sklenjen dogovor, bodisi tudi na mojo stalno željo o statusu glavnega urednika.

Dne 23. oktobra – “Verjetno bo treba zamenjati tudi oba glavna urednika.” To je bila najbrž zahteva, ki je prihajala od Zveze študentov in k njim od oblasti.

Dne 24. oktobra – “Domenki v zvezi z gradivom za številko 7-8. Zadnje korektura številke 5-6.” Številka 5-6 drugega letnika je bila zadnja številka revije, ki pa ni izšla, ker je bila zaplenjena. Bila je pripravljena za tisk, načrt za metiranje z razrezanimi korekturnimi odtisi je ohranjen. Številke 7-9 seveda potem sploh nismo pripravljali.

Dne 31. oktobra – “Od 10.3 do 13.30 pri meni (in pri Tauferju) hišna preiskava, zasežba rokopisov, pisem itd. Od 16.00 do 19.30 zaslišan” – namreč jaz – “na policiji.” Vsa zasliševanja so potekala na Prešernovi cesti.

Dne 1. novembra (na praznik) – “Prepoved dejavnosti.” To je pomenilo ne le, da je konec revije, tudi sicer sodelavci revije nismo več smeli delovati, se sestajati, javno nastopati itd.

Dne 3. novembra – “Obrazložitev o zaplembi številke 5-6 Revije 57.” To se nanaša na zadnjo številko revije, drugi letnik.

Dne 5. novembra – “Narok na okrožnem sodišču.”

Dne 11. novembra – “Ponovno zaslišanje od 8.00 do 23.00 (15 ur).” Toliko časa so zasliševali mene. Med potekom zasliševanja sem iz besed zasliševalcev ugotavljal, da hkrati v sosednih prostorih zasli-

šujejo moje kolege, tega ali onega od njih sem tudi opazil na hodniku, tako Primoža Kozaka.

Dne 19. novembra – "Uredniški odbor Revije 57 razrešen."

Dne 4. decembra – "Klican k sodniku za prekrške." Namreč jaz.

Dne 5. decembra – "Sklep – deset dni zapora (Taras Kermauner, Veno Taufer in jaz)".

Dne 11. decembra – "Oddana pritožba senatu za prekrške."

Dne 17. decembra – "Tretje zaslišanje (pet ur). Pučnikovi ,soobtoženci' – Rus, Taufer, Kermauner (?)." Pet ur so zasliševali mene; kako je bilo z drugimi, nimam zapisano. O soobtožencih so nekaj namigovali moji zasliševalci, vendar iz tega ni bilo nič.

Leto 1959

Dne 10. februarja – "Izvedel, da je pritožba zoper kazen desetih dni zapora odbita."

Dne 11. februarja – "Četrto zaslišanje." To se nanaša name, najbrž pa tudi na druge; zdi se mi, da so nas vedno zasliševali vse osumljence bolj ali manj hkrati.

Dne 20. februarja – "Čas zapora določen na 25. februar – 7. marec letos." To je leta 1959.

Dne 25. februarja – "Odšel v zapor." Namreč jaz. Pred vhodnimi vrati v zapor sta se mi pridružila Taras Kermauner in Veno Taufer. Vendar so nas potem vse tri takoj ločili; vsak je prišel v drugo celico.

Dne 7. marca – "Vrnil se iz zapora." Namreč jaz. Skupaj z menoj sta bila izpuščena tudi Kermauner in Taufer.

Dne 30. marca – "Prisostvoval obravnavi o Jožetu Pučniku." Poleg mene je bila tam navzoča vrsta kolegov od bivše revije in sodelavcev.

Dne 26. decembra – "Od 8.00 do 19.00 (ves dan) razprava o Veljku Rusu pred disciplinskim sodiščem Filozofske fakultete; zaslišan kot priča." To se nanaša name. Spominjam se, da sem moral povedati svoje mnenje o Veljku Rusu in o njegovi aroganci in predrznosti, o kateri je govorilo disciplinsko sodišče. Izjavil sem, da je Veljko Rus eden najboljših ljudi v tedanji Sloveniji in da so njegove izjave, pisanje in vedenje izraz izrednega znanja in filozofske sposobnosti. Takšni ljudje imajo pravico govoriti ne glede na želje drugih ali oblasti. Saj so nekoč tudi obsojali Cankarja, danes pa vemo, da je bilo tisto, kar je govoril in pisal, avtentično in pošteno. Pripomnil sem, da s tem ne mislim enačiti Cankarjevega pomena z Rusovim

pomenom. Gre le za primerjavo med osebnostmi, ki odpirajo nove perspektive. Tu je bila nemara nakazana ena od pobud za prihodnjo novo revijo *Perspektive*, čeprav morda ta beseda tisti dan ni bila izrečena. Člani disciplinskega sodišča so me gledali, kakor da sem prišel z lune.

Leto 1960

Dne 21. marca – “Vrnili so mi zaseženi material na policiji (razen drugega dnevnika in pisem Veljka Rusa).” Hotel sem reči, da so mi s policije vrnili zaseženo gradivo. Vrnili so mi od treh velikih zvezkov dnevnikov le prvega in tretjega, ne pa drugega: to je bil tisti dnevnik, v katerem sem se kot šestnajstletnik razburil zaradi očetove aretacije in v razburjenju zapisal, da “nikoli ne bom njihov”. Pisma Veljka Rusa so bila tista, v katerih mi je pošiljal ročno napisani rokopis svoje študije Svoboda in čas. Ne spominjam se, kaj naj bi bilo v njih sicer kočljivega.

Konec septembra – “Izšla prva številka *Perspektiv*.”

IDEJNE PRIPRAVE IN ORGANIZIRANJE REVIE 57

Kdaj natanko in kako je nastala zamisel o Reviji 57, ne bi mogel povedati. Potreba po takšni reviji je seveda obstajala ves čas po ukinitvi revije *Beseda*. Spominjam se le tega, da so mi nekega dne kolegi literati prišli povedat, češ da bi me radi postavili za glavnega urednika (od dveh) pri novi reviji, ki jo hočejo ustanoviti. Zapiskov o tem, kako so se potem vrstili pogovori, sestanki itn., nimam.

Iz zgoraj navedenih datumov je razvidno le to, da sem bil osebno sam na sestanku pri Borisu Ziherlu dne 23. maja 1957. To je bilo v poslopju CK na Tomšičevi ulici. Kakšna je bila tedaj Ziherlova funkcija, bodo morali povedati drugi. O tem sestanku ne morem podati stvarnega poročila. Bil sem premlad, da bi se bil lahko zavedel, kako pomembno za prihodnost je dogajanje v zvezi z revijo, in si nisem zapisal vsebine pogovora; ni mi prišlo na misel.

Morebiti lahko poskusim le zarisati psihološko sliko tega sestanka. Spominjam se tega, da je bil Ziherl sorazmerno – a samo sorazmerno – prijazen z menoj. K temu sem mu pomagal tudi sam s tem, da sem se poskusil (vsekakor malo hinavsko) po domače zblížati z njim, tako nekako, kot če pridemo k direktorju kakega podjetja s prošnjo, naj za božjo voljo vzame v službo kako našo sorodnico. Tako sem si privoščil malo vsiljivo prijazno izjavo, češ saj sva rojaka: oba sva se namreč rodila v Škofji Loki in Ziherl je poznal mojo mamo in njeno družino, posebno mojega starega očeta Avgusta Nadila (potomca daljnih kor-

čulanskih Nadilovičev), ki je v Škofji Loki deloval kot ravnatelj banke (če ni ta naziv nemara previsok) in kot višji uslužbenec elektrarne (morda je bil vrstni red ravno obraten). Seveda se Ziherlu to rojaštvo očitno ni zdelo preveč pomembno, četudi se je ob takšni izjavi avtomatično nasmehnil, kot bi se vsakdo, češ saj res. Prav gotovo pa bi mu bilo bolj prav, če bi bil njegov premalo zaslužni obiskovalec ne loški rojak, temveč političen človek in član partije. To nisem bil nikoli. Dobro mi je bilo znano, da je ob ne vem kateri priliki nekje prezirljivo omenil mojo apolitičnost in temu ustrezno vidmarjanstvo, pač glede na to, da sem se ukvarjal z literarno kritiko in da sem se sprva zares deloma vzoroval po Josipu Vidmarju in njegovi knjigi Literarne kritike iz leta 1951, se pravi po njegovih predvojnih literarnokritičnih spisih. Že pred nastankom Revije 57 sem se namreč vsaj enkrat ali dvakrat zapletel v praske z njim. Pisal sem namreč v Tribuno, Ljudsko pravico in Naše razglede poročila o posameznih številkah izhajajočih revij in pri tem prostodušno kazal zanimanje samo za literaturo in literarno kritiko, prav nobenega pa za politiko in marksizem. V časopisu Ljudska pravica, kjer je bil takrat urednik za kulturo poznejši enciklopedist Marjan Javornik, sem namreč v nekem poročilu o novi številki Naše Sodobnosti podrobno in na dolgo obravnaval neko Gspanovo literarnozgodovinsko študijo, objavljeno v tisti številki revije; v isti številki pa je bil tudi – seveda na prvem mestu – obsežen Kardeljev prispevek in tega sem samo navedel z naslovom in avtorjevim imenom, ne da bi dodal sploh kakšno besedo o vsebini in pomenu. Na uredništvu časopisa so zazvonili telefoni: bilo je veliko razburjenje nad tem, kako je bilo mogoče, da so dopustili natis članka, ki kaže tako brezbrizen odnos do nadvse pomembnega političnega sporočila in do osebnosti z najvišjega vrha, velikega zaslužnika narodnoosvobodilne vojne. Ziherl se je torej gotovo moral krotiti, ko me je sprejel, in je to storil najbrž na pobudo višjih forumov, češ naj ne ovira nastanka revije, ker se je takrat kulturna politika pač odločila, naj revija bo, da bo – nekaj časa – mir. Ne spominjam se konkretno, kaj vse mi je rekel: šlo je za njegove želje glede urejanja in usmerjenosti nove revije. Jaz sem se kot ambiciozen mladenič, ki se mu je ponudila izredna priložnost, delal, kolikor sem mogel, uvidevnega, prijaznega, spoštljivega, upoštevaločega njegova in druga uradna stališča, za vljudnega pa sem že tako in tako povsod veljal. Očitno nisem napravil ravno slabega vtisa. Ziherl si je gotovo mislil, da s tako naivnim človekom, kakršen sem se mu nemara zazdel, ne bo težko doseči, kar bo hotel, in mu izbiti iz glave morebitno trmo. Gotovo se je tudi zanašal na to, da me bosta naravna ambicioznost in eksistenčna potreba odvrnili od upiranja njegovi liniji, kadar bo postalo vroče.

Tudi s sestanka 27. maja, na katerem je Ziherl sprejel ves uredniški odbor nove revije, se samoljubno spominjam le tega, da sem bil takrat

prvič javno, tako rekoč uradno ali službeno omenjen kot prihodnji urednik za publicistični del revije, eden od dveh glavnih urednikov, in da me je takrat prvič nekoliko stisnilo pri srcu in mi v glavi začelo šumeti. Postati urednik kulturne revije v tistih časih in okoliščinah in pri petindvajsetih letih, brez posebno obsežnega literarnega opusa in velikih zaslug za seboj, nikakor ni bilo majhna stvar, predvsem pa tudi ne brez tveganja.

O pripravljalnih pogovorih s prihodnjimi souredniki in sodelavci ne morem povedati nič posebnega. Ohranjen imam z roko napisan osnutek (ali pa zapisnik) sestanka uredniškega odbora revije dne 4. junija 1957; ta navaja naslednje točke:

- “1. Zunanja oprema revije: sprejeta Brumnova zasnova s podnaslovom ,Revija za književnost in kulturo’.
 2. Glavna urednika sta imenovana ,odgovorna urednika’. Ureja uredniški odbor.
 3. Notranja oprema ostane ista kot pri Besedi.
 4. Dnevni red sestanka sodelavcev v četrtek dne 5. junija t. l.:
 - a) o vprašanju, zakaj je odbor tak, kot je, ne bomo debatirali; to je v teh okoliščinah edini možni odbor;
 - b) uvodni govor urednika Vena Tauferja;
 - c) programatska izjava urednika Vitala Klabusa;
 - č) razgovor.
 5. Načelni program številke 1-2.
 6. Pogovor o delu odbora.
- Naslednji sestanek bo 11. junija t. l. ob 18. uri.”

Bolj mi je pred očmi sestanek s sodelavci dne 6. junija 1957. Ohranil sem vabilo, ki se je glasilo takole:

“Spoštovani!

Sporočamo Vam, da je ustanovljen mesečnik za književnost in kulturo ,Revija 57’, ki bo združeval vse kulturne delavce povojnega rodu.

Vabimo Vas k sodelovanju in Vas hkrati prosimo, da se udeležite sestanka vseh sodelavcev, kjer se bomo pogovorili o delu in smernicah revije.

Sestanek bo v četrtek 6. junija ob 19. uri v dvorani ZŠJ, Miklošičeva 5/a, Ljubljana.

S tovariškim pozdravom.”

Moja programatska izjava, omenjena v prej navedenem zapisniku, je bila najbrž povzetek mojega članka, ki je potem v Naših razgledih 10. avgusta napovedal ustanovitev Revije 57.

V spominu mi je ostalo, da je na tem sestanku precej neprijazno, strogo in z dvomi in pomisleki nastopil pisatelj Vladimir Kavčič. Ne bi mogel ponoviti njegovih besed, imam pa še vedno v spominu splošen vtis o njih. Med drugim je Kavčič namignil – hočem reči, da se najbrž ni izrazil tako neposredno – da smo Revijo prevzeli v roke razvajeni meščanski sinovi, ki ne vedo, kaj je življenje, ker nimajo pravih eksistenčnih skrbi, bodisi zaradi položaja staršev ali ker izhajajo iz nekoč premožnih družin, ki imajo še vedno ostanke nekdanjega imetja. V mojem primeru je bilo sicer res, da mi je oče zapustil nekaj premoženja, tako da sem si lahko kupil dvoinpolsobno stanovanje, prav tako pa je tudi res, da je oče tri leta prej, leta 1954, napravil samomor; eden od poglobitvinih razlogov te strašne smrti je bil gotovo ta, da mu nova povojna oblast kot devetinštiridesetletnemu trgovcu železninarju ni več dovolila opravljati tega poklica; tako sem se moral po njegovi smrti preživljati sam, ko sem še študiral. A vrnimo se k Vladimirju Kavčiču. Omenil je, da se tako dobro godi le nekaterim redkim zastopnikom mladega rodu, drugi pa medtem raznašajo zjutraj mleko in časopise po hišah, da se preživijo. Ob koncu sestanka sem kot eden od glavnih urednikov – najbrž sem sestanek tudi vodil – izkoristil ta demagoški spodrselj in izjavil, da se priporočam vsem že delujočim in prihodnjim sodelavcem, naj me zasujejo s prispevki, in da sem jim vedno na voljo, kadar bi se želeli pogovoriti o sodelovanju pri reviji; vendar pa da prosim za obzirnost, ker imam kot študent in zakonski mož – oženil sem se leta 1955, star triindvajset let – vendarle tudi druge obveznosti, čeprav je res, da ne raznašam po hišah mleka, in je torej tudi moj čas omejen. Navzoči so se zadovoljno zasmeli. Osebnost mi je bilo takrat in tudi vedno pozneje žal, da k reviji očitno ne bomo mogli pritegniti tako močnega ustvarjalca, kakršen je bil že takrat Vladimir Kavčič.

Kako je nastajal moj spis o Reviji 57, ki je 10. avgusta izšel v Naših razgledih, niti ni pomembno. Članek so kolegi sprejeli z odobravanjem. Nastal pa je ta manifest na podlagi vsega večtedenskega razmišljanja in razpravljanja o novi reviji, ki sem mu bil priča in v katerem sem po svojih močeh sodeloval.

Članek je gotovo značilen in posebno zanimiv ne le po poglobitvinih tezah, temveč tudi po določenih neizrečenih sklepih, ki izhajajo iz njega.

Uredništvo Naših razgledov ga je izdalo z opombo na koncu, ki se glasi: "Objavljamo članek urednika nove slovenske leposlovne in kritične revije z namenom, da seznanimo naše bralce z njenim programom." (Pravzaprav bi morali zapisati: svoje bralce.)

Tu naj vključim celotni članek oziroma manifest.

Revija 57

"Pred izidom prvega zvezka nove slovenske revije za književnost in kulturo 'Revije 57' utegne širša javnost zanimati, kakšen bo značaj te

revije in s kakšnimi nameni nastopa na področju našega kulturnega ustvarjanja. Jasno je, da se pri tem ni mogoče spustiti dlje od splošnega zasnuteka, zakaj konkretni programi bi mogli z apriornimi smernicami zavirati naravni razvoj. Posebno nerealno bi bilo napovedovati prihodnost slovenske literarne ustvarjalnosti, medtem ko sta organiziranost in načrtnost vsaj deloma možni na področju esejistike, kritike in druge publicistike. V tem smislu je sestavljen pričujoči osnutek.

„Revija 57“ želi združiti in razgibati širok krog resnih sodelavcev in čim izčrpnjeje zajeti obsežno tematiko sodobne kulture in sodobne družbe. To je njeno osnovno načelo. Razumljivo je, da se te naloge zastavljajo v prvi vrsti povojnemu rodu slovenske inteligence.

Slovenska proza je v zadnjih letih doživela znaten razvoj, ki še ni dokončan in ki potrebuje zanesljive možnosti za naravno nadaljevanje. Nova revija bo nepristransko služila temu procesu in dajala prostor vsem, ki si s trdnega, samostojnega stališča usvajajo živo problematiko odmiranja, preobrazb in nastajanja v sodobnem življenju. Nova stališča in pogledi in tudi nova problematika sami po sebi zahtevajo prenovitev izraza in oblike, toda nikakor ne zgolj v smislu ene same možnosti. Teh prenovitev je v bistvu toliko, kolikor je izvirno ustvarjajočih pisateljev. Nova revija nima namena omejevati te umetniške svobode in se ne bo postavljala na nobeno ekskluzivno stališče. Noče biti zastopnik nobenega specifičnega izma. Naš kriterij mora biti predvsem tehtnost umetniškega koncepta, samorodnost in dinamična povezava s problemi naše dobe. Prav to velja za dramatiko.

Tudi v liriki se uveljavljajo po zakonih nujnosti nove oblike, novi ritmi. Slovenska poezija očitno prihaja v fazo, ki obeta velike izpremembe. Vprašanje moderne, sodobne lirike zajema pri Slovencih čedalje večji krog ljudi. Tudi za to novo poglavje v naši književnosti so bili že položeni nekateri temelji, čeprav je značilno, da ti temelji rasto večidel iz tradicionalnih tal. Nova revija ne namerava forsirati modernizma za vsako ceno, pač pa bo tudi tu podpirala vsako izražanje doživetij, ki bodo nosila neizbrisna znamenja razpoloženja današnjega človeka.

Na področju publicistike stoji revija pred dvema poglavitnima nalogama: 1. vztrajati mora pri kritiki, ki jo je doslej izvajala povojna generacija, in to kritiko sistematično izdelati in ustaliti; 2. hkrati pa naj razvije in okrepi sodobni slovenski esej, samostojno razpravljanje ali razmišljanje, in pridobi tej obliki nova, tehtna in potrebna tematska območja.

Samostojnemu eseu ali študiji se odpirajo številne in obsežne teme. Zlasti kličejo po obravnavi problemi sodobne proze in poezije ter nič manj različna izvenestetska vprašanja, posebno družbena, moralna, psihološka in filozofska. V ta namen bo revija uvedla tudi nov razpored publicističnih rubrik in odprla nekatere nove, ki doslej pri nas niso bile

običajne, tako rubrike za filozofska vprašanja, za splošno kulturno problematiko in za moralno usmerjene debate. Posebno pozornost želimo pri tem posvetiti filozofiji, katere pomen se z zapletanjem sodobne svetovne situacije bolj in bolj stopnjuje. Prizadevanja na različnih področjih so tudi pri nas dokončno in neizpodbitno pokazala, kako pomemben element vsake kulture je ravno filozofska erudicija. Važna novost bodo nadalje študije iz sodobne svetovne literarne in druge publicistike, bodisi v obliki daljših interpretacij ali v krajših, izdelanih zapisih. Pri tem je treba zajeti tudi pomembnejše neliterarne pojave, značilne kongrese, teorije in nove ideje, družbena gibanja itd. Vendar želimo v tem delu revije dosledno ohraniti visoko raven kritičnega, samostojnega in enotnega odnosa do dogajanja po svetu.

Posebna naloga povojnega rodu je realizirati in urediti svet novih, lastnih vrednot. V zadnjih desetih letih, v boju za pravo umetnost in proti poenostavitvam, proti nekritičnosti in samozadovoljstvu, za objektivnost in proti frazerstvu, v tem boju so se nove vrednote že oblikovale in pojavljale. Vendar je res, da te vrednote še niso utegnile v zadostni meri priti do izraza in se družbeno uveljaviti, ker so šele v nastajanju in ker so bila dosedanja prizadevanja povojne generacije pretežno negativno usmerjena. Vsaka nova doba se začne z bojem. Vsak dosleden boj pa zastavlja velike imperitive, in danes nastopa za povojni rod ta čas velikih zahtev. Življenje pričinja zahtevati od nas več in več pozitivnega duha in konstruktivnega dela, več na novo ustvarjajoče usmerjenosti. Sodobni svet se toliko ustaljuje, da je tako delo vedno bolj možno in nujno. Mislimo, da bo nova revija lahko izpolnila velik del navedenih zahtev.

Posebno mesto mora tudi v tem okviru delovanja pripadati kritiki. 'Revija 57' bo skušala dosledno nadaljevati literarno, gledališko, filmsko, likovno in glasbeno kritiko in vanjo zajemati vse pomembne pojave v naši kulturi. Vendar ne želimo ponavljati tiste kritike, ki je že bila izrečena, pač pa dvigniti jo na novo stopnjo.

Kritika v slovenski kulturi gotovo še nikoli ni bila tako močna in obče učinkujoča kot v zadnjih šestih ali osmih letih. Ustvarila je dograjeno osnovo, na kateri se odpirajo velike možnosti. Naloga nove revije bo, da to kritiko dejansko razvije, da ji vzgoji nove delavce, da napravi kritiko za občo last in potrebo čim večjega kroga ljudi, da podvrže kritiki širše komplekse kulturnega in družbenega življenja in da ji naposled pribori tisto spoštovanje in veljavo v naši družbi, ki je je vredna njena neprecenljiva vloga.

Naša kritika je prišla v tisto fazo, ko mora združiti vse pridobitve povojnih prizadevanj in jih zaokrožiti v sintezo, ki bo primerna njeni naravi. Sociologija, filozofija, literarna teorija in psihologija so ji dale obilo novega gradiva in vidikov. Sedaj je njena naloga, da pritegne ta

arzenal v smislu, ki bo popolnoma ustrezal njenim namenom – namenom kritike literature oziroma kritike umetnosti. Literatura je estetski in družben pojav. Literatura ima svojo vsebino in idejo, svojo obliko in svojo – zvezo z življenjem. Vse to so območja, kamor naj posega kritika.

Umetnost in kritika se morata približati življenju, sodobnosti, obe oboroženi z znanjem, izobrazbo, kulturo, z idejno izostrenostjo, izrazitim, individualno doživetim stališčem in brezkompromisnostjo.

To so v bistvu osnovna načela, na katerih bo temeljilo delo za obraz nove revije. Zahtevamo kvaliteto. Toda – kvaliteta je šele rezultanta drugih, konkretnjših vrednot: uveljaviti jo hočemo z resnostjo in globino svojega dela, s poštenostjo, ostrino in jasnostjo svojih stališč, s širino razgledov in območij, v katera bomo posegali.

Brez dvoma te vrednote zagotavljajo vse možnosti za skupno dejavnost celotnega povojnega rodu in da v njih nikakor ne more biti razloga za cepitev na nasprotno si skupine. Vsa nasprotujoča si stališča, ki stoje na moralno čistih in načelnih temeljih, pa lahko brez vsakršnih ovir razkrijejo in izostrijo svoja razmerja v okviru same ‚Revije 57‘.

Ta manifest je zelo odločno, neomajno in dosledno postavljajl čisto določene zahteve mlade generacije inteligentov in brez zadržkov poudaril, da gre ravno za inteligenco. Poleg pričakovanja glede razmaha literature in umetnosti je prvič resneje povzdignil veljavo filozofije, sociologije, studioznosti. Z voljo do obravnavanja različnih teoretskih izhodišč, novih idej in družbenih gibanj je gotovo zbujal precejšnje pomisleke v ozkosrčnih ziherlovskih glavah, navajenih mej unius libri. Vihtel je prapor morale in mladostne moči. Drzno je poudaril, da nastopa čas velikih zahtev za mladi rod. Predvsem pa je postavljajl nad vse drugo kritiko, kritiko in še enkrat kritiko, brezkompromisnost in kvaliteto. Najbrž bi lahko še danes podpisali večino tu izraženih tez. Manifest sicer ni brez mladostno vihravega zagona in gostobesednosti, vendar je bil po duhu nedvomno resno dejanje.

Predvsem pa ta manifest od začetka do konca ne reče niti besede o vsem tistem, česar so bila polna usta naših takratnih politikov in stolpci vseh naših časopisov: niti besede o komunizmu, socializmu, samoupravljanju, marksizmu, revolucionarnih idealih in pridobitvah, partizanstvu, zaslugah za narod, oblasti ljudstva in delavskega razreda, diktaturi proletariata, leninizmu itd. Kakor da poleg mladega rodu nimajo več nobene vloge prejšnji rodovi, visoki politiki, birokrati, generali.

Čeprav sem zvesto upošteval mišljenje svojih kolegov in sodelavcev, ko sem pisal ta manifest, in vnašal v besedilo ideje, ki smo jih s skupnimi moči izdelovali dolgo časa, sem vključil vanj tudi samega sebe, svoj osebni pogled na svet in suvereno zamolčal vse, nad čimer sem že davno napravil križ.

Tu bo gotovo zanimivo za marsikoga, če povem, kako se je odzvalo na moj članek in natis v Naših razgledih uredništvo tega štirinajst-dnevnikarja. Sam sem bil takrat že nekaj časa precej intenziven njegov sodelavec, po očetovi smrti sem pravzaprav služil sredstva za življenje predvsem pri Naših razgledih, kot sodelavec in korektor ter nato lektor. Pri urednikih, posebno pri Bojanu Štihu, sem bil dovolj priljubljen. In ravno Štih mi je sporočil, da bodo sicer objavili moj manifest o Reviji 57, da pa seveda to pomeni, če vztrajam pri natisu, konec mojega sodelovanja z Našimi razgledi. Na to sem mirno odgovoril: "A tako! Dobro." Počakal sem na korekturo članka, poskrbel, da so mi nakazali še zadnje honorarje in mirno odšel k Reviji 57, ne glede na to, da je bilo to veliko bolj negotovo od možnosti pri Naših razgledih. Z Našimi razgledi sem spet sodeloval šele dosti pozneje.

Ce pozorno preberemo napovedni članek o novi reviji v Naših razgledih in primerjamo njegove teze s šestimi zvezki Revije 57, ki jim je bilo usojeno iziti, lahko upravičeno ugotovimo, da smo sodelavci te revije v kratkem časovnem razdobju uresničili dovršen del, če že ne vseh napovedi, ki smo si jih v mladostnem navdušenju dovolili.

NAČIN UREJEVANJA REVIEJE 57

Kako je potekalo uredniško delo pri Reviji 57? Gradivo sva zbirala Veno Taufer in jaz, ga navadno prva pregledovala in ga nato dajala na vpogled drugim članom uredništva. Na skupnih sejah uredništva je potem vsakdo lahko povedal svoje mnenje: kaj med prispevki je dobro in primerno za natis in kaj ne, kaj je treba obdelati, predelati, dopolniti in podobno. Glavna urednika sva se dosledno držala sklepov uredništva kot celote. V času, ko so bila vsa uradna usta polna širokoustenja s samoupravljanjem, čeprav v resnici o samoupravljanju, razen v formalnih okvirih, ni bilo govora, je bila Revija 57 eno od redkih ognjišč, na katerih je v resnici gorel nekakšen samoupravni ogenjček. Niti Taufer niti jaz nisva nikoli ravnala samovoljno, temveč vedno pošteno uresničevala, kar si je zamislila celotna redakcija. Niti na misel nama ni prišlo, da bi skupaj ali vsak zase vrnila v revijo kaj takega, čemur bi drugi ugovarjali. Jaz sem si dovolil le to, da sem vsa besedila obdelal ne le kot urednik, temveč tudi lektorsko, to je jezikovno, pa tudi tu in tam, kadar je bilo treba, kompozicijsko in drugače. Bil pa sem plačan le za uredniško delo.

Moram priznati, da mi je protislovnost samoupravnega načina dela kmalu začela postajati nadležna. Čutil sem, da je omejevanje glavnih urednikov prehudo in da onemogoča uresničenje marsikatero dobre zamisli. Celo vrsto rokopisov sva glavna urednika morala odkloniti, čeprav se sama nisva strinjala z mnenjem drugih članov uredništva o vrednosti teh del. Vsaj zase moram to trditi, Veno Taufer bo sam lahko povedal, kako je na te reči gledal on.

Sam sem se vedno bolj zavedal, da tudi takšna generacijska revija potrebuje nekakšno poenotenje, ki je mogoče edinole na podlagi neoviranega individualnega dela vodeče osebnosti. Kakor v zgodovinskem dogajanju je tudi v kulturnem delovanju pomembna osebnost. Ti problemi so potem očitneje planili na dan ob politični zaostritvi razmer.

Tako mi je bilo na primer zmerom žal, da nismo pritegnili k sodelovanju Jožeta Javorška. Z njim sem se seznanil v tistem času in povabil me je k sebi v svoje zasilno bivališče v stranski stavbi Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Moram reči, da mi sicer ni bil najbolj simpatičen, toda zame je bilo takrat pomembno le to, da bi bil lahko dober sodelavec. Ponudil je za revijo odlomek iz neke drame in veselilo me je, da bomo pritegnili medse tudi enega od starejših pisateljev. Ko pa je za to izvedelo uredništvo, so posamezni, posebno Primož Kozak in, če se prav spominjam, tudi Peter Božič, divje planili po rokopisu, ga popolnoma raztrgali in uprizorili takšno kampanjo zoper tega človeka in pisatelja, da so mi šli lasje pokonci. To mi ni bilo prav nič všeč, zdelo se mi je bolj obrekljivo kakor upravičeno. Sam o Javoršku in njegovih aferah seveda nisem vedel nič in me tudi ni preveč brigalo. Kot resen urednik sem mislil le na prispevek, ni me preveč zanimalo, po kakšnem slanku ali čem diši avtor. Tu je nemara eden od virov za poznejše Javorškovo sovraštvo do naše generacije, čeprav so bili razlogi za to vsekakor tudi globlji.

Drug primer sicer ni imel nobenih posledic, a zaradi nadložnega vztrajanja uredništva sem se zapletel v ravnanje, ki si ga danes ne štejem v čast. Šlo je za oceno nove knjige Andreja Hienga. Oceno je napisal Marijan Kramberger. Še maloprej je bil Hieng med mladimi zelo cenjen, bil je eden od njih, četudi so imeli nekateri do njega distanco, ki sem jo razumel šele veliko pozneje, ko sem izvedel za politične razloge tega odnosa. Takrat se nisem brigal za takšna ozadja, nisem imel smisla za to plat, saj je rekel Zihlerl, da sem grozno apolitičen. Ko pa je Hiengova umetnost vse bolj jadrjala v freudovske vode, se je javno mnenje vsaj pri mladih začelo spreminjati. V splošnem je namreč še v marsikaterem pogledu prevladovala privrženost bolj ali manj realističnemu literarnemu oblikovanju. Tudi jaz sam se nisem mogel kar tako odtrgati od Balzaca, Kersnika in Prežiha. O Freudu pa so dvomili mnogi, ne le uradni predstavniki kulturnopolitičnih stališč. In tako je uredništvo Revije 57 začelo gledati nekam krivo, ko smo prebrali obsežno in resno Krambergerjevo analizo. Izglasovali smo odločitev, da je treba recenzijo otrebiti, ker pripisuje Hiengu prevelik pomen, in da je treba omiliti njeno pozitivnost, dodati kritičnejše tone itn. Tako se vsaj spominjam tega čudnega ravnanja s sodelavcem revije. Za čudo je Kramberger, ki se je takrat šele oblikoval v kritika in publicista, blestel pa bolj v poeziji, v ta poseg privolil in za čudo sem privolil tudi jaz, da

bom njegov rokopis pod avtorjevim nadzorom popolnoma predelal. To je bilo neznansko in tudi nesmiselno garanje; oba sva ga nekako prenesla. Vendar je bilo krivično do Hienga in do kritika samega. Kmalu sem se zavedel, da v svoji zvestobi samoupravljanju silim predaleč, in tudi to me je začelo odvrčati od urejevalskih metod, ki sem se jim moral uklanjati. Vendar se mi je posrečilo potem spraviti v isto številko kar dve študiji o Andreju Hiengu – Krambergerjevo in Grünovo; Hiengu je bil tako vendarle posredno priznan dovolj velik pomen. Člani uredniškega odbora tega niso opazili ali pa so pozabili na svoje prejšnje stališče do tega vprašanja. Morda sem se samo v tem primeru na tihem uprl uredništvu in skrivoma spodbil njegovo diktaturo.

Najbolj pa se je pokazalo nasprotje med menoj kot glavnim urednikom in nekaterimi uredniki v odboru ob Pučnikovem članku o partiji. Ko sem rokopis prejel in ga prebral, sem bil navdušen. Končno sem lahko bral nekaj resničnega in stvarnega o tej naši preljubi partiji in njeni idejni podlagi. Pučnik in nekateri drugi člani odbora so bili tedaj na morju, menda v študentskem taboru v Ankaranu, bilo je poleti. Tja sem tudi poslal pismo – ne vem, ali Pučniku ali Tauferju – v katerem sem menda izrazil zadovoljstvo nad člankom, kot me je pozneje na to opozoril eden od njih; sam sem bil na to pozabil. Pismo gotovo ni ohranjeno, ker mi policija na poznejših zaslišanjih nikoli ni mahala z njim pred nosom.

Ali sem potem dobil Pučnikov rokopis ponovno v roke ali pa sem samo sam pri sebi premišljal o njem – v Ankaran nisem šel – naenkrat, ko se še ni prav nič zgodilo in je še vladalo pravo zatišje (pred viharjem, bi se dalo reči), sem se zavedel, da bi bilo, neglede na imenitnost Pučnikovega članka, nesmiselno objavljati tak napad na fevdalizem partije itd., ker bi v hipu ukinili revijo in nas vse pozaprl. In kaj bi imeli od tega? Sam pač po značaju nisem revolucionar, pripravljen žrtvovati sebe in vse za idejo. Bil sem in sem še velik Pučnikov prijatelj, nisem pa Pučnik.

Naj priznam, da sem pomislil tudi na usodo, ki bi čakala mojo družino (takrat še samo ženo), če bi se spustil v takšno uredniško odločitev. Tako po daljšem premisleku nisem bil več pripravljen odgovarjati za takšno dejanje in sem kolegom sporočil, da sem proti natisu Pučnikovega članka v reviji, četudi se z vsebino članka strinjam in mi je všeč, zdel se mi je celo epohalen.

To res ni bilo revolucionarno, imel pa sem prav. Revijo so ukinili, Pučnika je čakalo sedem let strahotnega življenja v zaporih. Tudi mene bi kot odgovornega urednika očitno zašili vsaj za leto ali dve, tako pa sem se izmuznil z desetimi dnevi zopora za nekakšen smešen prekršek. Niso me pač mogli obtožiti, da sem protidržavno deloval, ko pa sem bil proti objavi Pučnikovega članka. Tu se je nasprotje med menoj in

drugimi člani uredništva razkrilo do dna, a zdaj to spoznanje ni bilo več bistveno, saj se je vse podrlo.

UKINITEV REVIJE 57

O tem, kako so potekali dogodki, ki so pripeljali do ukinitve Revije 57, bodo imeli več povedati drugi. Študentsko stran so zastopali Lojze Skok, Janez Vrhunc in Rado Jan. Vrhunca žal ni več med živimi. O tem, kako nas je najprej nevidno, potem pa zelo očitno nadzirala policija, bodo lahko bolj slikovito pripovedovali literati iz naše skupine. Tu naj zapišem le to in ono o zaslišanjih.

Kakor vse druge me je vanje pahnilo popolnoma nepričakovano. Bil sem globoko nepripravljen na kaj takega. Naenkrat sem se znašel med človeško neprijetnimi, birokratsko togimi in hladnimi ali pasje strupenimi, sarkastičnimi, škodoželjnimi zasliševalci in prvi hip nisem vedel, kako naj reagiram. Osnovno vprašanje je bilo zame: kaj naj povem, kaj ne, ali naj sploh kaj povem? Sam ne vem, kako me je obšla zavest, da pravzaprav sploh ni kaj povedati, da ni treba lagati, da sploh ne smem lagati, da ni bilo storjeno nič takega, česar ne bi bilo mogoče dovoliti po zakonih, in da bo najbolje, če povem vse po resnici. Kajti le če bodo videli resnico, jim bo postalo jasno, da nismo nič slabega storili, da nismo ničesar krivi. Vse, kar smo povzdigovali, je bilo zapisano v naših zakonih, v ustavi. To mi je naenkrat vlilo silne moči in od tistega trenutka naprej sem se upiral kot vol, sicer vljudno in tiho, a neomajno. Celo od samih policajev sem slišal izjave, da se držim prekleto trdno; toliko da mi niso izrazili svojega spoštovanja.

S kakšnim strahom sem po prvem zaslišanju, potem ko sem se spet dobil s tem in onim kolegom – gorje, če bi se bili po ukinitvi revije še sestajali v večjih skupinah – priznal, da sem na policiji povedal vse po resnici, in kako sem si oddahnil, ko so me prijatelji, posebno še Veljko Rus, ki je takrat postal osrednji nosilec odpora proti uradnim stališčem, pomirili in rekli, da sem ravnal popolnoma prav.

Dve, tri manjše epizode bodo nemara pomagale osvetliti takratno situacijo. Ob najdaljšem zaslišanju, ki je trajalo ves dan od zgodaj zjutraj do devetih ali desetih zvečer, mi je zasliševalec nekako po drugi uri popoldne prinesel na krožniku sendvič, zemljo s salamo ali nekaj takega. Odklonil sem, in čeprav je malico pustil ležati na mizi pred menoj, se je nisem pritaknil. Morda se bo komu zdelo neskromno, če rečem, da je bila to nekakšna čisto majhna gladovna stavka, ki sem si jo privoščil z večjim užitkom, kakor če bi bil tisto pojedel.

V eni od bližnjih sob so tedaj morali zasliševati tudi Primoža Kozaka. Ko so se ob neki priložnosti za trenutek odprla vrata sobe, v kateri sem tičal na drugi strani mize, za katero so se vrstili zasliševalci, sem

Primoža bežno videl, ko so ga očitno peljali mimo. On sam pa mi je pozneje povedal, da me je tudi ob neki takšni priložnosti opazil samega v sobi in da sem slonel z glavo v dlaneh na mizi; bil je prepričan, da so me uničili in strli in da sem se zgrudil od obupa. Grozno se je prestrašil. V resnici je bilo tako, da so se moji zasliševalci, neki Janez Menart (seveda ne pesnik Menart) in drugi, izmenjavali in se včasih naveličali ter me pustili samega. Od napetosti in naveličanosti in malo truden po več urah masiranja sem kar tako, za oddih naslonil glavo na roke na mizi, se skušal umiriti, zadremati se pač ni dalo. Nikakor pa me ni strlo. Da je tako, je pozneje izvedel od policajev tudi sam Primož.

Najbolj sem si zapomnil, kako so me skušali prepričati, da mi ne verjamejo in da sem kriv groznih dejanj zoper partijo, državo in ljudstvo. Seveda sem se prostodušno smejal, kolikor so mi dovolili. In poskušali so drugače, brali iz nekih papirjev domnevne citate iz pisem in izjav, zagotavljali, da so drugi vse priznali itd. Naenkrat je začel zasliševalec brati neko stvar, ki se mi je zazdela znana, pa se nisem takoj spomnil, za kaj gre. Prebral je in rekel: "No, kaj pa tole, mar niste tu odkrito priznali, da ste protidržaven element?" Šlo je za odlomek iz mojega drugega dnevnika, ki sem ga že omenil, mislim, da iz leta 1948. Takrat so, po informbirojskem preobratu, kot po tekočem traku zapirali in obsojali male slovenske obrtnike in trgovce ter druge, ki so veljali za protidržavni element; pozneje se je izkazalo, da je partija s tem želela dokazati Sovjetski zvezi svojo zvestobo revoluciji kljub sporu s Stalinom. Moj oče je bil trgovec in zaprli so tudi njega ter ga obtožili, da je kalil nočni mir. Res je bilo, da se je od časa do časa zapil, česa bolj naravnega si v tistem času ne bi bilo mogoče zamisliti, bil pa je tudi Štajerec, a to kaljenje nočnega miru je bilo navadna smešnica. Nekaj dni je bil zaprt v stari občinski stavbi na Jesenicah – rodil sem se sicer v Škofji Loki, a potem sem do študija na univerzi stanoval pri starših na Jesenicah – potem pa so ga skupaj z drugimi odpeljali v sprevedu po glavni cesti mimo naše hiše na železniško postajo kakor največje zločince, galjote ali v nacistični Nemčiji Jude; pristali so v Šentvidu pri Ljubljani, potem je prisilno delal pri litostrojskih blokkih. Jaz sem bil doma, in ko so pritekli znanci in povedali, da ženejo očeta in druge, sem planil na okno in s solzami v očeh mahal očetu z roko in mu nekaj klical. To me je seveda kot šestnajstletnega mladeniča globoko razburilo in v dnevnik sem zapisal nekaj ogorčenih stavkov z zaključkom: "Nikoli ne bom njihov!" No, tudi s tem me zasliševalec ni ravno prestrašil. Rekel sem mu, da je pač razumljivo, če sem se razburil, ko so mi tako odpeljali očeta in ga cinično obtožili nečesa, za kar bi nikjer na svetu ne gnali človeka po cesti. Vprašal sem ga, ali se ne bi podobno razburil tudi on, če bi videl svojega očeta v takšnih okoliščinah. Itd. itd. Mislim, da je policaju zaprlo sapo.

Dnevnik, v katerem je zapisana ta epizoda, je ostal v policijskih arhivih tudi potem, ko so mi drugo zaseženo gradivo vrnili. Mislim, da je tako kar prav, ker se bo tako morebiti ohranil. Tega je vreden že samo zaradi tistega prisrčnega stavka: "Nikoli ne bom njihov."

VSEBINA IN POMEN REVIE 57, SKUPAJ Z ZAPLENJENO ZADNJO ŠTEVILKO

Tu naj navedem kratek zapisek iz tistega časa, očitno iz leta 1958, ki se mi je ohranil v zasebnem arhivu in o katerem ne vem, na kateri sestanek ali katero priložnost se nanaša. Glasi se takole:

"V preteklem letu smo izdali 6 številk oziroma 400 strani, to je okrog 80 strani več v sorazmerni primerjavi z Besedo. S tem smo presegli svoj prvotni načrt za približno eno tiskovno polo.

Kot je razvidno iz tega letnika, je bil naš prvotni program v okviru možnosti izpolnjen. Pritegnili smo dovolj širok krog sodelavcev in tudi razširili tematiko na neliterarna oziroma izvenestetska področja. Pogled na kazalo v zadnji številki dokazuje, da je sodelovalo 15 pesnikov, 9 pisateljev, 16 esejistov, kritikov in publicistov ter 5 prevajalcev – vsega okrog 74 ljudi, med njimi več novih imen. To število ovrača vsako kritiko na račun ozkosti našega kroga.

Revija je razen izvirnih del prinesla tudi več prevodov – 21 pesmi iz ruske, francoske in srbohrvaške književnosti ter 2 literarna esaja. Razen o literaturi je bil v publicističnih prispevkih govor o filozofskih in moralnih vprašanjih, o pravu, gospodarstvu, družbenih ter kulturnopolitičnih problemih. Pri tem naj poudarim, da smo zlasti razvili širša samostojna razmišljanja, eseje in razprave, tako da publicistični del ni obsegal samo literarne kritike ter krajše članke in zapiske, kot je v naših revijah običajno."

Zapisek je bil najbrž namenjen kakemu širšemu sestanku s sodelavci in je nastal kot odgovor na različne številne kritike in grajo, s katero so napadali revijo, posebno z uradne strani.

V tem zapisu sem zelo stvarno ugotovil, da revija vestno in uspešno izpolnjuje namene, ki si jih je zadala ob ustanovitvi in so bili objavljeni v napovednem članku o Reviji 57, objavljenem v Naših razgledih.

Naj le na kratko opozorim na najpomembnejše prispevke Revije 57 od prvega do zadnjega zvezka. Zadnji zvezek sicer ni izšel, vendar imam ohranjene korektorne pole skoraj vseh člankov in načrtovano razporeditev besedil.

V prvem letniku (1957) so izšli štirje zvezki: 1–2, 3–4, 5, 6, skupaj 400 strani. V drugem letniku sta izšla le dva zvezka: 1–2, 3–4, skupaj 176 strani.

Prvi letnik

Št. 1–2: Temeljnega pomena sta v tej številki posebno uvodno Razmišljanje o upornih generacijah in povojnem rodu Tarasa Kermaunerja in prispevek Veljka Rusa o Ustvarjalnosti in svobodi. Tema sledi še več načelnih člankov: Kritična generacija Staneta Saksida, drugi del razprave Janka Kosa Umetnost in kriza humanistične zavesti, meditacija Primoža Kozaka Moralna odgovornost, politični članek Jožeta Pučnika Moralne korenine kulta osebnosti in drugo.

Literarni del je prinesel nekaj vrhuncev slovenske pisateljske in pesniške ustvarjalnosti: tri pesmi Gregorja Strniše, Barbarovo molitev, Volkove in Jesensko balado, pesem Daneta Zajca Modrasi, Melanholijo drugega ešalona Vena Tauferja, enodejanko Petra Božiča Zasilni izhod, prozo Dominika Smoleta Naslednji dan (del znanega njegovega poznejšega romana), zgodbo Jožeta Hudečka Kazensko taborišče. Številka je prinesla še več gradiva.

Številka je bila reprezentativna. V hipu je osvojila velik del slovenskega kulturnega prostora in zbudila splošno zanimanje in nejevoljo. Št. 3–4: Ta številka je konkretno posegla v splošno dogajanje s protestnim uvodnikom ob ukinitvi Prešernovega gledališča v Kranju, Pučnikovim esejem o Družbi in državi, Zlobčevimi prevodi pesmi Vaska Pope in mojo ostro negativno kritiko pesniške zbirke uradno priznanega in cenjenega pesnika Ceneta Vipotnika Drevo na samem. Primož Kozak je tu objavil drugo meditacijo z naslovom Nasprotja. ltd.

Št. 5: Znova je tu v ospredju Jože Pučnik z razmišljanjem K svobodi, poleg njega piše Franc Černe o Ekonomski enakosti in neenakosti. V literarnem delu sta na prvem mestu poezija Vena Tauferja in proza Rudija Šeliga (Med reko in vrati).

Št. 6: V ospredju te številke je literatura z znamenitimi pesmimi Daneta Zajca Ujeti volk, Zvonci novega dne, Jalova setev, ki je zbudila politične ugovore, s prozo Petra Božiča Živali bežijo in slušno igro Gregorja Strniše Portreti, pa tudi s prevodi pesnika Paula Eluarda.

Drugi letnik

Št. 1–2: Tudi ta letnik postavlja na prvo mesto literaturo: pesmi Gregorja Strniše Portreti, odlomek iz romana Marjana Rožanca Strežemo tudi na vrtu, pesmi Nika Grafenauerja in Saše Vegri, enodejanka Petra Božiča Križišče, pesmi Vena Tauferja, prevodi Stephena Spenderja. Za publicistični del sta pomembno prispevala posebno Janko Kos z razpravama o Modernosti, realizmu in tradiciji v slovenski poeziji ter o Lukacsu in Goetheju ter Jože Pučnik s člankom o Odnosu med moralo in pravom.

Št. 3–4: Zadnja številka Revije 57 je prinesla v literarnem delu predvsem Legendo Jožeta Hudečka, pesmi Daneta Zajca, Branka Šömna in Franceta Forstneriča, prozo Marjana Kolarja, Rusovo pariško študijo Svoboda in čas, zapiske Luca Menašaja Tančine, nasprotja, protislovja, druženja in dve študiji o Andreju Hiengu, ki sta ju napisala Herbert Grün in Marijan Kramberger.

Naslednja številka drugega letnika (5-6) ni več mogla iziti. Ker gradivo zanj še ni dostopno javnosti (skoraj v celoti je spravljeno pri meni), naj navedem vse prispevke, ki so bili pripravljeni za natis, se pravi, stavljeni in korigirani, ne pa še zmetirani.

Uvodnik je protestiral zoper poskuse za onemogočenje revije z odvzemom subvencije. Veljko Rus je prispeval nadaljevanje študije Svoboda in čas (14 strani revije); študija s tem še ne bi bila končana. Temu naj bi sledile Zlobčeve pesmi (5 strani). Nato naj bi se zvrstili: Saša Vuga s prozo Potovanje s kočijo (9 strani), Saša Vegri (3 pesmi), Jože Snoj (1 pesem), Janko Kos z nadaljevanjem Modernosti, realizma in tradicije v slovenski poeziji, Jože Snoj (še 2 pesmi), Valentin Cundrič (3 pesmi), Dominik Smole z Grotesko brez odmora (27 strani), Veno Taufer (2 pesmi), Rudi Šeligo s prozo Kamen (9 strani), prevodi iz poljske lirike (9 strani), Marijan Kramberger z recenzijo Macesnov nad dolino Miška Kranjca (4 strani), Lovro Eržen (9 strani) in Janko Kos (13 strani) s polemiko; ta Kosova polemika je edini prispevek iz te številke, ki ga nimam ohranjenega, ker sem ga pozneje na avtorjevo željo vrnil njemu. Na koncu naj bi bili na dobrih treh straneh natisnjeni dve polemični glosi z naslovom rubrike Iz Šentflorijana: prva je obravnavala kočljiv odnos pesnika Kajetana Koviča do samozaložniškega natisa Zajčeve prve pesniške zbirke Požgana trava (šlo je za odmev na Kovičev članek v časopisju), druga ukinitvev kranjskega gledališč.

Iz vsebine te številke ni razvidno, da bi bil lahko ukinitvev revije sprožil kateri koli prispevek v tej številki.

DIALOG PERSPEKTIV S STANETOM KAVČIČEM

Pri Perspektivah sem sodeloval kot literarni kritik in v zadnjih številkah, od št. 31 do št. 37, to je potem, ko so v uredniškem odboru po besedah Staneta Kavčiča prevladali jakobinci, tudi kot član uredniškega odbora in lektor. O tej dejavnosti nimam namena govoriti toliko kakor o Reviji 57. Še najbolj zanimiv je bil sestanek na CK pri predsedniku ideološke komisije Stanetu Kavčiču proti koncu perspektivovskega obdobja. Stenografski zapis pogovora na tem sestanku je bil – simbolično – objavljen na koncu zadnjega zvezka Perspektiv.

Na tem sestanku sem bil navzoč in sem tudi posegel v besedo, in to ne nebitveno. Predvsem pa je moj poseg prinesel neko posledico, o kateri naša javnost še nič ne ve. Mislim, da je naše srečanje kakor

nalašč za to, da to podrobnost razkrijem. Če bi kdo podvomil o resničnosti mojih trditev, se je možno obrniti na še živečo pričo.

Pogovor s Stanetom Kavčičem je bil odločilen dogodek v tedanji situaciji. Kavčičeve izjave kažejo, da je resno mislil ohraniti revijo, to pa le na podlagi čvrstega dogovora z nami; perspektivovci bi bili morali v določenem obsegu popustiti. Kavčič je v svojem načelnem nagovoru na začetku povedal o reviji tako pozitivne kakor negativne stvari, seveda je bilo negativnih dosti več, bil je prijazen in oster, ponujal je roko in grobo zavračal. Nato je potekala debata, o kateri se bo vsekakor moralo izreči tudi današnje srečanje; zato ne bom govoril podrobneje o celotnem poteku pogovora.

Kavčičev uvodni govor in vse nadaljnje razpravljanje Tarasa Kermaunerja in Veljka Rusa sem napeto poslušal. Ves čas sem imel nelagodno občutek, da stvari tečejo v slabo smer in da to nikakor ni nujno. Bilo mi je žal za revijo, ki naj bi se očitno pridružila prejšnjima ukinjenima Besedi in Reviji 57 in prešla v zgodovinski mrak. Pa vendar sem si rekel, da bi se dalo kaj storiti. Tisti hip sem še domneval, da se stvari vendarle dajo urediti. Oglasil sem se in izjavil zelo naravnost, pa vendar diplomatsko med drugim tole:

“Da se bolj konkretno in neposredno odzovem na vaš sklep iz vašega prejšnjega govora: če sem namreč prav ohranil v spominu, ste najprej označili revijo Perspektive kot pozitiven element naše družbe na splošno in da je s svojim načinom dela in s svojimi prispevki odprla marsikak problem, ki morda drugod ni bil tako izrazito pogumno obravnavan. To se pravi, da je revija prav s tem, da ni bila direkten organ neke organizacije, imela neko vlogo. Iz tega verjetno sledi, da je do neke mere naravno in razumljivo, če pri takem svobodnem stališču, ki nima nekega organiziranega ozadja, pride do poskusov obravnavanja problemov, ki niso vedno do kraja premišljeni, do ekscesov in razrastkov, čeprav se ne strinjam z vašo kritiko v celoti. Vsi kolegi soglašajo z menoj, da gotovo v teh člankih, ki jih omenjate, ni bilo vse prav in da je bilo to in ono nepremišljeno ali pretirano. Ne glede na to, ali je mera teh ekscesov bila velika ali majhna, bi rekel, da niti ni tako strašno, kot ste vi nakazali. To je moje osebno mnenje. Ne glede na to je problem v tem, s kakšnimi kriteriji oziroma na kakšen način naj neka revija, ki sem jo prej označil kot svobodno, ocenjuje svoje prispevke in ugotavlja tisto mero, do katere je mogoče iti in preko katere ni dobro oziroma se ne sme iti. Kot sem razumel iz vaše razlage, bi bila neka pot prav v tem, da bi ne bili izolirani, kot smo, v veliki meri po lastni krivdi, kot ste rekli, ampak da bi skušali najti neke stike z vami in z drugimi tovariši. Zdaj pa se sprašujem, ali je mogoče to realizirati – ker nočem govoriti o tisti možnosti, ki ste jo označili s harakirijem – ne da bi revija izgubila tiste možnosti in funkcijo, ki ste jo označili kot pozitivno. Razumite to kot

odpiranje problema. Morda bi bilo bolj koristno, če bi se o tem neposredno pomenili.”

Zdi se mi, da sem reagiral zelo dobro, predvsem s tem, da sem poudarjal pozitivna stališča v Kavčičevem uvodnem govoru. Diplomatsko sem poudaril, da mora revija po svoje ostati vendarle takšna, kakršna je, če naj ostane tako pozitivna, kot je rekel sam Kavčič. Hkrati sem vprašal – in v tem je bilo bistvo – kako naj ostanemo takšni, kot smo, in hkrati upoštevamo negativno stališče oblasti. Ta moja izjava je presenetljiva po tem, da je bila izrazito politična. Jaz, popolnoma apolitičen tip, sem sicer z velikim trudom in okorno, pa vendarle posegel tako rekoč v bistvo političnega problema in se celo izražal enigmatično, kot je bilo v navadi, namesto neposredno. Tvegan je bil seveda moj predlog, da naj bi skušali poiskati stike “z vami in drugimi tovariši”. Tudi Kavčič je takoj odgovoril na to z izjavo:

“Pri tem pa nikar ne mislite, da bodo vaši eventualni kontakti z nami že pomenili praktično cenzuro vaše revije, da hočemo na ta način onemogočiti kritičen pristop k danim problemom pa tudi onemogočiti vse vaše zmote, vsa vaša pretiravanja in vse eventualne enostranosti. Ne, ker se dobro zavedamo, da so tudi drugod zmote, da so tudi drugod pretiravanja in da v obstoječih institucijah, kot so delavski sveti, kot je Zveza komunistov itd. itd., marsikaj ni v redu. Mi nimamo namena obvarovati vas vseh zmot, ker potem tu končamo, potem se ne sme kritizirati. Mi tudi ne trdimo, da mora kritika biti a priori pravilna. Kdor tako postavlja, kritiki zapira usta. Kritika se ima prav tako pravico motiti kot tisti, ki dela, in se ne da deliti v pravilno in nepravilno. Če bi tisti, ki je kritiziran, določal, katera kritika je konstruktivna in katera destruktivna, bo zmerom rekel: tista kritika, ki me hvali, je dobra in konstruktivna, tista, ki me graja, pa je slaba in destruktivna. Ne gre za to. Ampak gre za to, ali se veruje v sposobnost te družbe in njenih institucij plus novih institucij in se gre naprej, ali pa se vse obstoječe institucije pošlje na pokopališče in se napove vsemu neizprosni jakobinski boj. Normalno je, da se vam nekatere stvari s pozicij, ki jih imate, s horizonta, ki vam je odprt, in razmišljanj, do katerih prihajate, kažejo nekoliko drugače kot tistemu, ki je na drugih pozicijah, na drugem horizontu in obratno. Gre za to, da plediramo za komunikacijo in izmenjavo mnenj, ne pa za to, da nekdo meče bombe v mojo hišo, hkrati ko govori, da sodelujva, in je prepričan, da sem nedemokratičen, če ga, ker mi požiga hišo, naženem z brizgalno. Tako ne gre! To pa zdaj delate... Če nimate osnovnega zaupanja, da so tu sile, ki hočejo stvari peljati naprej, potem pa se dialog neha; in neha se tudi, če nad vse postavite vprašaj. Nekatera vprašanja dane etape smo vendar definitivno rešili, istočasno pa se odpirajo nova vprašanja. Tu pa imate široko področje kritike.”

To je bil dialog na visoki ravni in v bistvu tako odkrit kot redkokdaj in redkokje na takratnem evropskem vzhodu. S Kavčičem bi se očitno dalo sodelovati, a kaj, ko bi revija imela opravka z drugimi, nižjimi osebami, in te nikakor ne bi bile tako široke kot on; predsednik ideološke komisije gotovo ne bi imel vedno časa za nas.

Kavčič se je očitno takoj čvrsto oprl na konstruktivni del mojega razmišljanja, ob vsej svoji ostrini razpletel prav dobre misli o upravičenosti kritike in ponovno ponudil roko. S tem se je pravzaprav zgodilo, kar sem želel. Nato je pogovor tekel dalje med Stanetom Kavčičem in Rudijem Čačinovičem na eni strani ter Primožem Kozakom, ki je s svojo izjavo pravzaprav podprl mojo pobudo, Tarasom Kermaunerjem, ki se mu ni in ni posrečilo najti dovolj konstruktivnega tona, in pozneje Veljkom Rusom, Ladom Kraljem in Jankom Kosom na drugi. Pogovor pa se je spet vračal v smer, v katero je zašel na začetku, in to mi je še utrdilo prepričanje, da moram svojo prvo izjavo dopolniti in podkrepiti. To sem tudi storil, rekoč, morda še bolj premeteno diplomatsko kakor prej:

“Maloprej ste tole naše delo pri Perspektivah, to se pravi delo uredništva, označili z besedami, da je to čudna politika, in ste to utemeljevali. Ne smete misliti, da uredništvo nič ne razmišlja in da ni premišljevalo o teh člankih, ki ste jih kritizirali. Ob Pučnikovem članku, o katerem je bil govor, je bil sestanek uredništva in tudi o drugih stvareh smo govorili, čeravno ne natančno. Poudariti je treba, da nismo politiki in da struktura našega mišljenja ni, ne more biti in tudi noče biti politična, zato nam tudi ne gre za neko novo stranko. Prav z nepolitičnim mnenjem dlje odpiramo pot kot s političnim. Saj naslov revije Perspektive je prav zato realen. Toliko v ohrambo.

K zapisku nekega bruca, ki je tako brutalen itd., bi rekel tole. V vsakem času in tako tudi v našem sedaj so vladali neki miti, ki jih je bilo treba spodbiti in slabiti njihovo moč. V tem prizadevanju pa prihaja do takih mladostnih izpadov, ki niso premišljeni in niso na visokem nivoju, ampak so neposredni, brutalni. Za to bi lahko navajal tudi primere iz drugih časov, na primer dadaizem in druge literarne struje. Tega jaz ne bi jemal tako resno.

K vašim kritikam, ko ste, recimo, zelo vehementno ocenjevali vse tiste primere, istočasno pa ste rekli, da se jih ne bojite in da so to pasje bombice (kar tudi razumem), moram pripomniti, da v teh besedah vendarle čutim neko nasprotje in prehudo bojazen, da bi to do nečesa pripeljalo.

Dalje se mi zdi, da vaša kritika v splošnem leti predvsem na tista stališča, ki se ukvarjajo z najbolj bistvenimi splošnimi, temeljnimi problemi naše družbe, od katerih je vse odvisno, ki pa niso čisto konkretni in najbolj otipljivi. Ali sem prav razumel? Postavljam vprašanje, če je res tako mišljeno, da torej lahko obravnavamo posamezne primere, posamezne pojave tudi širše, najbolj splošno, ne smemo pa vsega dovolj

dosledno dodelati in dosledno obravnavati tudi tako širokih pojavov kot tistega, ki ga je navedel Rus – lastnina ali ZK s perspektivo samoupravljanja itd. Ne, da ne smemo, ampak ne z enakim pogumom, tveganjem in prizadevanjem, kot na primer pojav nekega birokrata na področju sociologije ali kak kulturni problem.

Iz vsega tega pa posnemam še to, da morda boj Perspektiv proti raznim birokratskim silam le ni tako nepotreben oziroma da je potreben. In da je le bolj pomembno, kar ste mogoče prej označili, kar čutim iz tega, kako ostro ste napadli naša stališča, kljub temu da jih razumete in deloma tudi sprejemate. Iz tega lahko po svoji naivni, nepolitični pameti sklepam, da je le potreben ta boj proti birokratizmu.”

Tudi tokrat je Kavčič moje besede vzel resno. Rekel je:

“Strinjam se z vami in mislim, da niste politiki, da niste izkušeni in zreli politiki in zato ste povsod, kjer ste šli na izrazito kočljiva politična vprašanja, doživeli največ političnih spodrseljav.

Zelo bom vesel, če se izkaže, da je ta moja bojazen bila neupravičena. Bojazen je namerno potencirana zato, da bi se ji res izognili. Smatramo, da so v tej fronti borbe proti birokratizmu, proti alienaciji Perspektive potrebne in koristne in jih ne bi radi izgubili. Prav zares jih ne bi radi izgubili, ne glede na to, da bodo še marsikomu povzročile kake težave in kake neprijetnosti.”

Ko je Kavčič izjavil, da Perspektiv ne bi radi izgubili, mi je skorajda vzel besedo z jezika. Nato se je obrnil naravnost name, rekoč:

“Vi, tovariš Klabus, pravite: protislovnost, nepomembnost, bojazen. Točno, je protislovnost, ampak ta protislovnost je v tem, da hočemo s to pretirano bojaznijo eliminirati tisto nepotrebno, kar ovira, da bi se Perspektive lahko še močnejše plasirale kot subjektivni faktor v teh ustvarjalnih naporih.”

Proti koncu sem posegel vmes še enkrat z neposrednim pozivom na nadaljnje razpravljanje o problemih, ki jih je pogovor načel, se pravi, o možnostih za nadaljnji obstoj Perspektiv:

“Predlagam,” sem rekel brez ovinkov, in to Tarasu ni bilo čisto prav, “da bi se glavni urednik, ki je navzoč, Taras Kermauner, zavezal, da se dogovorimo za drug sestanek in sporočimo svoja stališča... Da ne pretrgamo stikov.”

Stane Kavčič je moj poskus konstruktivne rešitve krize očitno vzel resno, zakaj naslednji dan ali pa vsaj kmalu zatem me je poklical k sebi direktor Državne založbe Slovenije Ivan Bratko. Znano je, da je ta založba zalagala revijo Perspektive; jaz pa sem bil na tej založbi urednik. Navezal je na pogovor pri Stanetu Kavčiču in mi predlagal, naj revija Perspektive zamenja uredništvo in mu postavi na čelo Pavla Kogejja, Janeza Jerovška in mene. Kogej je zdaj žal že mrtev. O Jerovšku pa je znano, da je bil nekaj časa direktor RTV, sicer pa je profesor na univerzi. Pogovor z Bratkom je bil prijazen in kratek. Njegov predlog sem vzel na

znanje in, ne da bi izrekel svoje mnenje o njem, obljubil, da ga bom sporočil članom tedanjega uredniškega odbora revije.

Toda tega potem nisem storil. Zakaj, je pravzaprav dovolj zapleteno vprašanje. Res sem sicer temu ali onemu nekaj namignil o Bratkovem pritisku name, najbrž vsaj Tarasu Kermaunerju in Veljku Rusu. V bistvu pa sem o tem razmislil sam. Situacija se mi je zdela čisto drugačna kakor ob nastanku Revije 57. Takrat sem čutil, da je realno možno kaj doseči, in imel sem dovolj mladostne ambicije za uredniško delovanje. Zdaj pa je bila situacija veliko hujša in bolj kruta. Zdelo se mi je, da se ne bo dalo kaj dosti napraviti. Bratkov predlog je bil nevaren: ker sem kot urednik Državne založbe vsak dan prihajal pod streho, pod katero je vedril on – kadar ni popotoval v Beograd ali po svetu – bi on sam in z njim oblast lahko imela tako rekoč vsakdanji nadzor nad mojim delom oziroma delom Perspektiv. Najbrž bi bil moral jaz zmerom spet v direktorjevi pisarni polagati račune o delu na reviji, iz te pisarne pa bi šla poročila o tem delu na politične forume. Pritisk na glavne tri urednike bi bil gotovo težko znosen. Pa tudi sicer so se stvari razvijale rezko in turobno: sodelavci revije so začeli izbirati nove, mlajše člane za novo uredništvo, zaprli so Šalamuna zaradi njegove ironizacije slovenstva, vrstili so se prepiri med literati in publicisti na uredništvu revije itd. V tej vroči klimi se mi je zazdelo, da bi bilo pretvegano sprejeti Bratkov oziroma Kavčičev predlog. Bil sem prepričan, da bi, če bi sporočil omenjeni predlog, med člani uredništva Perspektiv zavladalo katastrofično razporejenost in da bi prevladalo stališče literatov, ki so odklanjali stike z oblastjo in se zato tudi niso udeležili sestanka pri Kavčiču. Tako sem predlog hladnokrvno odložil; temu ne morem reči drugače.

Morebiti nisem storil prav. Je pa bilo to dejanje v duhu takratnih razmer in bolj logično kakor ne. Sicer mi ni bilo lahko pri duši, najbrž sem imel malo slabe vesti. Zato sem zadevo meni nič tebi nič potlačil, molčal sem in direktorju Bratku predloga niti omenil nisem več; ravnal sem torej celo malo nevljudno. Ali sem storil prav ali ne, je veliko vprašanje: morda sem zapravil možnost, ki bi se lahko bila odprla, in bi revija lahko živela naprej še nekaj časa; morda sem storil prav, da sem pustil, naj se čimprej ponovno pokaže pravi obraz tedanje kulturne in splošne politike. Sodbo o tem prepuščam drugim.

Ko sem po mnogih letih prišel z Bratkom v še zadnji konflikt z njim, leta 1980, preden je zapustil Državno založbo, ko so me hoteli postaviti za novega odgovornega urednika založbe in je on to preprečil, kmalu zatem pa le odšel v pokoj, mi je med oštevanjem omenil, češ da me že tako in tako pozna še iz časov, ko so prenehale izhajati Perspektive. Se pravi, da ga je moja zavrnitev takrat očitno prizadela in je ni mogel kar tako pozabiti. Najbrž sem mu pri Kavčiču spodbil nekaj veljave.

Bratko bi bil lahko tudi tisti, ki bi lahko danes potrdil moje navedbe o predlogu za novo uredništvo Perspektiv, iz katerega potem ni bilo nič.

Mitja Velikonja

DRUŽBENOKRITIČNI DIALOGI SLOVENSKEGA PERSPEKTIVOVSTVA

PROMEMORIJA

*Vse, česar niso bile krive žive,
so zakrivile mrtve Perspektive.*

Niko Grafenauer (Epigrami, Sodobnost, 7a/1964, str. 671.)

Perspektive

1. izdajatelj: Državna založba Slovenije, Ljubljana
 2. uredniki: Janko Kos in Dominik Smole (1961, 1962), Veljko Rus in Primož Kozak (1962, 1963), Taras Kermauner in Dane Zajc (1963, 1964), Tomaž Šalamun in Rastko Močnik (1964)
 3. uredniški odbori:
 - 1961, 1962
Aleksander Bassin, Janez Jerovšek, Taras Kermauner, Marjan Rožanc, Rudi Šeligo, Dane Zajc
 - 1962, 1963
Aleksander Bassin, Andrej Inkret, Taras Kermauner, Marjan Rožanc, Rudi Šeligo, Dane Zajc, Fedor Žigon
 - 1963, 1964
Viki Blažič, Vital Klabus, Janko Kos, Lojze Kovačič, Lado Kralj, Veljko Rus, Dominik Smole, Rudi Šeligo
 - 1964
Vlado Arzenšek, Andrej Inkret, Dušan Jovanovič, Marijan Kramberger, Ingo Paš, Marko Pogačnik, Braco Rotar, Marjan Tomšič, Ivo Urbančič, Franc Zagoričnik
- (Podatki o Perspektivah so iz knjige B. Repeta Obračun s Perspektivami, ZPS, 1990)

(Naša) Sodobnost

1. izdajatelj: Državna založba Slovenije, Ljubljana
2. uredniki: Drago Šega (1960, 1961, 1962, 1963, 1964), Dušan Pirjevec (1964, skupaj s Šego), Mitja Mejak (1965)
3. uredniški odbori:
 - 1960
Matej Bor, Jože Goričar, Filip Kalan, Vladimir Kavčič, Kajetan Kovič, Mitja Mejak, Anton Ocvirk, Dušan Pirjevec, Ivan Potrč, Drago Šega, Vlado Vodopivec, Boris Ziherl, Beno Župančič
 - 1961, 1962 in 1963

Marjan Brezovar, Dušan Pirjevec, Drago Šega, Bojan Štih, Beno Zupančič

1964

Marjan Brezovar, France Černe, Niko Grafenauer, Aleksander Čolnik, Marjan Kolar, Vladimir Kralj, Pavle Merku, France Novak, Boris Paš, Ivo Petrič, France Pibernik, Dušan Pirjevec, Smiljan Rozman, Ivan Sedej, Drago Šega, Jože Šifrer, Stanko Šimenc, Bojan Štih, Rapa Šuklje, Pavle Zidar

1965

Matej Bor, Lojze Krakar, Mitja Mejak, Dušan Savnik, Bojan Štih, Vlado Vodopivec, Ciril Zlobec

Naši razgledi

1. izdajatelj: Časopisno podjetje Delo, Ljubljana
2. glavni in odgovorni urednik: Drago Druškovič (1960, 1961, 1962, 1963, 1964 glavni urednik); Bogdan Cepuder (1964 odgovorni urednik)
3. uredništva:

1960

Ljubo Bavcon, Bogdan Cepuder, Ciril Cvetko, Drago Druškovič, Viktor Konjar, Uroš Kraigher, Zoran Kržišnik, Vladimir Mušič, Miloš Oprešnik, Janko Pleterski, Bogdan Pogačnik, Ivan Potrč, Janez Vipotnik

1961

Ljubo Bavcon, Bogdan Cepuder, Ciril Cvetko, Jaro Dolar, Drago Druškovič, Herbert Grün, Uroš Kraigher, Zoran Kržišnik, Vladimir Mušič, Miloš Oprešnik, Janko Pleterski, Bogdan Pogačnik, Ivan Potrč, Janez Vipotnik

1962

Ljubo Bavcon, Bogdan Cepuder, Ciril Cvetko, Jaro Dolar, Drago Druškovič, Uroš Kraigher, Zoran Kržišnik, Vladimir Mušič, Miloš Oprešnik, Janko Pleterski, Bogdan Pogačnik, Ivan Potrč, Vasja Predan, Janez Vipotnik

1963

Ljubo Bavcon, Bogdan Cepuder, Ciril Cvetko, Jože Derganc, Jaro Dolar, Drago Druškovič, Uroš Kraigher, Zoran Kržišnik, Vladimir Mušič, Miloš Oprešnik, Janko Pleterski, Bogdan Pogačnik, Ivan Potrč, Vasja Predan, Janez Vipotnik

1964

Ljubo Bavcon, Bogdan Cepuder, Ciril Cvetko, Jože Derganc, Jaro Dolar, Drago Druškovič, Slavko Jug, Uroš Kraigher, Zoran Kržišnik, Mitja Mejak, Miloš Mikeln, Vladimir Mušič, Janko Pleterski, Bogdan Pogačnik, Ivan Potrč, Vasja Predan, Janez Škrjanec

Problemi

1. izdajatelj: Centralni komite Ljudske mladine Slovenije, Ljubljana
2. glavni urednik: Vladimir Kavčič (1962-1963, 1963-1964); odgovorna urednika: Božidar Debenjak (1962-1963), Janez Pirnat (1963-1964)
3. uredništvi:
 - 1962-1963
Adolf Bibič, Božidar Debenjak, Janez Dokler, Vladimir Kavčič, Matjaž Kmecl, Viktor Konjar, Miroslav Košuta, Boris Paternu, Janez Pirnat, Andrej Rijavec, Ivan Rudolf, France Zupan
 - 1963-1964
Adolf Bibič, Božidar Debenjak, Janez Dokler, Bogdan Kavčič, Vladimir Kavčič, Viktor Konjar, Boris Paternu, Janez Pirnat, Andrej Rijavec, Ivan Rudolf, Stane Saksida, Vita Varl, France Zupan

Teorija in praksa

1. izdajateljica: Visoka šola za politične vede, Ljubljana
2. glavni urednik: Stane Kavčič; odgovorni urednik: Stane Kranjc
3. uredništvo: Adolf Bibič, Bogdan Cepuder, Stane Kavčič, Sergej Kraigher, Stane Kranjc, Boris Majer, Lev Modic, Zdenko Roter, Janez Stanovnik, Vida Tomšič, Vinko Trček, Joža Vilfan, Jože Zakonjšek, Boris Ziherl

Naše teme

1. izdajatelj: Centralni komite Narodne omladine Hrvatske, Zagreb
2. urednika: Ivo Bojanić, Milan Zjalić (1962), Ivo Bojanić, Vjekoslav Mikecin (1963)
3. uredništvi:
 - 1962
Srečko Bijelić, Ivo Bojanić, Adolf Dragičević, Boris Hudoletnjak, Olga Maričić, Vjekoslav Mikecin, Svetozar Petrović, Pero Pletikosa, Josip Šentilja, Milan Zjalić
 - 1963
Ivan Babić, Srečko Bijelić, Ivo Bojanić, Adolf Dragičević, Boris Hudoletnjak, Zvonimir Junković, Vjekoslav Mikecin, Svetozar Petrović, Josip Šentilja, Stipe Šuvar, Milan Zjalić

Tribuna

1. izdajatelj: Univerzitetni odbor Zveze študentov Jugoslavije, Ljubljana
2. glavni in odgovorni uredniki:
 - 1960: Dušan Voglar
 - 1961: Niko Tičar

1962: glavni urednik Niko Tičar; odgovorna urednika Stane Čehovin, Jože Šušmelj

1963: glavna urednika Mitja Vavpotič, Drago Mirošič; odgovorna urednika Jože Šušmelj, Peter Jambrek

1964: glavna urednika Mitja Vavpotič, Ivo Vajgl; odgovorni uredniki Peter Jambrek, Ivan Kreft, Marko Kerševan

3. uredništva:

1960

Stane Čehovin, Drago Čop, Marjan Kopecky, Dragana Kraigher, Niko Lehrman, Božo Levec, Niko Tičar, Dušan Voglar, Alojz Žužek

1961

Stane Čehovin, Franc Grivec, Peter Jambrek, Marjan Kopecky, Drago Senica, Niko Tičar, Jože Žnidaršič

(Za letnike 1962, 1963 in 1964 ni podatkov o sestavi uredništev.)

DIALOŠKOST PERSPEKTIVOVSTVA

*Tudi polemika je otrok
svojega časa.*

Taras Kermauner (O polemiki, *Perspektive*, št. 8/1960-1961, str. 1012.)

Revija za kulturo in družbeno vprašanja *Perspektive* je v svojih nepopolnih štirih letnikih izhajanja vzpostavila kritičen in polemičen dialog z večino tedanjih pomembnejših kulturno-družboslovnih revij na Slovenskem. Razprave se posegale na domala vsa področja kulturnega, družbenega, političnega, filozofskega in umetniškega življenja ter aktualistike tako v ožji kot v širši domovini in tudi v svetu. Družbenokritična profiliranost *Perspektiv*, kot jo lahko spremljamo skozi objavljene članke, polemike, zapise in javne nastope, se je izoblikovala s prepletom navedenih medrevijalnih in znotrajperspektivovskih različnosti. Seveda v specifičnih družbenopolitičnih, ideoloških in gospodarskih okoliščinah tistega časa.

Pisanje zgodovine kakega medija ne more – v duhu za slovensko povojno kulturno dogajanje značilne *tradicije polemik* (Dimitrij Rupel) – mimo njegovih bolj ali manj intenzivnih diskusij, razprav z drugimi, njegovimi zgodovinskimi sopotniki, sobojevniki ali konkurenti. Prav v dialoških poliloških in polemičnih spisih, vseskozi na gosto posejanih na straneh *Perspektiv*, se je postopno, čedalje bolj jasno eksplicirala teoretska in programska pozicija revije in skupine, ki ji je pripadala: predvsem njena izrazito družbenokritična usmerjenost. V teh odprtih razpravah sta se – s temeljito kritiko nanje naslovljenih polemičnih spisov – izrazila intelektualni profil in družbenokritična drža te *trajne intelektualne skupnosti*, kot jo je označil Lev Kreft.¹ Npr. različna stališča

o etiki dela v sodobni in prihodnji družbi in ob tedaj aktualni *renesansi mladega Marxa* so se izoblikovala v reakcijah na članek Veljka Rusa iz 1. številke; do eksistencializma v polemiki *kritične generacije* z Dušanom Pirjevcem oz. *srednjo generacijo* tedanje slovenske kulturniške inteligence; do nacionalnega vprašanja in vseh njegovih dimenzij v Jugoslaviji v diskusiji ob sporu Pirjavec-Čosić itd. Misel se je oblikovala, ostrila tudi skozi pogovor.

Šlo je torej tako za ustvarjalno dinamiko znotraj revije – za povezane sklope, interni dialog različnih individualnih prispevkov, samorefleksivnih premislekov, medsebojnih vplivov in avtotematizacij, ki so oblikovali skupno platformo in držo sodelavcev – kot navzven, v odnosu do zunanjega revijalnega, družbenokulturnega in političnega okolja. Zato sem v pričujočem prispevku mnenja, da je za razumevanje fenomena perspektivskega gibanja v oblikovanju tedanje slovenske duhovne pokrajine bistvena tudi analiza, rekonstrukcija njihove dialošкости oz. poliloškosti s sočasno družboslovno publicistiko in njihovo vrednotenje nekaterih že preminulih slovenskih revij. Seveda ob hkratni analizi drugih razsežij tedanje situacije okoli in mimo revije.

V prispevku *Družbenokritični dialogi slovenskega perspektivovstva* torej obravnavam dialoške in polemične razprave sodelavcev *Perspektiv*, ki so jih imeli z drugimi takratnimi slovenskimi literarno-družboslovnimi revijami (in hrvaško revijo *Naše teme*) ter znotraj revije same, in ki so jih objavljali na straneh *Perspektiv* v letih od 1960 do 1964. Prav s preučevanjem teh odprtih, plodnih, na trenutke obojestransko pikrih, ostrih ali celo jeznih diskusij v tedaj vedno bolj diferenciranem slovenskem publicističnem prostoru in z opiranjem nanje je mogoče ugotoviti temeljne razlike med posameznimi revijami oz. dnevnim tiskom:

- glede analiziranja tedanje družbenopolitične stvarnosti, (pol)preteklega obdobja in možnosti prihodnjega družbenopolitičnega razvoja v luči globalnih svetovnih procesov;
- glede stopnje kritičnosti obravnavanja perečih problemov tedanje družbe oz. njihovega izpostavljanja;
- glede obravnavanja vloge, mesta in moči, ki so jo in ki naj bi jo imeli intelektualci v sodobni družbi;
- glede utemeljenosti svojih razmišljanj v različnih sočasnih socioloških in filozofskih šolah;
- navsezadnje je mogoče ugotoviti tudi pluralizem pogledov in stališč do obravnavanih tem znotraj posameznih revij.

¹ V pričujočem prispevku se omejujem na analizo perspektivskega obdobja te skupine (1960-1964). Obravnavo prejšnjega obdobja glej v diplomski nalogi Mateje Režek O Reviji 57 (Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1994) ali v njenem članku Ideološko ozadje ukinitve Revije 57 (Nova revija 151-152/1964, str. 194-206) in v poglavju Revija 57 v Gabričevi knjigi Socialistična kulturna revolucija (str. 268-280).

Izbiri izhodišča svojega dela analize v projektu *Slovensko perspektivovstvo kot kulturno dejanje in intelektualno gibanje* utemeljujem z osnovno naravnostjo revije, namreč s prizadevanji za oblikovanje *razumne družbe osebnih svobod*.² Platforma in obenem ideologija perspektivovcev je bila svoboden, ustvarjalni medosebni dialog, njihova praksa pa vračanje dialoga,³ skratka dialog kot polemika, *kot sorazkrinkovanje in samorazkrinkovanje antagonistov*.⁴ V svojem prispevku torej upoštevam večino dialogov med *Perspektivami* in drugimi sočasnimi revijami, in to na obeh straneh: torej objavljene na straneh te revije o drugih revijah in članke v drugih revijah o *Perspektivah*. Obravnavam torej nekatere specifične dimenzije medrevijskega dialoga na Slovenskem v prvi polovici šestdesetih let s posebnim ozirom na mesečnik *Perspektive*.

Konec petdesetih in začetek šestdesetih let zaznamujejo dogajanja v Jugoslaviji (in tudi v Sloveniji) protislovni procesi mednacionalnih napetosti in centralističnih oz. integralističnih tendenc; liberalnejša partijska usmeritev in preizkušena politična praksa ideološkega monopola ter preganjanja neposlušnih posameznikov; huda politična kriza v letih 1961 do 1962 zaradi razkola v zveznem političnem vrhu; različni pogledi na prihodnost skupne države; vnovična otoplitev odnosov s Sovjetsko zvezo in z vzhodnimi socialističnimi državami; politična in gospodarska nesoglasja med republikami samimi ter med njimi in zvezno oblastjo; razlike med Titovo tezo o *splošni jugoslovanski socialistični kulturi* ter konsekvantno kampanjo na kulturnem, umetniškem, znanstvenem področju in posameznimi nacionalnimi kulturami; ter institucionalne spremembe na različnih ravneh.⁵ Partijska elita je ohranjevala oblast z redukcijo vzvišenih ciljev, opuščanjem komunistične eshatologije in naraščajočim pragmatizmom: šlo je za nekakšno koalicijo birokratizma s tehnokratizmom, ki si je oblast prisvajala s podkupovanjem delavstva s potrošništvom.⁶

DIALOGI Z REVIJO (NAŠA) SODOBNOST

Bežna misel
(Ob branju nekega članka)

*Življenje teče svojo pot
brez perspektiv in brez besede,*

² Taras Kermauner, *Perspektivovski svet v perspektivovski dramatiki* (1. del), Borec, št. 535 -537/1994, str. 944.

³ Ibid., str. 946 in 948.

⁴ Ibid., str. 994.

⁵ Glej v knjigi Boža Repeta *Obračun s Perspektivami*, predvsem str. 9-12.

⁶ Lev Kreft, *Perspektive in položaj inteligence v socializmu* (1. del), Borec, št. 535 -537/94 str. 924.

*brez uresničevalnih zmot
in brez fenomenalne zmede.*

(O, Naša sodobnost, št. 12/1961, str. 1168.)

Literarno-družboslovna revija *Naša sodobnost* je bila ustanovljena leta 1953 kot naslednica *Novega sveta* z namenom – če sledimo razmišljanju Draga Šege, njenega glavnega in odgovornega urednika iz leta 1963⁷ – *nadaljevati in naprej razvijati vse zares pozitivne književne in knjižno-kritične tradicije osrednjih slovenskih revij*. Mednje je prištel npr. predvojno *Sodobnost* kot glasilo politično napredno usmerjene inteligence. Revija je v prvi polovici šestdesetih let združevala – po mnenju perspektivovcev oblasti ljubšo – po večini srednjo, klasično generacijo slovenskih kulturnikov in intelektualcev.

1.

Polemika, ki se je na straneh *Naše sodobnosti* v letnikih 1961 in 1962 razvila med Dobrico Ćosićem in Dušanom Pirjevcem, je zaradi ključnosti teme glede nadaljnjega razvoja nacionalnega in kulturnega vprašanja v Jugoslaviji dobila svoj odziv tudi v *Perspektivah*. Njuno javno dopisovanje je potekalo v razmerah relativno zaostrenih odnosov med vodstvi jugoslovanskih republik in medsebojno izključujočih konceptov enotne jugoslovanske in različnih nacionalnih kulturnih politik.

Glavne teze so bile, na Ćosićevi strani, nujnost boja proti *povampirjenemu nacionalizmu*; koncipiranje jugoslovanstva kot družbe, ne kot naroda; konservativnost in minljivost koncepta naroda; nasprotje med socializmom in narodnostjo in zamisel o nekakšnem *jugoslovanskem kriteriju* za ocenjevanje posameznih umetniških stvaritev. Pirjevec je nevarnost za prihodnji razvoj jugoslovanske družbe videl tudi v unitarizmu in centralizmu; zanj je narodnost bistveni konstitutivni element človekove osebnosti; integracija v višjo celoto je mogoča le s polno afirmacijo vsakega posameznega naroda; omenja tudi tedaj občutljive gospodarske vidike odnosov Slovenije s federacijo in z ostalimi republikami; potegoval se je torej za uravnovešeno nacionalno kulturno politiko. Ćosiću je očital, da ga je politično diskvalificiral. Pirjevec je očitno užival podporo v nekaterih slovenskih političnih krogih (npr. pri Borisu Kraigherju), zato lahko njegovo polemiko s Ćosićem razumemo tudi v kontekstu spora med zvezno in slovensko uradno politiko.⁸

Polemika Pirjevec-Ćosić, *jugoslovanski publicistični bestseller* tistega leta (M. Kramberger), sodi med tiste spore, ki so bistveno opredelili

⁷ Nejubilejno razmišljanje, št. 1-2/1963, str. 2.

⁸ Glej Dimitrij Rupel, *Položaj slovenske inteligence po drugi svetovni vojni*, str. 17; B. Repe, *Obračun s Perspektivami*, str. 14-16; Aleš Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 345-351.

slovensko kulturno zgodovino in kulturno politiko: razpravljala sta namreč o samem jedru jugoslovanske in partijske problematike – o problemu legitimnosti socialistične (mnogonacionalne) družbe/države.⁹ *Perspektive* so se v polemiko vključile s prispevki Vena Tauferja *Interes ali mit*, Marijana Krambergerja *O ozadju sodobnega nesodobnega nacionalizma* in Primoža Kozaka *Narod ali družba*.¹⁰ Prvi od razpravljalcev je bil mnenja, da ne gre naivno verjeti ne Pirjevčevemu zagovarjanju avtonomnosti, zaprtosti, mita o slovenski hipersenzibilnosti; in ne Čosičevemu internacionalizmu, abstraktnosti dobre volje, mitu jugoslovanstva. Oba naj bi čutila, da so problemi oz. pojavi drugje in drugačni, da gre torej za stvari, ki so povsem določljive ekonomsko-politične narave, ter za njihove večstranske posledice. Pod geslom *nacionalnega vprašanja* naj bi se skrivali tudi npr. problemi agresivnosti/ogroženosti dogmatskega birokratizma, centralizma, partikularizma, (ne)razvitosti, gospodarske in politične (ne)sposobnosti, lokalpatriotizma, politične, gospodarske in moralne nezrelosti ali pokvarjenosti itn.

V tem duhu Kramberger polemiko med Pirjevcem in Čosičem že popolnoma prestavi v gospodarsko-politično sfero. Razvojne tendence slovenske stvarnosti naj bi se najbolje odražale v tedanjem akcijskem programu slovenskega gospodarstva, ki – prvič, zavrača administrativno, protiekonomsko poseganje v gospodarstvo, saj ga razume kot spontan proces z notranjimi zakonitostmi, ki jih gre spoštovati; – drugič, si kot cilj zastavlja optimalno vključitev v mednarodno gospodarsko delitev dela, ne pa jugoslovansko avtarkijo; in tretjič (kjer Kramberger vidi najtesnejšo povezavo s Pirjevčevimi tezami), prenehati bi bilo treba z ignoriranjem ekonomske funkcije republike. Spomnimo se: Pirjevec je zahteval polno razvitje nacionalnosti kot nečesa, kar se mora najprej do kraja razviti, preden se lahko samo preseže oz. ukine. Psihološko bistvo tega akcijskega programa avtor vidi v zavesti o lastni emancipiranosti, občutku moči in bojaželnosti. Tako za Čosičevim kot za Pirjevčevim ideološkim nastopom naj bi tičalo stvarno družbenoekonomsko ozadje: *socialističnemu internacionalizmu* in centraliziranemu gospodarjenju prvega se zoperstavlja ekonomski federalizem, torej afirmacija ekonomske funkcije republike drugega. Kramberger je napovedal interesni spopad med gospodarsko razvitimi in nerazvitimi deli zvezne države predvsem okrog gospodarjenja z družbenim proizvodom. Takšna napetost naj bi se nujno odražala v nacionalizmihi: ekonomsko-federalističnem razvitih predelov in centralistično-zaščitnim antinacionalizmom nerazvitih.

Primož Kozak v članku *Narod ali družba* najprej na kratko predstavi obe v polemiki o narodnostnem vprašanju vpleteni idejni jedri, Čosičevo

⁹ D. Rupel, *Položaj slovenske inteligence po drugi svetovni vojni*, str. 20–21.

¹⁰ St. 13/1961–1962, str. 310–312, 313–316 in 317–333.

poudarjanje enotnosti brez razlik in Pirjevčevo zagovarjanje razlik v enotnosti. Kritično nastopi proti obema: srbski pisatelj je bil torej za *socialistično jugoslovanstvo*, za enotno politično opredeljenost in idejno strnjenost v imenu razrednega internacionalizma in enotne politične ideologije. Kozak mu očita npr. metafizično dojemanje pojma enotnosti, saj ta ostane na nivoju administrativnega dekretiranja, zgolj formalna. V tedanji Jugoslaviji so soobstajali nacionalistični, birokratski in kulturniški integralizmi, ki so tendirali k poenotenju mimo objektivnih družbenih in zgodovinskih zakonitosti; integralizem imenuje *nacionalizem v zveznem merilu*. Pirjevec pa je zagovarjal polno razvitje narodovih kapacitet in enakopravno kooperativno sosedstvo in povezovanje z drugimi narodi. Kozak na to pravi, da je po NOB ideja naroda (kot moralni, človeški in ideološki mobilizator v boju za golo preživetje) za Slovence izgubila svojo prvotno funkcijo; težišče naj bi se v kasnejšem obdobju preneslo v proces formiranja novih socialnih in moralnih odnosov. Drugače rečeno, slovenski narod 1961. leta je bil drugačen od tistega iz leta 1941. Avtor izrazi še nujnost po odpiranju v svet in opozori na nevarnosti obrambe avtonomizma.

Perspektivovski odzivi na bistvena sporna vprašanja v polemiki Čosić-Pirjevec so bili direktni, zapisani jasno, brez nepotrebnega okolišenja kot pri obeh protagonistih. Tako kot Kramberger in Taufer (*zakaj ne bi dali stvarim imen, ki jim gredo*, se sprašuje drugi) tudi Kozak zahteva, da je treba vso debato sneti z nacionalnega klina in jo obravnavati na nivoju družbene problematike. Predvsem gospodarske, ki je pravi vir razhajanj in ki se oblači v plašč nacionalnih ali internacionalističnih idej.

2.

V rubriki *Glose in komentarji*, v kateri je *Naša sodobnost* objavljala predvsem zapise o aktualnih dogajanjih, njihove ocene in odzive, so na začetku letnika 1962 izšli trije polemični spisi, ki so se lotili perspektivovske skupine. V zapisu *Moralni blišč "kritične" generacije*¹¹ očita anonimni O *kritični* generaciji bolešno nestrpnost, hipertrofirano zaverovanost vase, nekontrolirano nenačelnost, kakršne da še ni bilo na Slovenskem, dvoličnost, dvoumnost, nejasnosti in pojmovno zmedo ter se sprašuje, ali morda pridevnik *kritična* pomeni, da je generacija v permanentni krizi.

Vladimir Kralj v oceni Kozakove *Afere*¹² ugotavlja, da gre v *Perspektivah* za filozofsko-literarno skupino intelektualcev, ki da je angažirana v neki precizno izdelani, jasni in nepomirljivo ostri filozofski ideologiji, ki

¹¹ Št. 1/1962, str. 95-96.

¹² Št. 3/1961, str. 280-282.

je – če odmislimo teološke izvire in nagibe te zgodovinske analogije – ni bilo na Slovenskem od Mahniča dalje. Nadalje pisec pozitivno ovrednoti zvezo Marxovega humanizma in zgodovinskega materializma s Sartrovim individualizmom, čeprav naj bi tak mešani zakon filozofske sistematike in literature za svobodo literarnega ustvarjanja ne bil najbolj posrečen, saj naj bi ciljnost delovanja onemogočala umetnikovo svobodo.

Anonimni O se je znova oglasil v 6. številki *Naše sodobnosti* s komentarjem *Dvomljiva načelnost*.¹³ V njem je ostro napadel Kermaunerjeva stališča iz članka *O nekaterih odnosjih med družbo, kulturo in inteligenco*, objavljenega v *Perspektivah*;¹⁴ ter tista o upravičenosti izdajanja izbranih del slovenskih literatov starejše generacije. V takem početju je Kermauner prepoznal značilni prilastek odmirajoče zasebne družbene plasti, živeče v spominih in po inerciji. Povojna umetnost te slovenske inteligence temelji na predvojnem mitu, pravi Kermauner, na obeh njegovih sestavinah, na religiozni in liberalni; imenuje tudi nekatere njene vidnejše predstavnike. Tako ustvarjanje zato ni umetnost, ampak nerevolucionarna, iluzije ohranjajoča, napačno zavest podpirajoča, dnevnim zahtevam služeča družbena dejavnost. Njihova glavna subjektivna resničnost postane nedosegljivost in neuresničljivost idealov: prevlada pesimistična podoba sveta.

Tovrstni kulturniki se ne navezujejo, kot pravi Kermauner, na predvojno napredno izročilo, ampak ga le obnavljajo, ponavljajo. Prava vloga inteligence pa je v kritični in revolucionarni akciji. Kermauner je v tem – za mnoge zelo spornem – članku zatrdil, da je marksizem kot edini pravi naslednik religiozne oblike zavesti pretrpel hude deformacije. Delno se je pretirano zideologiziral in postal sredstvo dnevne državne propagande, delno pa se je izrodil v vulgarni materializem, utilitarizem in tehnicizem: pozabil pa je na svojo bistveno komponento, na revolucionarno akcijo. O očitno piscu iz *Perspektiv* apodiktičnost njegovih dvomljivih sodb in pisanja nasploh ter kritizerstvo. V komentarju se pojavi tudi odtlej pogosto uporabljena oznaka, da se skuša vase zaprta perspektivovska skupina afirmirati predvsem z negiranjem produktivnih sil v družbi in kulturi.

3.

Najostrejša in dotlej najbolj dodelana kritika perspektivovskih stališč je prišla izpod peresa Dušana Pirjevca v 10. številki *Naše sodobnosti*. Čeprav revija, skupina ali njeni člani niso poimensko omenjeni, pa je bila ost kritike v članku *Neresnične dileme*¹⁵ usmerjena direktno nanje.

¹³ Str. 576.

¹⁴ Številki 14 in 15/1961-1962, str. 483-493 in 543-550.

¹⁵ Letnik 1962, str. 865-879.

Pisec v njem pravi, da je velik del slovenske inteligence, predvsem starejše, predvojne levo orientirane generacije, stalno izpostavljen kritičnemu pregledu, grajam in napadom; da pa se nanje ne odziva, da molči.¹⁶ Značilnosti oz. struktura kritik, ki jih nanje sproža *plačana dvorna opozicija*, kot jo tudi imenuje Pirjevec,¹⁷ so po njegovem mnenju naslednje: prvič, izhajale naj bi iz nekaterih najbolj vidnih, najhitreje in najlažje ugotovljivih lastnosti in tez eksistencialne in eksistencialistične filozofije. Nekritično sprejemanje le-te je omenjenemu krogu piscev zakrilo njeno notranjo protislovnost. Omenja kočljiva odprta vprašanja v odnosih med filozofsko držo in političnim prepričanjem Heidegggra in Sartra (naklonjenost nacionalsocializmu oz. stalinizmu), ki sta kot teoretika močno vplivala na pisce slovenske kritične generacije. Pirjevec slednjim očita uporabljanje njunih terminologij in obsežnejših kompleksov idej brez navedb: šlo naj bi torej za anonimizacijo Sartra in Heideggerja, za prisvajanje in polaščevanje, za zamolčevanje lastnih virov.

Dalje, kritike kritične generacije naj bi bile preveč abstraktne, zato tudi neprimerne oz. neuporabne za konstruktiven dialog. Pirjevec je ostro zavrnil tezo, češ da je napadena inteligenca zapustila svoje predvojne ideale in da je pristala na načelo o njihovi neuresničljivosti; tak pesimizem pa naj bi vodil v resignacijo in subjektivizem. Avtor jih sprašuje, kateri so ti utajeni in pozabljeni miti oz. ideali ter zakaj jih kritiki ne eksplicirajo; mar so bile to napredne ideje, socializem? Iz tega izpelje vprašanje, kdo naj bi se bil zmotil, inteligenca ali marksizem, socializem, partizanstvo. Prav takšni abstraktnosti oz. formalizmu pripiše dejstvo, da kritike ne zadenejo na nobeno zares aktualno in pomembno zadevo. Pirjevec tudi zavrne vizijo, ki jo je *napredna* namenila kritizirani inteligenci, namreč odmirajočega, čaščenega, a prav nikomur več potrebnega upokojenca, fosila. Na koncu avtor izpostavi dilemo, ki naj bi jo kritiki skušali uveljaviti: ali v sentimentalni humanizem ali z nami, in jo označi kot neresnično.

Dušan Pirjevec je začeta premišljevanja nadaljeval v 12. številki istega letnika s prispevkom *Resnica neresničnosti*.¹⁸ V njem najprej spregovori o diferenciaciji v slovenskem intelektualnem življenju kot

¹⁶ Vanjo prišteva Marjana Brezovarja, Franceta Koblarja, Vitomila Zupana, Ivana Potrča, Bojana Štiha, Antona Ingoliča, Janeza Menarta, Bratka Krefta, Slavka Jana, Draga Šego, Igorja Torkarja, Mateja Bora, Antona Ocvirka, Miška Kranjca, Josipa Vidmarja, Borisa Ziherla, Filipa Kalana in Frana Albrehta.

¹⁷ Ta oznaka za perspektivce je postala odtlej precej pogosta v kritikah, ki so letele nanje, npr. v tistih Bojana Štiha, Vladimirja Kavčiča, Tineta Hribarja ali Borisa Majerja. Pri tem so zlasti aludirali na dejstvo, da so ustanovitvi *Perspektiv* botrovali visoki predstavniki tedanjega slovenskega političnega vodstva, npr. Boris Kraigher in Kardelj; v omenjeni Gabričevi knjigi, str. 125 in 126.

¹⁸ Str. 1057-1070.

pridobitvi tega obdobja, ki so ga – po njegovo – determinirali pojavi kot demokratizacija, debirokratizacija, decentralizacija in integracija. Ugotavlja dejstvo notranjega konflikta, torej odprtih in obnavljajočih se problemov v družbi: socializem naj ne bi bil harmoničen, ampak problematičen, dinamičen svet. Diferenciacija duhov gre onkraj deviacij, kot so osebne ambicije, čisto privatni interesi, prikrito hrepenenje po položajih; je več kot le medgeneracijski spopad; in pelje mimo tradicionalnih razlag (liberalizem, klerikalizem, ostanki preteklosti ipd.). To naj bi bil naraven in nujen proces. Toda diferenciacija naj bi se na Slovenskem dogajala v obliki neresničnih dilem, kar naj bi deformiralo kulturno življenje. Zatem avtor ponovi stare očitke in poenostavljene poglede *kritične skupine*, namenjene svojim starejšim kolegom, in obnovi v svojem prejšnjem članku zapisane trditve. Hkrati pa poudari, da kritizirana inteligenca ni bila nikoli – niti med NOB – zares notranje homogena.

Zanimiv pa je zlasti zadnji del članka, v katerem je Pirjevec anticipiral proces, ki je v naslednjih dve letih zares pripeljal do ukinitve *Perspektiv*. Kritična generacija naj bi dilemo *uradna oblast – praznina* reševala s tveganjem in veliko aktivnostjo: od praznine, ničla naj bi šla v smeri proti oblasti. V zadnji instanci naj bi prišla v oster konflikt z njo. Tak konflikt pa bi vodil v novi nič, v izničenje, zato se ga je treba izogibati. Avtor končuje z ugotovitvijo, da kritiki – tako kot tudi oblast – udrihajo mimo cilja, da sunek deviira v abstraktno, nedoločeno napadanje birokratizma in dela inteligence. Neresnična dilema naj bi preprečevala dostop do bistva odprtih problemov tedanje situacije. Takšno dilemo pa naj bi presegli s praktičnim uresničevanjem demokratizacije, to je po poti relativizacije uradne oblasti, pa tudi inteligence kot vase zaprtega in v izolacijo pahnjenega sloja.

Odgovor perspektivovcev je bil takojšen. Veljko Rus je na Pirjevčeva stališča odgovoril v 21. številki *Perspektiv* v članku *Neresnične dileme in resnična dilema*, Taras Kermauner s *Komentarjem k neresničnim dilemam*, posredno pa tudi z zapisom *O dialogu*¹⁹ v 22. in 23. številki. Prav v teh dveh replikah lahko opazimo – na začetku pričujočega prispevka omenjeno – skozi temeljito kritiko napada jasno in poudarjeno izraženo teoretsko in programsko pozicijo ter družbenokritično držo perspektivovske skupine.

Prvi od avtorjev v svojem odgovoru zavrne Pirjevčevo kritiko kot nedorečeno, površno, nevsebinsko, saj naj bi ostala zgolj na analogno-primerjalnem nivoju, torej brez temeljite analize zanj spornih stališč perspektivovcev. Rusovo repliciranje je zajelo dva povezana sklopa, problematiko eksistencialistične misli in vprašanja o vlogi in mestu

¹⁹ *Perspektive*, str. 24-42, 210-230 in 301-319. Zapis *O dialogu* na straneh 251-255 je bil najprej zastavljen kot uvod h *Komentarjem*, zato te na nek način dopolnjuje.

intelektualca v tedanji družbi. Avtor ugotavlja, da poteka na Slovenskem že več let sistematično dezinformiranje o eksistencializmu, katerega vzrok je v nemoči, da bi do njegove vsebine zavzeli kritičen odnos. Toda prav eksistencialistična misel, povezana z nekaterimi idejami mladega Marxa (npr. glede lastništva), naj bi bila že od druge polovice 50. let odgovor mlade generacije slovenskih razumnikov na vseobsegajoči proces institucionalizacije in etatizacije življenja.²⁰ Pirjevec naj bi se bolj kot na imanentno vsebinsko kritiko te filozofije ali na njene avtentične tekste skliceval na komentarje Sartrovih in Heideggrovih besedil in na politične diskvalifikacije njune filozofske teorije. Rus trdi, da je Pirjevec namesto dejanskih iskal idejne izvore *Perspektiv*, in ko jih je odkril v eksistencializmu, je skušal s preprostim enačenjem eksistencializma in revije določiti njihov idejni okvir in iz njega izvajati kritično prakso njenih sodelavcev.

S tem je tedanji odgovorni sourednik *Perspektiv* odprl tudi drugo žarišče svojega odgovora. Zapisal je, da nočejo biti opozicija oblasti, saj naj bi bila to – po njihovo – historično impotentna, jalova pozicija, za katero je značilna socialna nedoločnost oz. neopredeljenost; da torej ne verjamejo v intelektualni protest in v polemično kritiko. Greh sodobnega intelektualca, ki ga nosi v sebi od dobe razsvetljenstva dalje, je v tem, da ne prevzema odgovornosti za zgodovinsko dogajanje samo, ampak le za njegovo opazovanje, preučevanje in kritiko. Po tej logiki naj bi bila njegova dolžnost, edina prava drža izločenost iz družbe: intelektualec kljub poplavi kritik ne more vplivati na odločitve v njej in na aktualno dogajanje okoli sebe. Rus nadalje pravi, da je pomen *Perspektiv* morda predvsem v tem, da pričajo o imperativni nujnosti (samo)reševanja slovenske inteligence in kulture na praktičnem področju. Z drugimi besedami, želijo preseči omenjeno situacijo; odtod, kot je zapisal, *naravnost hlastno poudarjanje, da mora biti kultura družbeno angažirana*. Osrednja naloga intelektualcev naj bi bila – v času razcveta sodobne družbe kot družbe sistemov in mehanizmov, *organizacijskega barbarstva* – prav kultiviranje organizacij, mehanizmov namesto kultiviranja duha. Cilj imanentnega revolucioniranja družbe postane tako ukinjanje dualizma med kulturo in civilizacijo, med duhovnim svetom in svetom mehanizmov, in uresničevanje organizirane in kulturne skupnosti ljudi. Intelektualec se mora odpovedati podedovani socialni neopredeljenosti in postati tudi teoretik in praktik organizacije.

Kermauner na začetku svoje replike pozitivno oceni Pirjevčeve *Neresnične dileme*, ki za razliko od nekaterih drugih polemičnih spisov – omenja Rudolfa in Majerja – razkrivajo potrebo po pravem dialogu.

²⁰ Kermauner kasneje pravi, da je bila perspektivovska ideološka platforma *nemalo marksistična, v marsičem novolevičarska, mladomarksouska, sartro-marksistična, predvsem obnovitveno oefarska*. V prispevku *Kaj je socialistična kulturna politika?*, Nova revija 3/1984, str. 3075.

Tako se njegovega izziva loti na več nivojih. Najprej se loti pozicije, ki si jo je v sporu med *kritično* in *srednjo* generacijo slovenskih razumnikov prisvojil Dušan Pirjevec sam: izvzet iz dogajanja, neangažiran v nobeni od teh skupin naj bi lepodušniško nastopal s položaja objektivne resnice, vzvišene neodvisnosti in nepristranskosti. Po Kermaunerjevo resnica nastaja, se ostvarja in uresničuje v konkretnem, zgodovinskem dogajanju, znotraj stvarnosti: resnica je samo resnica človekove prakse. Pirjevec naj bi v svojem članku reduciral tedanje idejne vsebine in situacije perspektivovovcev. Skratka, nastopal naj bi kot nepristranski sodnik, a namesto tega je postal *advokat slovenske kulturniške inteligence*. Kot tipični predstavnik resignirane predvojne generacije naj bi bil zavezan le prenašanju starega, ne pa odkrivanju *novih možnosti novega časa* in njihovemu ostvarjanju.

Tu nastopi naslednja tema Kermaunerjevega tridelnega odgovora, namreč pozicija te *srednje* generacije, ki jo izdaja njen zgovorni molk. Splošna značilnost tistega obdobja je bila zaznamovana z umikom kulture v notranji svet, torej z izgubo njenega vpliva na zunanji svet, ki je bil prepuščen v roke tehnokratom, gospodarstvenikom in politikom. Kritizirana inteligenca naj bi ob vsem tem previdno, konformistično molčala zaradi bojazni pred birokracijo in strahu pred izgubo pridobljenih položajev. *Kritika* pa si želi dialoga, saj je njen namen prodor v prihodnost: na preteklo se ne veže. Namesto pasivnosti, pobega v intimni svet privatnosti, brezstališčnosti, odpovedi akcije, priseganju na neostvarljive ideale in vrednote želi *kritična* generacija poseči v konkretno stvarnost, si zastaviti ostvarljive ideale, stopiti v akcijo in odbiti kakršnokoli sodelovanje z birokracijo. Kajti klasična slovenska kulturniška inteligenca naj bi ji skušala – to je mogoče zaslediti tudi v *Neresničnih dilemah* – podtakniti povezanost, zaroto *kritike* in birokracije: prva naj bi bila slednji le rezerva, naslednik, prikriti oz. dvolični sodelavec. Kermauner pravi, da kritizirani ne pristajajo na dialog s kritičnimi intelektualci ali z birokracijo, in da čakajo, kdaj bo druga premagala prvo.

Kermauner poudarja nujnost javnega dialoga in ne le željo po njem; to pa zahteva precej visoko obliko družbenega občevanja, npr. demokratičnost postopka, medsebojno razumljivost in predpostavljjanje dobronamernosti, isto raven pogovora ipd. V tedanji slovenski družbi je opazil odsotnost pripravljenosti nanj oz. zatekanje k ekskluzivnim polemikam, kjer se srečata moč na eni strani in argumenti na drugi. Toda tak – v bistvu – monolog zavaja, pelje v enostranske rešitve. Zato poudarja neogibnost čimprejšnjega in čim boljšega vzpostavljanja dialoga. Kermauner opozori tudi na tradicijo odsotnosti filozofske situacije na Slovenskem, ki v preteklosti dejansko ni bila možna ali potrebna. Odtod "navada" nefilozofskega obravnavanja filozofskih stališč, ki jo je zasledil tudi v Pirjevčevi *politikantski in zgodbičarski* obravnavi eksistencializma.

Povojni intelektualci – potem ko je zavrnil sporočila biblije, liberalizma in diamata kot izrazito varljiva in nezadostna – si je z *eksistencializmom* ustvaril *avtentičnost*, s *hegloustvom* razumevanje, z *marksizmom* aktivnost. Drža te skupine, povezane že v *Reviji* 57, je združevala tako filozofski kot praktični, programski vidik. Na Pirjevčev očitok o necitiranju virov, ki jih perspektivovci uporabljajo, Kermauner pravi, da jih ne zanima določanje formalnih razmerij med posameznimi vplivi, pač pa določanje stvarne vsebine; zavrne torej njegovo zahtevo po *znanstveno citatološkem obravnavanju filozofije*.

Dalje, na vprašanje, kateri je pravzaprav tisti mit *srednje* generacije slovenskih kulturnikov, ki je tarča napadov *kritikov*, Kermauner odgovori, da je to eshatološki odnos do sveta, *čustveno-religiozno-moralno-metafizični dodatek* velikim idejam in zgodbam tistega časa. Zanj naj bi bili Slovenci – zaradi specifične zgodovinske usode – posebej dovzetni. Povojni mit o uresničenju ideala je promovirala in izkoriščala birokracija, zaradi česar sta bili onemogočeni analiza in kritika novega položaja in blokirane nove ideje njegovega prevrednotenja. Inteligenca bi morala angažirano iskati poti in načine, ki bi omogočili preseganje in spreminjanje te dane stvarnosti, ne pa se ji prilagoditi z brezskrbno izolacijo v svoj odmaknjeni svet.

Ta polemika – po mnenju Leva Krefta ena najkvalitetnejših v slovenskem prostoru – se je nadaljevala tudi v letniku 1963 s *Kratkim pojasnilom*.²¹ Dušana Pirjevca, v katerem je odgovoril na Rusovo pisanje v *Perspektivah*. Avtor *Neresničnih dilem* je ostal na svojih stališčih in jih še okrepil; tako je – opirajoč se tudi na tuje vire – zavrnil očitke o pristranskosti vrednotenja nekaterih Heideggerejevih teoretskih stališč. Opozoril je tudi na to, da je Rus pri citiranju tega nemškega filozofa izpustil nekaj njega obremenjujočih stavkov.

Oglasil se je tudi Branko Rudolf, ki je že polemično obravnaval perspektivovska teoretska izhodišča na nekem drugem mestu. V zapisu *Izhodišča – in izhodi?*²² označi Pirjevčev članek za čudno kombinacijo bojovite odločnosti in miselne nedoločnosti, njegova stališča pa za nekakšen aristokratsko odmaknjen nevtralizem: izogibal naj bi se prav filozofskim osnovam, ki jih omenjeni krog napada. Rudolf pravi, da je avtor *Neresničnih dilem* ob kritiziranju abstrakcij sam postal abstrakten, in dodaja, da ne razume niti bistva kritike, ki jo je Pirjevec – v istem članku – namenil nekaterim njegovim pogledom v zvezi s tem. Zatem sam preleti bistvene kvalitete in nedorečenosti eksistencialistične misli, npr. pri Kirkegaardu in pri velikih umetnikih 19. stoletja, in posebej oceni še nekatera Heideggerjeva stališča.

²¹ Sodobnost, št. 1-2/1963, str. 189-190.

²² Sodobnost, št. 3/1963, str. 260-265.

4.

Letnik 1963 je preimenovana *Sodobnost* začela z omenjenim uvodnikom *Nejubilejno razmišljanje*.²³ Urednik Drago Šega v njem ocenjuje tedanji položaj revije v spremenjenih okoliščinah, v diferenciranem kulturnem prostoru na Slovenskem. Do tega bi lahko prišlo že prej, ugotavlja, toda *Revija 57* da je bila bolj generacijsko glasilo, kar položaja *Naše sodobnosti* kot edine osrednje revije ni kaj prida spreminjalo ali olajševalo. Šele ustanovitev *Perspektiv* in *Problemov* naj bi ustvarila realno možnost diferenciacije kulturnega življenja; ne več na generacijski, ampak na načelni, vsebinski osnovi.

V glossi *Nekulturni molk*²⁴ je D. Š. (Drago Šega, op. p.) najprej ugotavljal, da se je v slovenskem kulturnem in intelektualnem življenju tedaj nekaj godilo, sprožalo. To je dokazovala tudi množitev revijalnega tiska: revij je bilo vedno več, mnoge so se prenavljale, njihova vsebina je postajala vse aktualnejša in širša, uveljavljala in križala so se različna mnenja in stališča. Toda dnevno časopisje, predvsem kulturne rubrike, tega niso opazile ali niso hotele opaziti. Šega zatrjuje, da niso spremljale aktualnih pojavov slovenskega kulturnega in duhovnega življenja, še posebej ne tistih, ki so bili malo bolj zamotane ali celo sporne narave in ki še niso bili uradno katalogizirani; torej delikatnih tem. Lep primer za ta zagonetni molk, kot ga je označil, je bila predustavna diskusija uredništev omenjenih treh osrednjih revij. Uredništvo enega od slovenskih dnevnikov jih je ob novem letu povabilo, naj napišejo zanj vsak svojo programsko vizijo, kar sta uredništvu dveh revij tudi storili, vendar nista dočakali objave.

Leta 1964., torej v usodnem letu za *Perspektive*, je svoja stališča na rob tistim iz te revije dodal Rudolf Mencin v članku *Kaj je narod*.²⁵ V njem je razlagal razlike v pojmovanjih naroda in države med Zahodom in Vzhodom, genezo sodobnega koncepta naroda in vprašanja nastajanja večje narodne enote iz več manjših, kar naj bi bilo mogoče le v procesu zraščanja, ne pa zlitja oz. spajanja. Nosilec napredka naj bi bil prav proces teritorialne družbene integracije in diferenciacije. Alternativa, s katero je Kozak naslovil svoja razmišljanja ob polemiki Pirjevec-Čosić, namreč *Narod ali družba*, se mu je zdela povsem nemogoča. Avtor naj bi imel, tako Mencin, v mislih alternativo: slovenski narod ali jugoslovanska družba, kar pa da je prav tako nesprejemljivo, ker smo bili

²³ Št. 1-2/1963, str. 1-7.

²⁴ *Sodobnost*, št. 7 in 11/1963, str. 672 in 1055. Objavljena je bila dvakrat, saj so jo uredništva dnevnega časopisja, ki jim je bila v prvi vrsti namenjena, prezrla ali je niso hotela opaziti, saj nanjo niso ne odgovorila niti reagirala.

²⁵ *Sodobnost*, št. 3, str. 202-211.

Slovenci sami del te družbe.²⁶ Tažo Jančar je v *Problemih z Mislimi ob "prispevku k proučevanju nacionalnega vprašanja"*²⁷ ob Mencinovem pisanju zatrdil, da je skromna slovenska literatura s tega področja postala revnejša za nov prispevek. Poleg kritike evrocentrične paradigme Mencinu ponudi marksistični nazor o narodu: bistvena karakteristika narodove eksistence je v tem, da je – seveda ob medsebojnem učinkovanju vseh drugih elementov – produkt družbene delitve dela.

5.

Uredništvo *Sodobnosti* je na ukinitve revije *Perspektive* reagiralo s skupno izjavo in z objavo nekaj zapisov in komentarjev sodelavcev, ki pa so se medsebojno diametralno razlikovali. *Izjavo* je na začetku junija 1964 podpisalo 64 slovenskih književnikov in publicistov,²⁸ sodelavcev *Sodobnosti*. Najprej so ugotovili, da so se s prenehanjem izhajanja te revije porušila organsko nastala sorazmerja v revijalnem življenju pri nas, ta ukrep pa je vzbudil odpor in zaskrbljenost pri velikem delu slovenske kulturne javnosti. Omenili so atmosfero političnih zaostrovanj in diskvalifikacij, vzdušje nestrpnosti in negotovosti – to naj bi bilo v direktnem nasprotju z deklariranimi in dejanskimi procesi demokratizacije v tistem času. Opazili so, da prihajajo nove težnje in pobude ter sproščena aktivnost pogosto v nasprotja s starimi delovnimi metodami in mentalnimi ter organizacijskimi strukturami. Z ustanovitvijo *Perspektiv* je prišlo do notranje diferenciacije slovenskega kulturnega življenja, spremenjenega po obsegu in po strukturi. Revije se niso zapirale vase, nadaljujejo podpisniki, ampak je med njimi prihajalo tako do vrste polemik kot do že precej intenzivnega sodelovanja. Zato problemov ni mogoče razreševati z vračanjem v stara stanja in s poseganjem po starih sredstvih. Na koncu *Izjave* so zapisali, da ne soglašajo s takšno ukinitvijo te revije, zavračajo metode politične diskvalifikacije in izražajo prepričanje, da je položaj možno razrešiti z doslednim uveljavljanjem novih, organsko nastalih demokratičnih norm in sredstev.

²⁶ Mencin je sem uvrstil tudi kritiko Rusovih stališč iz članka *Neresnična dilema (!) in resnična dilema*, v katerem naj bi ta zapisal, da je pot zorenja slovenske skupnosti namesto v njenem individualnem ponotranjenem samooblikovanju v navezovanju na zgodovinsko situacijo (jugoslovansko in širšo). Tako pojmovanje je zavrnil z utemeljitvijo, da je v sodobnih pogojih razvitih komunikacijskih sredstev prazna vsaka skrb, da bi se nek narod izoliral, zaprl sam vase; prej naj bi bila utemeljena bojazen, da bi poplava raznih dvomljivih civilizacijskih pridobitev in dobrin postala resna ovira zdrave narodne rasti. Dejansko pa citata, na katerega se opira Mencin, v Rusovem članku sploh ni, niti se v njem ni ukvarjal z narodnostno problematiko.

²⁷ Št. 16-17/1963-1964, str. 508-512.

²⁸ *Sodobnost*, 7a/1964, str. 577-579. Od vidnejših sodelavcev niso k njej pristopili Bojan Štih, Beno Zupancič in France Černe, ki se je od nje in od kasnejšega odgovora uredniškega odbora z naslovom *Post festum* izrecno ogradil v *Pripombi* v številki 10/1964, str. 1060.

Niko Grafenauer je v isti številki objavil zapis *Kultura in nekultura*,²⁹ ki je ironično sledil obširnemu članku Svetozarja Stojanovića *Družbena kritika v socializmu*, objavljenem na straneh neposredno pred njim. Grafenauer pravi, da slovensko kulturo ogrožata dve izrazito neustrezni pojmovanji tega družbenega fenomena, birokratsko izolacionistično in tehnokratsko utilitaristično. S tem v zvezi omenja razburjenje okoli *Perspektiv*, zlasti pa odmeve na *škandal* ob nedokončani uprizoritvi Rožančeve drame *Topla greda* gledališča *Oder 57* v Viteški dvorani ljubljanskih Križank. Grafenauer prepozna v kritikah, objavljenih na straneh *Dela* in ljubljanskega *Dnevnika*, neustvarjalno strukturo mišljenja in birokratsko izolacionistično pojmovanje kulture. To pa lahko vodi le v zaostrovanje obstoječega nasprotja.

Dušan Pirjevec je za isto številko napisal glosso *Nerodoviten ukrep*,³⁰ katere temeljne vsebinske teze je sprejel tudi širši uredniški odbor *Sodobnosti*. Gre za dodatno ekspliciranje *Izjave*: diferenciacijo revijalnega življenja na Slovenskem gre razumeti kot demokratizacijo kulturnega življenja, kar pozitivno vpliva na socialistični razvoj, ukinjanje pa prizadeva ravno to dinamičnost, tvornost in avtentičnost kulturnega dogajanja. Sedaj so tudi ostale revije v novem položaju: ena od prvin, do katere so se lahko profilirale, opredeljevale, je izginila; čuti se notranje nelagodje; nastala je praznina v svetu, ki ga soustvarjajo. Revije so razvile medsebojni dialog, preverjanja in izmenjavo stališč, delovno študijske kontakte ob konkretnih vprašanjih in s tem rahljale revijalno ekskluzivnost. To je spodbujalo k večji stopnji odgovornosti, angažiranosti, samokontroli, medsebojni kritiki. Revij ne izdajajo izolirane klike, nadaljuje Pirjevec, ampak so trdno zasidrane v slovenskem kulturnem življenju. Zato grožnje z ukinitvijo prizadevajo mnogo širše in vitalnejše interese, kot se zdi na prvi pogled; povzročajo nova vprašanja, zaplete, napetosti. Avtor zaključí z opredelitvijo izrazitega notranjega konflikta v slovenski kulturi med realnimi sodobnimi potrebami in novimi pobudami na eni strani ter neustreznimi organizacijskimi oblikami, neučinkovitimi delovnimi metodami, tradicionalnimi pojmovanji in birokratsko ideologističnimi držami na drugi.

6.

Drugače je na dogodke okoli ukinitve *Perspektiv* in spodletele uprizoritve v Križankah reagiral Bojan Štih, *eden najtrdovratnejših nasprotnikov perspektivouske skupine* (Kermauner). Komentar *Ne monolog, ampak dialog*³¹ je neposredno sledil Pirjevčevi glosi. Ugotavlja sicer, da tak ukrep ne more spodbujati ustvarjalnega plemičnega dialoga o tedanjih

²⁹ Str. 646-648.

³⁰ Str. 668-670.

³¹ Str. 670-671.

literarnih, idejnih in kulturnopolitičnih problemih in da je zanj potrebna vsestranska strpnost. Toda prav te naj bi manjkalo v posameznih nestrpnih stališčih v *Perspektivah*, kar se je potem izrazilo in potrdilo tudi v ukrepih proti tej reviji in dokončno zbanaliziralo ob predstavi v Križankah. Štih vidi problem v zaostrenih apriorističnih odnosih in sodbah, vzdušju prenapetega povečevanja (ne)vrednosti, zmotnosti ali opravičenosti posameznih opredelitev, nazorov in idej: tako bodo ostali ob strani vsi glavni aktualni problemi sodobne družbe. Pravi, da čuti pomanjkanje vsestranskega tehtanja kritičnih stališč, nazorov in izpovedi; nazor-ske, ne pa skupinske diferenciacije; in spoštljivega dialoga, ki je nujen pri reševanju skupnih problemov, mimo neresničnih in izmišljenih polarizacij in dilem ter prestižnih spopadov. Skratka, ne z izoliranimi samogovori, ampak z javnim polemičnim dialogom.

Držo uredništva *Sodobnosti* ob teh dogodkih, *Izjavo*, Pirjevčevo gloslo in Grafenauerjev zapis je s polemičnim člankom *Slepa zavzetost*³² v 9. številki bistveno bolj ostro in direktno napadel Beno Zupančič, tedanji podpredsednik Izvršnega sveta SRS. V njem kritizira uredniški odbor zaradi prenagljene odločitve pri svojih uredniških potezah, površne ocene dogodkov in podleganja intelektualistični psihozi. Grafenauerju očita cehovsko razumevanje, nedotakljivo koncepcijo kulturne sfere; je zoper filozofijo zanikovanja, ki da je lahko ena izmed najbolj "revolucionarnih" oz. demagoških oblik aristokratskega oz. vsakršnega oportunizma. *Apoteoza apriornega kulturništva* naj ne bi priznavala ničesar zunaj sebe, naj se v razvoju ne bi preraščala, ampak razraščala v samem sebi. *Perspektive* naj bi vsa leta objavljale kulturne in politične nespodobnosti, namigovanja in diskvalifikacije, nadaljuje Zupančič, in na več mestih spominja Pirjevca na očitke, ki so v omenjeni polemiki nanj leteli izpod Kermaunerjevega peresa.

Zupančič se – kot tudi *naša kulturna javnost* – sprašuje, kaj pravzaprav pomeni *ta uradna, od oblasti blagoslovljena "opozicija"*, in ugotavlja, da so bile tudi *Perspektive* ustanovljene s širšim soglasjem celotne kulturne ali vsaj pisateljske javnosti. Diferenciacijo slovenskega kulturnega prostora razume vsebinsko in kakovostno, ne pa kot dialog med zbirokratizirano, uradno, tehnokratsko itn. družbo na eni strani in nezmotljivo, edino humanizirajočo, edino daljnovidno inteligenco na drugi. Nobena revija ne more biti last sodelavcev, če dobiva družbena sredstva, pravi Zupančič; ne more eksistirati – kot glasilo samozaprte klike – zunaj družbenega organizma in brez zunanjih vplivov. Skratka, ne kot institucija frontalnega dialogiziranja s celotno družbo, ampak kot družbena tribuna, kjer naj se omogoči in uveljavi pluralizem mnenj. Kritika,

³² Str. 898-907. Napisan je bil na začetku julija 1964.

ki družbe ne pojmuje organsko, naj bi bila v glavnem neučinkovita, kolikor bolj bi izhajala samo iz ozkih interesov, iz okvirov ene same dejavnosti, iz zagledanosti vase, iz prepričanja, da je samo ona odrešujoča ali odrešilna. Na koncu opozarja na članek iz nekega züriškega časopisa, ki govori o kulturnem molku slovenskih književnikov, in ga daje v premislek podpisnikom *Izjave*.

Na naslednjih straneh je *Sodobnost* objavila krajša prispevka Jana Makaroviča in Andreja Inkreta z naslovoma *Kdo se izogiba čemu in O sprenevedavi situaciji*.³³ Članka sta repliki na razmišljanje Tita Vidmarja *Razločnost in doslednost v Delu*, hkrati pa se dotikata tudi tem, ki jih je v svojem prispevku obravnaval Beno Zupančič. Makarovič pravi, da so se na straneh *Sodobnosti* neredko pojavljale ostre, plodne, nikakor ne akademsko brezbarvne polemike s stališči perspektivskega kroga in da je sedaj takšna diskusija onemogočena. Inkret odgovarja na trditve Tita Vidmarja, da *Perspektive* niso prispevale k boju za svobodo ustvarjanja in mišljenja in k boju za resnične kulturne vrednote, ki sta dela slovenske kulturne tradicije, in na njegovo strinjanje z antikulturno in antidemokratsko oceno vloge te revije, ki jo je izrekel Mejak. Vidmar je zagovarjal, kot pravi Inkret, vzvišeno goethejansko-vidmarjansko sorto lepodušniške kulture, ne pa *izživiljanje v političnem sprenevedanju in verbalizmu* (T. Vidmar). Inkret zagovarja prepričanje o nujnosti angažiranja kulture v druge nivoje družbene resničnosti, saj lahko le tako postane realna, suverena družbena sila, izraz celovitega socialnega prizadevanja. Z njegovimi besedami, *ne politična praksa, ki je pragmatična, ampak globalna vez med preteklostjo in prihodnostjo, projekt in potreba mentalne preobrazbe*. Toda ob dogodkih pozne pomladi 1964 se je znova dokazala, pravi avtor, zmagovitost *politike nad kulturo*. To se kaže v publiciteti, ki jo je doživela tudi predstava *Tople grede*, saj je tedaj v manj kot devetih dneh – kot v Grumovi *Gogi* – neuprizorjeni dogodek priklical v dnevno časopisje kar okoli 15 člankov.

Deseta številka *Sodobnosti* v letniku 1964 je prinesla odgovor razmišljanjem Bena Zupančiča v prispevku uredniškega odbora *Post festum*.³⁴ Ta pravi, da se je imel Zupančič kot sodelavec revije vso pravico ograditi od stališč podpisnikov. Očita pa mu, naj bi imel z izjavami kot *zapiranje revij pred družbo*, njihovo *sprevrčanje v kliko* ali celo *stranko* v mislih tudi *Sodobnost*. Zatem uredništvo opiše formalno utemeljenost in postopek ob sprejemanju in podpisovanju *Izjave* in zavrne njegove izraze kot npr. *enostranska stališča*, *slepa zauzetost* ali *intelektualistična psihoza*. Poudarilo je, da se je revija pogostoma in mestoma temeljiteje – nemara bolj od kateregakoli slovenskega časopisa – spopadala z

³³ Str. 907-908 in 908-912.

³⁴ Str. 1057-1060.

nekaterimi spornimi ali ekskluzivnimi stališči *Perspektiv*. Izjavo in celotno javno diskusijo, ki ju je sprožila omenjena ukinitve, ima uredništvo za prepozni, saj sta se pojavili potem, post festum, ko se reviji ni dalo več pomagati. Pogovor o tem je bil že potisnjen v mrtvi kot; *Perspektive* so postale *nemi sobesednik*. Zato sta bili možnosti le dve: podpreti že izvršeno dejstvo, ukrep, ali se od njega distancirati in povleči nase *del tiste anateme, ki so jo bile malo prej deležne Perspektive*.

Zupančič se je na to odzval v naslednji številki *Sodobnosti*.³⁵ Zapisal je, da se ni spotaknil ob pravico do izražanja lastnega mnenja svojih sodelavcev v reviji, ampak ob način uveljavljanja takega mnenja in ob vsebino nekaterih stališč. Krog okoli *Perspektiv* naj bi onemel predvsem sam, sklepa iz izjave desetorice, objavljene v prvi junijski *Tribuni*; očita jim, da so si "mučeniško" *glorijo* morebiti celo želeli. Ponavlja, da z ukinitvijo revije *niso bili ukinjeni pisci in njihove pravice sodelovati v javnem življenju*, pač pa da jim je bila le onemogočena prednost, ki da so jo v nekaterih tekstih, v predlogih za novi uredniški odbor in v javnih nastopih neodgovorno uporabljali. Zatem se znova loti formalnih nedorečenosti podpisovanja *Izjave*. Zdi se mu, da je ta kaj malo pomembna, saj naj bi pričala o skromnem kulturnem dejanju ali družbenem naporu; da pa lahko naleti pri *nekaterih nedobronamernih ljudeh v tujini* na različne razlage.

7.

Usoda *Perspektiv* je povzročila tudi krizo v *Sodobnosti*, saj sta bila odstranjena urednika Pirjevec in Šega, od starega uredništva je v novem ostal le "nepodpisnik" Štih, revija pa nekaj mesecev ni izhajala. Pirjevec se je v zvezi z dogodki iz prejšnjih mesecev oglasil v *Problemih* s člankom *O "Sodobnosti" in ob njeni usodi*.³⁶ Najprej opiše zgodovino in kadrovske spremembe uredništev revij *Novi svet*, *Naša sodobnost* in *Sodobnost*, podrobneje pa potek odstavitve prejšnjega uredniškega odbora *Sodobnosti*. Pri tem so sodelovali tako predstavniki politične kot kulturne sfere; med slednjimi sta bila najglasnejša Mira Mihelič in Ivan Bratko. Kulturniki so *Sodobnosti* očitali zapiranje vase, zavračanje cele vrste nekdanjih sodelavcev, klikarstvo in odtujitev od DSP. Pirjevec take obtožbe zavrača kot neutemeljene in predstavi ter argumentira svoje videnje dogodkov.

Sledi likvidacije *Perspektiv* je v naslednjem letniku *Sodobnosti* mogoče najti le v namnoženih epigramih in upesnenih komentarjih na ta račun (npr. Borovih in Menartovih) in v Kardeljevih *Beležkah o naši družbeni kritiki*³⁷ v 8-9., 10. in 12. številki *Sodobnosti*. V njih je po eni

³⁵ V zapisu *Odgovor*, napisanem konec septembra 1964, str. 1154-1156.

³⁶ Št. 24/1963-1964, str. 1270-1277.

³⁷ Str. 753-780, 961-993 in 1224-1265.

strani na svoj način zaključil polemiko, ki jo je Pirjevec imel z nekaterimi perspektivovci v letih 1962 in 1963, po drugi strani pa – kot pravi Repe³⁸ – za nazaj teoretično utemeljil tedanjo partijsko kulturno politiko. Takratni predsednik skupščine Jugoslavije je hotel z “*Beležkami*”, tako je zapisal, prispevati k pojasnjevanju vzrokov, vsebine in smisla konflikta, ki je nastal med delom družbene kritike in tedanjo *najnaprednejšo socialistično prakso*. Kritizira kritiko: osnovna misel teksta je, da se dejanska vrednost kritike pokaže šele po rezultatih v praksi, zato jo gre ocenjevati po tem, kako s svojim ustvarjanjem resnično spreminja, konstruktivno izboljšuje družbo. Prava kritika mora biti sposobna ponuditi stvarnosti – pravi Kardelj – prava sredstva družbene akcije; tisti destruktivni, klikarski, dezorientirani, sovražni pa da je le do boja za oblast, do uničevanja vsega obstoječega.

Ne gre torej le za vprašanje o pravici do svobode kritike, boja mnenj, marveč tudi za vprašanje o odnosu realne vsebine kritike do svobode in družbenega napredovanja. *Humana odgovornost* naj bi veljala za vse akterje družbenega dogajanja v socialistični družbi. Dejavnost inteligence ni samoumevno napredna in ustvarjalna, ampak je taka le, če je disciplinirana, če postane *del zgodovinske naloge delavskega razreda*. Kardelj je posebno oster do *abstraktnih* humanistov, novolevičarjev in eksistencialistov. Zato izrazi potrebo po *resnični socialistični, marksistični družbeni kritiki*, ki naj bo vsebinsko radikalna in ostra, toda konstruktivna, progresivna, demokratična in humanistična po obliki. Skratka, tako kot kritika spreminja prakso, tudi praksa preverja, premaguje kritiko.

DIALOGI Z NAŠIMI RAZGLEDI

Kermauner v enem svojih kasnejših člankov³⁹ pravi, da sta reviji *Naši razgledi* – tako kot *Sodobnost* – kot glasili tradicionalne humanistične inteligence pristajali na tehnokratski družbeni pluralizem znotraj partijskega državno monopolnega in totalitarnega okvira, *Perspektive* pa ne.

1.

Boris Majer je polemiko s *Perspektivami* odprl s člankom *Idejni profil “Perspektiv” in kritika “uradne” slovenske filozofije*.⁴⁰ Idejno izhodišče te revije je – tako Majer – Kermauner razgrnil v članku *O nekaterih problemih sodobnega humanizma* v 2. številki revije, in to naj bi se skoraj stereotipno ponavljalo v vseh njegovih člankih; preciziralo pa v prispevku *O eni izmed značilnosti socialistične države* iz 12. številke. Kermaunerjev filozofski koncept temelji na zgodovinsko in družbeno popolnoma

³⁸ Obračun s *Perspektivami*, str. 88.

³⁹ *Perspektivovski svet v perspektivovski dramatiki* (1. del), Borec, št. 535 -537/1994 str. 974.

⁴⁰ *Naši razgledi*, 26. 5. 1962, str. 187-188.

neopredeljenemu posamezniku, ki se zoperstavlja danosti okolja, nadaljuje avtor. Poleg splošnih eksistencialističnih tez o človeku kot možnosti, kot absolutni svobodi, sta v Kermaunerjevem pisanju opazna tudi vpliva Sartrovega pojma masivne, negibne biti in Heideggerjevo pojmovanje časa. Majer, mdr. tedanji član ideološke komisije CK slovenske partije, označi njegovo metodo kot idealistično in nedialektično. Kermaunerjeva filozofska pozicija naj zaradi popolnoma raznorodnih elementov ne bi zadoščala niti osnovnim elementom formalno-logične zahteve po koherentnosti mišljenja, kaj šele stvarnosti, nadaljuje avtor.

Perspektivovce označi kot skupino mladih, nadarjenih ljudi, ki se čutijo odrinjene iz družbenega dogajanja in se skušajo zato po vsej sili *dogajati, prekompenzirati*: tako s tonom pisanja kot z improviziranimi hipotezami brez empirične podlage ali pogosto brez znanja. Odkrivali naj bi tisto, kar je v tedanji družbeni stvarnosti bilo že odkrito in na poti uresničevanja. Nekatere njihove misli ocenjuje kot dobre, manjkala pa naj bi jim pravilna utemeljitev in razvijanje. V zvezi s Kermaunerjevo ostro kritiko slovenskih filozofskih institucij in odpovedi simpozija je dejal, da gre za pavšalne obsodbe, ki temeljijo na nepoznavanju dejanskega stanja in s svojo nekonstruktivnostjo le malo prispevajo k rešitvi kateregakoli problema.

T. K. (Taras Kermauner, op. p.) v kritičnem zapisu *Formalna in stvarna funkcija slovenskih filozofskih institucij*⁴¹ namreč obsodi delovanje slovenskih filozofskih institucij: spremenjene naj bi bile v formalen sistem, polne političnih predsodkov in dogmatičnih pozicij, sploh naj ne bi sledile nemarksističnim filozofskim tokovom, kar da onemogoča razumevanje tako Marxove misli kot dogajanj v sodobnem svetu. Svoje delovanje naj bi prenesle v podtalnost, javnosti skrite kuloarje oblasti. Šlo naj bi za samoobrambni ceh, zanikovalski do vsega, česar ne razume: zato slovenska uradna filozofija ne vpliva na zavest ljudi, niti je ne spreminja, ne ustvarja novih teorij, s katerimi bi se lahko subjektivne sile spopadale s stvarnostjo. Primer vsega naštetega je dejansko neaktivno Slovensko filozofsko društvo: da bi se utemeljilo pred sabo in pred družbo, je sklicalo, naročilo referate za simpozij o problemih humanizma in ga nato odpovedalo. Nanj se je namreč odzvalo kar nekaj piscev, s katerimi očitno ni želelo javno diskutirati. Kermauner iz tega zaključi, da je glavna dejavnost tega društva uničevanje in onemogočanje razširjanja, družbenega uresničevanja filozofskih idej. Perspektive so nekatere med zavrženimi referati tudi objavile: Rusovega *Perspektive in antiperspektive samoupravljanja*, prej omenjenega Kermaunerjevega *O nekaterih odnosjih med družbo, kulturo in inteligenco*, Jerovškovega *Vpliv potreb na stopnjo politične organiziranosti* in Rožančevega *Kulturniški humanizem*.⁴²

⁴¹ Perspektive, št. 15, str. 621-626.

⁴² Št. 13. in 14/1961-1962, str. 281-296, 459-466, 466-478 in 478-482.

Vlado Sruk v svojem prispevku *Še nekaj o funkciji slovenskih filozofskih institucij*⁴³ nadaljuje tisto, kar je v prejšnjem članku zapisal Kermauner. Opazil je razkorak, diametralno nasprotna gledanja na aktualno situacijo v slovenskih filozofskih institucijah med njegovimi stališči in tistimi, ki jih je v Delu objavil Majer. Ta v člankih 25. 3. in 1. 4. 1962 *Graditi svojo filozofsko kulturo in v Ljubljani se ustanavlja filozofski inštitut* optimistično napoveduje slovenski filozofiji boljše čase, težav teh institucij pa sploh ne omenja. Pravi, da naša filozofska ustvarjalnost zaostaja za tisto Srbov ali Hrvatov, da pa bi se stanje z ustanovitvijo lastne filozofske revije in filozofskega inštituta lahko izboljšalo. Diskusije v tedanjih slovenskih revijah oceni kot jalove in malo pomembne; revije naj bi bile na pomanjkljivi idejni in strokovni ravni.

Sruk kritizira ta stališča in opozarja na izdajanje filozofskih tekstov v slovenskih revijah. Pravi, da bi morali Majerja bolj kot ustanavljanje inštituta skrbeti vsebina filozofskega ustvarjanja in kadri ter klavarno stanje društva. Sprašuje se, kdo je pristojen za visokošolski in srednješolski učni program in organiziranost filozofskega študija, kdo za obveščanje javnosti o dogajanju v svetu filozofije nasploh, kdo usmerja založniško dejavnost na tem področju, kdo za razvijanje višjih oblik dejavnosti (npr. pri oblikovanju filozofske terminologije) in kdo skrbi za svetovnonazorsko rast članstva (v tem pogledu je simptomatičen prav odpovedan simpozij o humanizmu). Ozdravljenje društva vidi le v radikalnih praktičnih ukrepih v tej smeri. Le iz resničnega dela filozofskega društva namreč lahko izhajajo vedno novi realni problemi, pobude in naloge.

Kermauner je na Majerjev *Idejni profil "Perspektiv"* repliciral z zapisom *Stvarna diskusija*.⁴⁴ V njem poziva Majerja, naj odkrije netočnost analiz, trditev iz njegovega kritičnega članka, naj s podatki ovrže napačni prikaz. Zavrača njegovo golo načelno zatrjevanje, da ni tako, kot piše v *Perspektivah*, in zahteva od njega, naj izjavljeno podkrepi s konkretno, nepavšalno analizo in jasnimi podatki o dejavnosti in dosežkih filozofskega društva. Majer to zares stori v pregledu *Pet let slovenskega filozofskega in sociološkega društva*,⁴⁵ kjer opiše dotedanje dejavnosti, uspehe, institucionalne rešitve, visokošolski razvoj, teoretsko delo in družbeno vlogo filozofije in sociologije na Slovenskem.

2.

Ena pomembnejših razprav v tistem času, ki je dobila svoj polemični odziv tudi v revijalnem tisku, je zadevala osnutek ustave Slovenije. Svoje zamisli so sodelavci *Perspektiv* in *Odra 57* strnili in objavili pod

⁴³ *Perspektive*, št. 17/1961-1962, str. 872-875.

⁴⁴ Naši razgledi, 23. 6. 1962, str. 229.

⁴⁵ Naši razgledi, 28. 7. 1962, str. 268-269.

naslovom *Spreminjevalni predlogi k osnutku ustave LRS*.⁴⁶ Razprava o predosnutku ustave, ki je potekala na skupnem sestanku uredništev *Sodobnosti*, *Problemov* in *Perspektiv* konec novembra 1962, je bila objavljena na straneh *Sodobnosti*.⁴⁷ V izhodišču polemičnega pogovora je bil družbeni položaj in vloga kulture in kulturnega dela v luči obeh predosnutkov. Večina razpravljalcev je izrazila zahtevo po neoviranem razmahu ustvarjalnega dela, ki pa je mogoč le v polni uveljavitvi samoupravljanja tako v "materialni" kot "duhovni" produkcijski sferi. Nekateri so predlagali uvajanje samoupravljanja tudi v kulturne, znanstvene in druge organizacije, ki naj bi jih vodili člani kolektiva sami. Rus je zagovarjal tezo, da je pri vsem skupaj bistveno, da je kultura samoupravljanje in da je samoupravljanje kulturni proces. Drugače rečeno, *v samoupravljanju je vir kultivizacije celotne družbe*. Drago Šega je v zaključku pozitivno ocenil tak način dela, saj ne krni individualnosti in integritete posameznih skupin, pač pa je ponujal izmenjavo mnenj, strditev skupnih točk in prečiščevanje oz. izjasnjevanje divergenc. Nekatere zamisli diskutantov so se razlikovale tako od *Osnutka ustave LRS*, po katerem naj bi jih vodili sveti, odgovorni družbeni skupnosti, v katerih pa bi bili člani kolektiva zastopani le tretjinsko; kot od zamisli Jožeta Goričarja, po kateri bi jih morali voditi proizvajalci materialnih dobrin, saj jih tudi financirajo. Razprava je takoj naletela na dva različna odmeva.

S prvim je diskusija kmalu prešla slovenske meje. V *Sodobnosti* brezimni Ő v kratkem zapisu *Brez komentarja*⁴⁸ ni hotel komentirati citatov iz razprave Božidarja Debenjaka, ki jo je imel na kongresu Ljudske mladine Jugoslavije konec januarja 1963. Ta je kritično predstavil omenjeno diskusijo o ustavi, ki so jo organizirala tri uredništva in v kateri je tudi sam sodeloval. Nekatera stališča in izražene ideje sodelavcev iz drugih dveh revij je odkrito obsodil kot antisocialistična: *Perspektive*, ki naj bi se teoretsko nagibale k eksistencializmu, naj bi si prizadevale za cehovsko kulturno organiziranost (nasproti postavi težnjo po vsestranskem razvoju osebnosti v socializmu), v *Sodobnosti* pa naj bi Pirjevec širil nacionalistične ideje (ki pa da so omejene le na neznatno število intelektualcev srednje generacije, brez kakšnega posebnega vpliva na mladino). Debenjak je zatrdil, da se skupine kulturnih delavcev upirajo procesu demokratizacije zaradi različnih vzrokov: zaradi strahu za pridobljene družbene položaje in dohodke, zaradi antisocialistične pozicije in zaradi nerazumevanja; nekateri pa bi ta proces radi

⁴⁶ *Perspektive*, št. 22/1962-1963, str. 137-152.

⁴⁷ Z naslovom *Družbena vloga in položaj kulture v luči ustavnih predosnutkov*, št. 1-2/1963, str. 102-129.

⁴⁸ Št. 5/1963, str. 479-480.

izkoristili tudi za svoje nesocialistične cilje. Na koncu citirane razprave je Debenjak programsko napovedal, da ostaja polemika proti tem *lepim frazam* ena izmed glavnih nalog mlade marksistične inteligence.

Drugi odziv je bil objavljen v *Naših razgledih* in še prej v *Delu*. Goričar, univerzitetni profesor sociologije, je v *Zapisu o kulturniških diskusijah o ustavnih načrtih*⁴⁹ po predstavitvi svojega izhodišča (družbena baza /mora/ vpliva/ti/ na nadstavbo) zahteval, da morajo biti v organih in svetih DO "duhovne" produkcije *tudi (morda celo predvsem in v prvi vrsti)* predstavniki neposrednih producentov, torej tistih, ki jim sploh omogočajo delovanje. Bojazen od vdiranju "politike" na področje kulturnega snovanja naj bi bila odveč, saj ta v socializmu ni več sila nad družbo. Osrednja vloga v procesu odmiranja države v socializmu gre razredu neposrednih proizvajalcev, zaključuje Goričar, zato morajo imeti svoje predstavnike v organih družbenega upravljanja tudi v delovnih organizacijah "duhovne" produkcije.

Na to se je odzval Vlado Gotovac z *Minimo humano*,⁵⁰ kjer kritizira biološki determinizem, družbeni mehanicizem in vulgarni materializem v Goričarjevem pisanju: poudarja neločljivo prežetost in povezanost družbene baze in nadstavbe. Goričar se je v *Primum vivere*⁵¹ branil s sklicevanjem na to, da je svoje trditve zasnoval na Engelsovih iz nagrobnega govora Karlu Marxu. Gotovčeva nestrpna kritika naj bi razkrivala njegov lastni *filozofizem*, ostajanje na abstraktni ravni. Gotovac zato tudi ni opazil poudarka – nadaljuje Goričar in stopi korak nazaj od svojih prejšnjih prepričanj – na celovitosti družbenopolitične strukture, ki nastaja z uvajanjem samoupravljanja.

Rus je v dvodelnem članku *Falzifikat samoupravljanja*⁵² silovito napadel Goričarjev *Zapis*. Najprej je zavrnil njegovo nastopanje v imenu razreda neposrednih proizvajalcev proti samoupravljanju v "duhovni" produkciji. S tem naj bi dejansko dosegal in opravičeval vodilno vlogo birokrata, ki se ima za edinega advokata idejnih, moralnih in družbenih interesov delavstva. Zaradi parazitske umeščenosti na posredniški položaj med proizvodnjo in inteligenco birokracija ovira neposredne odnose, preprečuje direktno sodelovanje med njima: vse to pa perpetuira permanentne krize na obeh področjih in v družbi kot celoti. Intelektualčevo zavzemanje za samoupravljanje tudi v svojih delovnih organizacijah je Rusov odraz želje, da bi se znebil tako meznega razmerja, v katerega ga potiska birokrat, kot tudi nenehnih nekvalificiranih posegov v svoje delo. Zato so bile ustavne razprave v znamenju zavzemanja za neposred-

⁴⁹ 26. 1. 1963, str. 31.

⁵⁰ Naši razgledi, 9. 2. 1963, str. 59.

⁵¹ Naši razgledi, 23. 2. 1963, str. 80.

⁵² Perspektive, št. 25 in 26/1962-1963, str. 520-529 in 708-717.

no sodelovanje med "materialno" in "duhovno" proizvodnjo: torej naperjene proti politični blokadi, ki jo je mednju postavila birokracija, v odpravljanje politikantskega življenja in v izoblikovanje na delovni osnovi temelječe družbe.

Rus napade tudi nekatera Goričarjeva dvomljiva teoretska izhodišča, npr. vulgarni materialistični determinizem, po katerem baza odreja nadstavbo, prepričanje, da je duhovna proizvodnja *onkraj materialne nuje*, in ekonomistično predstavo o bistvu samoupravljanja. Cilj Goričarjevega spisa naj bi bil – s teoretičnim utemeljevanjem – preprečiti koncipiranje enotnega samoupravnega sistema na področju proizvođenj materialnih in duhovnih dobrin, kar je seveda eksistenčna nuja birokracije. Zavzemal naj bi se za nadvlado proizvodnih delavcev – natančneje birokracije, ki bi nastopala v njihovem imenu – nad kulturniškimi, znanstvenimi in prosvetnimi. Rus torej ugotavlja, da je ta intimen spor med inteligenco in birokracijo prerastel v popolnoma javen spor o temeljni strukturi tedanje družbe.

Goričarjeve misli sta napadla tudi Pirjevec in uredništvo *Sodobnosti* v 3. številki letnika 1963.⁵³ V zapisu *Friedrich Engels v novi izdaji* Pirjevec ostro zavrne omenjena Goričarjeva stališča, po katerih je kultura popolnoma izolirana od produkcije, da je le potrošnik družbenega bogastva in da nič ne prispeva k njegovemu ustvarjanju. Goričar naj bi vulgariziral Engelsa, saj je slednji trdil, da je duhovna produkcija v neposredni zvezi z materialno eksistenco in njenimi problemi. Pirjevca najbolj preseneča in odbija dejstvo, da je Goričar na podlagi tega pripravil svoj predlog o mestu kulture v socialistični družbi. Uredniški *Zapis za Jožeta Goričarja* pa ugotavlja, da je ta diskusijo treh revij o ustavnih osnutkih povzel, posplošil, nato pa z njo na hitro opravil kot s *kulturniško*. Uredništvo mu sicer ne zanika pravice uveljavljanja svojih stališč, odreka pa mu pravico omalovaževanja prizadevanj drugih ali njihovega politično negativnega kvalificiranja. Na koncu dodaja, da je Goričarjev zapis izšel v skupni nakladi *Naših razgledov* in *Dela*, objava diskusije pa v običajni nakladi *Sodobnosti*.

3.

Podobno kritičen je bil tudi Boris Grabnar v prispevku *Nova diskusija ob "sto let starem pravilu"*.⁵⁴ Poleg Goričarjevega vulgarnega, mehanicističnega materializma zavrne tudi Gotovčevo pisanje, v katerem ta sicer napade Goričarja, a ostaja v tem preveč abstrakten. Grabnar ugotavlja povezanost, vzajemnost materialne in duhovne proizvodnje, njuno prepletenost: poudarja upravičenost enakega tretiranja proizvajalcev enih

⁵³ Str. 257-260 in 287-288.

⁵⁴ Perspektive, št. 26/1962-1963, str. 703-707.

in drugih dobrin. Med njimi ni navzkrižij, niti teženj po nadvladi; to so zanj le skrivalnice, pesek v oči, odmikanje od bistva. Pisec jasno eksplicira jedro problema: gre za nezaupanje političnih delavcev do kulturnih, za nasprotja in nesporazume med (zlasti kulturno) inteligenco in državo.

Grabnarja je uredništvo *Naših razgledov* povabilo k sodelovanju v razpravi o samoupravljanju v kulturi ob sprejemu nove ustave, toda njegovega prispevka – brez pojasnila – ni objavilo. Tako je članek *Nova ustava in samoupravljanje kulture* našel svoj prostor na straneh *Perspektiv*.⁵⁵ Avtor v njem najprej kritizira dotedanjo prakso "družbenega upravljanja" v neproizvodnih organizacijah in pozdravlja odpravo svetov zavodov, v katerih je bil kolektiv zastopan le tretjinsko. Prav tako z zadovoljstvom ugotavlja, da je prodrlo mnenje, da med materialno in duhovno proizvodnjo ne more biti nobene družbenopolitične razlike, da med njima ni nasprotij niti hierarhije; ter da se odpira proces dezalienacije med kulturno politiko in kulturno ustvarjalnostjo. Zatem ostro napade pomanjkljivosti in tedaj prevladujočo prakso v slovenskih medijih: monopolizacijo, birokratsko dolgočasje, serijsko proizvodnjo oblasti všečnih člankov, rutinizirano pisanje, blagoslovljeno z višin, vesplošno hipokrizijo, smešne rošade na vodilnih položajih ipd. Prav od dela sredstev množičnega komuniciranja pa je odvisna demokratizacija vse javnosti, pravi Grabnar in nadaljuje, da samoupravljanje kulturnih ustvarjalcev in kulturne politike ni mogoče brez javne debate, kritike obstoječega, brez mislečih, avtonomnih ljudi v medijih in ne brez svobode in medsebojne sproščenosti v njih. Brez tega pa proces demokratizacije, ki naj bi našel svojo osnovo v novi ustavi, ne more uspeti.

Na njegovo pisanje se je odzval Miro Zakrajšek, novinar *Dela*, in v *Perspektive* poslal kratek komentar, na katerega je takoj odgovoril T. K., saj je bil tedaj Grabnar za dalj časa odsoten. Oba zapisa sta izšla pod naslovom *Vprašanja slovenskemu novinarju*.⁵⁶ Zakrajšek najprej pravi, da je Grabnarjev tekst zmes nasprotujočih si misli in neosnovanih, posplošenih trditev. Novinarji v medijih naj bi si prizadevali in trudili slediti utripu tedanje družbe, nadaljuje Zakrajšek, in navede analizo impozantnega števila člankov v *Delu*, ki so zadevali problematiko osnutkov ustavnih sprememb in široko javno razpravo v Sloveniji (z več kot pol milijona sodelujočimi) itn. Tega naj Grabnar ne bi videl, saj je zatrjeval, da tedaj ni prišlo do sproščene javne debate in kritike ter prizadevanj v tej smeri. Novinar *Dela* zaključí, da Grabnarju očitno sploh ni šlo za konstruktivno polemiko o problemih nadaljnjega razvoja medijev v okviru širših družbenih sprememb.

⁵⁵ Št. 30/1962-1963, str. 1302-1304.

⁵⁶ Št. 33-34/1963-1964, str. 476-480.

Kermauner je Zakrajška kot branilca tedanje novinarske delovne morale ostro napadel, saj da je kulturnike skušal predstaviti kot izolirano, neustvarjalno, parazitsko plast družbe. Novinarska prizadevanja in trud trajajo že 20 let in že zadnji čas je bil, nadaljuje, da kaj tudi dejansko storijo. Namesto lepšanja obraza stvarnosti mora novinar pisati o bistvenih, ne pa o drugorazrednih stvareh, biti družbeno angažiran. Kot primer navede obširno informiranje o (rasni) diskriminaciji po svetu, ne pa o problemih sezonskih delavcev pri nas. Ob aferi Dizdarevič je slovensko novinarstvo popolnoma odpovedalo, saj ni ustvarilo javne, polemične debate. Kermauner pravi, da so v *Delu* objavljeni sestavki ob osnutku ustave *bolj ali manj Potemkinova vas*: kritičnega in družbeno-problemsko angažiranega ustavnega gradiva, ki so ga tja poslale *Perspektive*, pa niso objavili.

Ta Kermaunerjeva stališča je v *Tribuni* podpiral Niko Grafenauer: Zakrajška je vzel v bran Mitja Rotovnik v *Glosi o "Glosi o novinarski mentaliteti"* v prvi januarski številki tega študentskega časopisa. Grafenauerju je očital podtikanje, nekonstruktivno posploševanje in kritiziranje. Ta mu je takoj odgovoril z zapisom *O novinarstvu*, kjer je še utrdil svoja stališča: časopisje se s samoupravno prakso ne spreminja, ampak še zmerom trdovratno vztraja na birokratsko ustvarjenih pozicijah. Zakrajšek skuša vzbuditi videz demokratičnosti tiska, nadaljuje Grafenauer, da pa so rezultati takih umetno vzdrževanih akcij (kot pri ustavnih osnutkih) pičli. Ni pa obravnav občutljivih tem, razprav o družbenih anomalijah; kulturne strani sledijo vsakodnevnim dogodkom, ne pa bistvenim procesom na tem področju. Grafenauer izpostavlja apologetstvo, moralno kapitulatstvo birokratiziranega novinarstva, še zlasti polintelektualnega kadra v njem, ki zgolj servilno vzdržuje videz resničnosti.

4.

S prispevkom *Pomorjeni otroci*⁵⁷ je Jan Makarovič kritiziral enega od simptomov toposti in brezčutnosti tedanje dobe, namreč podrejanje mišljenja in življenja potrošniški logiki, sli po bogatenju. Zaradi prizadevanj po čim višjem standardu pride do zanemarjanja skrbi za potomstvo, do tretiranja otrok kot bremena, kot nepotrebnega stroška. Avtorja tudi ne preseneča, da je najnižji evropski narodni prirastek prav v Sloveniji; zato tudi skuša ugotoviti razsežja globokih družbenih anomalij, ki so pripeljale do tega. Na članek je v *Naših razgledih*⁵⁸ odgovoril dr. Jože Potrč, tedanji član ideološke komisije CK ZKS, z zapisom *Pomorjeni otroci*, v dveh člankih na drugih mestih pa tudi nekateri študentski krogi. Potrč pozdravlja javno diskusijo o tej problematiki, toda obenem

⁵⁷ *Perspektive*, št. 23-24/1962-1963, str. 434-436.

⁵⁸ 9. 3. 1963, str. 94.

opaža obilo le navidez naprednih misli, ki pa da so dejansko nedobro-namerne, nesocialistične in škodljive. Parafrazirajoč Marxa ugotovi, da so *filozofi doslej splav samo odpravljali*, da pa *gre za to, da ga odpravimo*. Zato pa je potreben boj za socialistične odnose med spoloma, ki da so najmočnejše orožje za odpravo splava, zaključuje Potrč. Vsem tem člankom pa naj bi bilo skupno to, da so ga razumeli kot moralno obsodbo, lov na prestopnika in obrekovanje, je Makarovič pojasnil v svojem temeljitem odgovoru *O dveh pojmovanjim morale*.⁵⁹ Dr. Potrč je izvor zla iskal v – individualnem ali skupinskem, univerzalnem – subjektu: kriva da je splošna zavest v družbi, *ostanki patriarhalne miselnosti*, primanjkovanje spoštovanja socialistične morale. Makarovič je pokazal na njegovo neosnovano približevanje moralne in pravne odgovornosti, saj sta si diametralno nasprotni, izključujoči. Ponovil je tudi svojo skepso nad nekaterimi tendencami potrošniške družbe, ki so se začele pojavljati tudi na Slovenskem.

V *Pismu Perspektivam*⁶⁰ se Jolka Milič odziva na različna mnenja o (ne)upravičenosti odklonitve vpisa na srednjo šolo neki mladoletni nosečnici. Marija Vogelink je v *Naših razgledih* 21. 9. 1963 z *Drugo stranjo podobe* obsodila tako odločitev vodstva šole kot nehumano, Bogdan Tekavčič pa jo je v številki dne 19. 10. 1963 zavrnil z repliko *Podoba ima tudi tretjo stran*: prepoved utemelji kot umestno, saj da bi dekile dajalo slab zgled sošolkam. Ob vsem tem so se začela porajati tudi vprašanja o dodatnih zakonskih poostritvah uredbe o dovoljeni prekinitvi nosečnosti. Miličeva ostro napade Tekavčičev in družbeno prevladujoč pogled na to problematiko: pod zaskrbljeno moralizatorsko glazuro opazi klasično vizijo družbe in sveta, ki drugače tretira moške in ženske, torej dvojno moralo glede obravnavanja spolnosti pri enih in drugih.

5.

Naši razgledi so 5. 10. 1963 v rubriki, namenjeni glosiranju aktualnih kulturnih in družbenih dogodkov, objavili zapis *Incident*, v katerem so tendenciozno opisali konflikt med dekanom in diplomanti I. stopnje ekonomske fakultete. *Perspektive* in študentska *Tribuna* so nato objavile vrsto člankov na to temo. V *Perspektivah* je bil tako objavljen odgovor študentov *Našim razgledom* skupaj s še nekaterimi drugimi prispevki:⁶¹ izvlečki iz razprave na izredni skupščini študentov EF zaradi nerešenih vprašanj študija in študijskega programa in kritične situacije ob vpisovanju v višji letnik; bistvenih točk anonimnega pisma študenta 3. letnika

⁵⁹ *Perspektive*, št. 28–29/1962–1963, str. 1098–1108.

⁶⁰ Št. 35/1963–1964, str. 675–677.

⁶¹ Št. 33–34/1963–1964, str. 463–476.

te fakultete, ki ga je poslal pristojnim na univerzi in javnosti; ter nekatere zadevne poudarke iz *Tribune*. Članek v *Naših razgledih* so ocenili kot vzoren primer publicistične dezinformacije, kot rafiniran poskus diskriminiranja prizadetih študentov EF in diskreditiranja konstruktivnih prizadevanj študentov v uveljavljanju visokošolske reforme ter kot umetno zaostrovanje odnosov med študenti in univerzitetnimi učitelji na fakulteti.

Debate so se dotikale tako fakultetnih zadev kot tudi širše problematike, reforme študija in vloge ekonomistov v tedanji družbi. O tem so *Perspektive* pisale tudi v naslednji, 35. številki zadnjega letnika. Študent ekonomije Vili Kovačič se je s tem v zvezi oglasil z zapisom *O enem problemu izobraževanja gospodarskih kadrov*, v prispevku *Še incident*⁶² pa je bila objavljena glavnina referatov in diskusijski vložki iz še ene izredne skupščine študentov EF novembra 1963. Tam so bili predstavljeni tudi rezultati analize o socialnoekonomskem položaju ljubljanskih študentov: med najbolj perečimi problemi so bili študijski pogoji, reforma visokih šol, perspektive zaposlovanja in izpopolnjevanja, študentski standard, štipendiranje, življenjski stroški študentov, domovi ipd.

T. K. je v kratkem zapisu *O pravniskem marksizmu*⁶³ kritiziral Goričarjev članek, ki ga je objavil v prvi novembrski številki *Naših razgledov* leta 1963; v njem naj bi nadaljeval s svojim starim stilom pisanja. Ta univerzitetni profesor sociologije je napisal, da se z razredno opredeljenostjo marksistični znanstveni misli družboslovcu odpirajo najširše možnosti, da pride do globljih, tehtnejših spoznanj kot njegovi buržoazni kolegi. Kermauner ga opozarja na njegovo stalno ponavljanje *možnosti* boljšega spoznavanja, toda v stvarnosti zaradi tega ni prihajalo do nikakršnih. Deklarirani marksist se od dejanskega marksista, za katerega govori njegovo dejansko delo, loči po golem etiketiranju stvari, posplošenem filozofiranju, razglabljanju o *pogojih* in *možnostih* mišljenja. *Trop* takih *filozofov-juristov* naj bi se zaredil tudi na Slovenskem in – med drugimi svojimi podvigi – s svojim *jalovim pravniskim marksizmom* že od povsod pregnal ustvarjalno in konkretno misel. Kermauner sklene s pozivom Goričarju, naj namesto velerazprav o predpogojih znanosti napiše nekaj konkretnih besed npr. o položaju sezonskih delavcev pri nas, aktualnem ob tedanjem primeru Dizdarevič.

6.

Vroč pomlad 1964 je na straneh *Naših razgledov* napovedal Mitja Mejak s *Surovo kulturo*.⁶⁴ V tem članku med drugim napade perspektivske teze o slovenski kulturi in njeno predalčkanje. *Kritična kultura* se sicer hvali s kritičnostjo navzven, da pa je popolnoma nekritična

⁶² Str. 669-671 in 621-636.

⁶³ *Perspektive*, št. 35/1963-1964, str. 661-662.

⁶⁴ 7. 3. 1964, str. 97.

znotraj lastnega kroga, ugotavlja avtor, in ustvarja prave nesmisle v vrednotenju konkretnih kulturnih in umetniških pojavov. Zato perspektivovstvo namesto za *kritično* označi za *surovo kulturo*. Svoje je takoj dodal Janez Menart v *Dodatku*, kjer je pojasnil izgrede, ignoranco in *packarije* nekaterih *ontologov* na literarnem večeru v Novem Mestu, ki ga je pripravila, kot pravi, *nekakšna novomeška ekspozitura Perspektiv*, skupina *Pro et contra*. Perspektivaško *huliganstvo* in *politikantstvo* naj ne bi imelo nič opraviti s pravo kulturo. Tudi Cvetko Zagorski je v isti številki v *Inflaciji surovosti*⁶⁵ podprl Mejakovo oceno *surove kulture*. V naslednji številki iz začetka aprila lahko preberemo več prispevkov o študentski problematiki; tako zanimanje je bilo v tedanji zaostreni situaciji značilno tudi za druge slovenske revije. V isti številki⁶⁶ sta bila skupaj objavljeni tudi povabilo iz KUD A. T. Linhart na tribuno slovenskih revij in zavrnitev sodelovanja uredništva *Naših razgledov*, saj naj bi vodila k revijalnemu konformizmu, nasprotno vsej dotedanji avtonomni poziciji *Naših razgledov*. Zavzemajo pa se za neposredni dialog, izmenjavo med revijami, brez dodatnega institucionalnega posredništva.

Zapletanje situacije ob ukinjanju *Perspektiv* je razvidno iz cele serije zapisov v naslednjih številkah *Naših razgledov*. Najprej se je oglasila skupina *Pro et contra*, ki v *Pojasnilu*⁶⁷ zavrača podtikanja o prodajanju ide(ologi)je neke revije in netočnosti v Menartovem članku. Imajo se za predstavnike zdravega poseganja v slovensko kulturno politiko oz. za primerno dopolnjevanje njenega programskega dela. V številki z dne 9. maja 1964 je bilo zapisano *Sporočilo DZS o reviji Perspektive*⁶⁸ s kratko utemeljitvijo odpovedi sodelovanja. Organi založbe so izrazili nezadovoljstvo nad vsebinskim konceptom revije in sprememb urednikov in uredniškega odbora. Revijo naj bi njeni sodelavci izkoriščali za politično reakcionarne namene.

Naši razgledi z dne 23. maja 1964⁶⁹ so objavili najprej *Sporočilo javnosti* uredništva *Perspektiv*, v katerem zavračajo DZS-jevske ocene dela in vloge revije kot neresnične. Zaradi nekaj prispevkov, ki naj bi jih imeli za protisocialistične, skuša založba moralno in praktično onemogočiti revijo, so zapisali perspektivovci in dodali, da sklep DZS onemogoča razvijanje ustvarjalne in kritične polemike. V *Izjavi delavskega sveta* DZS lahko preberemo, da je do prekinitve prišlo predvsem zaradi spornih vsebin, ki jih označujeta napadanje vsega (od ustave in politike Jugoslavije do slovenskega naroda) ter nerazumljiva stopnja neresnosti (kar

⁶⁵ Naši razgledi, 21. 3. 1964, str. 117 in 118.

⁶⁶ Str. 129.

⁶⁷ 25. 4. 1964, str. 149.

⁶⁸ Str. 178.

⁶⁹ Na str. 196 in 197.

podkrepijo s citatom iz Šalamunove *Dume* 64). Drago Šega v *Pojasnilu*, kjer najprej pove, da ni sotrudnik *Perspektiv* in da ima do mnogočesa v njih kritično stališče, opozarja na formalno nekorektnost postopkov znotraj DZS ob ukinitvi, saj založniški svet o tem sploh ni sklepal. V *Pismu založbe Lipa* je bilo javnosti sporočeno, da zavračajo ponudbo sodelavcev *Perspektiv*, da bi prevzeli založništvo njihove revije, in to s podobnimi argumenti kot prej DZS.

Veljko Rus je v *Obvestilu uredniškemu odboru Naših razgledov* zavrnil nekatera podtikanja o tem, da so *Perspektive* podpirale težnje ali zamisli o avtonomiji kulture, da hočejo večpartijski ali cehovski družbeni sistem ter da zahtevajo za kulturo poseben družbeni položaj, kar je tudi napisal v neobjavljenem članku *Problemi socializacije kulture*. Franc Forstnerič je v nekaj daljšem pismu *Glasujem proti temu, da bi mačka crknila in zaudarjala* (z naslovom je aludiral na verze iz omenjene Šalamunove pesmi) najprej opisal štiri vrste tolmačenja teh dogodkov. Ostro kritizira izhodiščno odločitev o nastanku *Perspektiv*, ki naj bi bile že od samega začetka privilegirane, družbeno ne vključene, nepovezane z obstoječimi družbenimi institucijami. Pravi, da takih *Perspektiv* tedanja družba ne rabi, da pa rabi drugačne, dejanske perspektive družbenega razvoja. Mitja Mejak pa je v naslednji številki *Naših razgledov* v članku *Proti surovi kulturi – za demokratizacijo!*⁷⁰ najprej opozoril na elemente surovosti, ki naj bi jih v slovenski kulturni prostor prinesli nekateri perspektivovci. Obenem pa obsodi metodo obračunavanja ob prekinjeni Rožančevi drami, ki da je prav tako nekulturna, neučinkovita in povzroča mučeniškost njenega avtorja. Mejak obžaluje, da z ukinitvijo *Perspektiv* nima več živega nasprotnika, ki da je bil v svojem bistvu verjetno že močno trhlen in da se mu je najbrž že itak bližal konec. Incident ob prekinitvi predstave in odzive nanj ocenjuje kot nevarno zbijanje ekstrema z ekstremom; na koncu pa oboje postavi v predal surove kulture.

DIALOGI Z REVIJO PROBLEMI

Ob ustanovitvi se je okoli *Problemov* – revije z identičnim podnaslovom kot *Perspektive*, namreč za kulturo in družbena vprašanja – zbrala intelektualna skupina, ki se je na kongresu Centralnega komiteja slovenske mladinske organizacije imela za glavnega polemika proti *Perspektivam*, za edino, ki izhaja iz marksističnih pozicij.⁷¹ Uredništvo revije, ki je izšla iz ukinjenih *Mladih potov*, se je zavezalo nadaljevati in dopolnjevati nekdanji mentorski koncept te revije. *Problemi* naj bi postali glasilo in tribuna vse mlade generacije.

⁷⁰ 6. 6. 1964, str. 215.

⁷¹ B. Repe, *Obračun s Perspektivami*, str. 22.

1.

Franc Zadravec je v 2. številki I. letnika *Problemov* v zapisu *Ali marksizem ali idealizem*⁷² ugotavljal, da se je na Slovenskem pojavil širok razpon poskusov, kako zmanjšati pomen in funkcionalnost marksistične filozofije v znanstveni in politični praksi: od proklamacij eksistencialistične ontologije do oblik, ki skušajo spraviti materializem s krščanstvom. In to v reviji, pravi Zadravec, ki *nosi paradoksalni naslov Perspektive*, in v *Naši sodobnosti*, v portretni študiji o nemškem filozofu Ernstu Blochu izpod peresa Edvarda Kocbeka. Avtor spodbija trditve slednjega, da zaseda Bloch prvo mesto med sodobnimi marksističnimi misleci. Kocbek naj bi, zavezan personalizmu in krščanskemu eksistencializmu, tega filozofa predstavil v duhu – za Zadravca nesprejemljive – sinteze marksizma s krščanstvom. Poleg njegove kritike *idealističnih vsebin* Blochove filozofije in Kocbekove interpretacije je nanje v tej in kasnejših številkah v svojih prispevkih opozarjal tudi Božidar Debenjak.

Janez Jerovšek je na Zadravčevo pisanje odgovoril v 22. številki *Perspektiv* s člankom *O metodi kritike*.⁷³ Najprej ugotavlja, da je postalo družbeno življenje že preveč kompleksno, da bi se lahko opiralo na nekakšne apriorne, neadekvatne, splošne sheme in stare resnice. Razne pavšalne in politikantske sodbe naj bi izgubile vpliv v javnosti. Zato zavrača Zadravčeve neosnovane, nedokazljive in površne ocene eksistencialne filozofije, ki naj bi bila *nazorom in družbenemu položaju našega človeka tuja*. Njegove napade na *Perspektive* in *Našo sodobnost* – za slednjo Jerovšek pravi, da se je vedno izogibala temu, da bi bila preveč problematična – označi kot trmast provincialni konservativizem, kot odraz vroče želje po ideološki čistosti na političnem področju. Zadravčeve očitke o zapostavljenosti materialistične filozofije na straneh obeh revij Jerovšek zavrne s trditvijo, da sploh ni razvil svojega prepoznavnega stališča, da je njegova kritika zgolj zanikovalska, polna vehementnih in ekskluzivnih ocen in sodb, reducirana na pripombarstvo in dogmatično miselnost, povrh pa še prikrito politično tempirana. Jerovšek se je zavedal problema, če bi takšna kritična metoda dobila svojo praktično politično realizacijo, kar bi znova pomenilo *restauracijo administrativnih metod v kulturnem in celotnem duhovnem življenju*. Zadravec je na to odgovoril s člankom *Še enkrat o metodi kritike*⁷⁴ in Jerovška pozval, naj svoje provokativne in splošne obtožbe konkretizira, jih dokaže in utemelji.

⁷² Letnik 1962-1963, str. 158-161.

⁷³ Letnik 1962-1963, str. 230-236.

⁷⁴ Problemi, št. 5/1962-1963, str. 477.

2.

V polemiko med perspektivovci in Dušanom Pirjevcem so se problemovci vključili najprej s pisanjem v rubriko *Brušeno ogledalo*, namenjeno aktualistiki, s kratkim Zadravčevim zapisom *Uredništvu Sodobnosti*⁷⁵ (v povezavi z drugimi zadevami, ki jih je imel s to revijo) in s člankom Vladimirja Kavčiča *Neizkoriščene možnosti*.⁷⁶ V njem mdr. pravi, da v naši družbi obstajajo mehanizmi, ki omogočajo demokratično reševanje problemov, a da so premalo ali pa sploh neizkoriščeni. Tedanji družbeni organiziranosti nobena alternativa ni dovolj družbeno upravičena, nadaljuje, ter poziva, naj ne bi zamenjevali nečesa prej, preden ga ne bi skušali uveljaviti. Na Slovenskem delitev duhov ni potrebna, delitev generacij pa da je neumestna: četudi obstajajo revije z različnimi izhodišči in teoretskimi nazori, je V. Kavčič prepričan, da jih družbi skupen cilj. Zaključi, da se v zadnjih desetletjih slovenska inteligenca lahko ponaša z vzorno službo stvari delavskega razreda.

Tine Hribar je v naslednji številki v članku *Stvarno, resnično in dejansko sodobne slovenske inteligence*⁷⁷ zavzel bistveno ostrejša in bolj dodelana kritična stališča. V njem za *perspektivnega intelektualca Sodobnosti* Pirjevca in za *sodobna intelektualca Perspektiv* Rusa in Kermaunerja pravi, da zunanje prisilne zakone čutijo kot svoje imanentne gonilne vzgibe. V medsebojni polemiki tedanjo situacijo presojuje kot situacijo z značilnostjo dejanske dilemskosti in subjektivne nedilematičnosti. Pisanje *svete trojice* – za katero se ne ve, ali je en sam *bog* ali *hudič* – odraža predvsem nezaupanje v stvarnost, odpor proti njej oz. razkol z njo, nadaljuje Hribar. Slovenska družba naj bi se kar naprej delila, mdr. tudi na uradno oblast in nič, med inteligenco in družbo in končno tudi med inteligenco samo na *kritično* in *kritizirano*. V tem avtor prepozna cel niz napačnih abstrakcij, ki so bile podvržene sprotnemu mistificiranju. In te mistificirane skupine (in posamezniki) naj bi širili svoje probleme in projekcije navzven: kar velja zanje, velja za vso slovensko inteligenco, za slovensko in konsekvntno za vso evropsko družbo.

Hribar za tem razgrne svoje videnje mesta in nalog inteligence v tedanji družbi: predvsem v poteku vdružbljenja, preobrazbe državljanov v občane, združevanja v dejansko občestvo. Demokratizacijo vidi kot proces prežemanja in preraščanja delov in celote. Tudi inteligenca mora postati – s tem kontrira Rusovim stališčem – del totalizirajoče se družbene skupnosti. V samoupravljanju si delavec prisvaja duhovne sile, se kultivira, zbližuje znanost delu in jo kot samostojno ukinja,

⁷⁵ Problemi, št. 6/1962-1963, str. 554-555.

⁷⁶ Problemi, št. 5/1962-1963, str. 414-419.

⁷⁷ Str. 623-638.

zatrjuje pisec. Odvisnost prerašča v sodelujočo odnosnost. Naloga inteligence v tedanjem trenutku *revolucionarne evolutivnosti zdajšnjosti* je, po njegovo, da pomaga delavcu pri njegovem spajanju z delovnimi sredstvi, s tem pa prihaja tudi do procesa njihovega medsebojnega prežemanja, do preraščanja v svobodne reintegrirane ljudi. V nasprotju z Rusovimi mislimi iz pogovora treh uredništev o ustavnih predosnutkih, ki naj bi utemeljevale in mistificirale razklanost družbene (ne)skupnosti na umske/fizične delavce, kulturne/nekulturne ljudi ipd., je Hribar prepričan, da *deproletarizirajoči se delavec zahteva deintelektualizacijo, ne pa vzpostavljanje inteligence kot sloja*. Torej mimo neintegrirane apologije danosti. Pravi tudi, da je mogoče *kritizirani generaciji* očitati, da je delala, ne da bi dovolj mislila, *kritični* pa, da preveč misli in premalo dela. Svoj analitični članek zaključi z mislimi, da mora biti intelektuallec revolucionar, ki prerašča sebe in s tem poganja tudi preraščanje organizacije sil revolucionarne prakse, in ki je usmerjen v udejanjanje in revolucioniranje soljudi.

3.

Matjaž Kmecl je v *Relativni "stvarnosti"*⁷⁸ *familiarnohumanistično grupacijo* okoli *Perspektiv* obtožil ukinjanja dialoga z etiketiranjem, vnaprejšnjimi diskvalifikacijami, s peyorativnim političnim označevanjem sogovornikov.⁷⁹ Ta skupina naj bi se ob subvencijah bogatila in se brez posebnih birokratskih ovir posvetila zadani nalogi, to je vsesplošnemu kritiziranju in prevetritvi stanja na Slovenskem. *Kritična oz. neprilagodljiva* generacija da je svoj nekdanji boj z birokracijo, ki pa je tedaj že izgubil svoj smisel, povišala v mit in ga kot takšnega začela vsiljevati tedanji stvarnosti. Vse podrejajo eni sami filozofski shemi, ki je izhodišče vsemu, nadaljuje avtor. Opazil je približevanje stališč *Sodobnosti* perspektivovskim. Kmecl se je odzval tudi na Kermaunerjev zapis *Pessisovski odnos do predmeta*,⁸⁰ v katerem naj bi iz dveh njegovih napačno interpretiranih stavkov izpeljal cel niz samovoljnih zaključkov. Piscu iz *Perspektiv* očita nedoslednost v razdeljevanju naslovov *pessisovstva* – torej nelepega odnosa do eksistencialne filozofije – in navede primer Janka Kosa ob Kocbekovi aferi leta 1952. Kmecl svoja premišljevanja zaključi z željo po svobodni ustvarjalni diskusiji, ki ne bi bila obremenjena z nikakršnimi predsodki, kompleksi in podtikanji, ki se ne bi tolkla za golo intelektualno superiornost, in ki ne bi ostala na golem akademskem nivoju.

⁷⁸ Problemi, št. 5/1962–1963, str. 556–562.

⁷⁹ Mdr. se sklicuje na Kosovo javno opredelitev *Problemov* kot *ziherlovsko-dogmatistične revije*.

⁸⁰ *Perspektive*, št. 20/1961–1962, str. 1270–1276. V njem obravnava tako Kmeclovo predavanje v študentski *Tribuni*, Borovo in Torkarjevo ironiziranje perspektivovcev ter Rudolfovo pisanje o Heideggerjevem delu v sočasnih *Naših razgledih*.

Na podoben način je perspektivovsko skupino kritiziral tudi Vladimir Kavčič v *Zavestnem potvarjanju dejstev*?⁸¹ Repliciral je na Kermaunerjevo pisanje iz članka o slikarstvu Staneta Kregarja iz 33–34. številke zadnjega letnika *Perspektiv*. Tam je – kot pravi avtor iz *Problemov z zanj značilno publicistično samozavestjo in pomanjkljivo argumentacijo* – znova razdelil slovensko kulturniško inteligenco in jim podelil vloge in funkcije, ki naj bi jih imele. Tako prakso je objavil že prej, v omenjenih Kosovih spominih na *Besedo* in v Kermaunerjevem sestavku *O reviji*. Perspektivovska skupina naj bi si prilastila, pripisala največ zaslug za razvoj slovenskega kulturnega in javnega življenja prav s takim nekritičnim, samohvalnim pisanjem zgodovine in tovrstnim ekskluzivističnim precejevanjem svoje javne eksistence. V *Perspektivah* naj bi bila v tem času dobro zapisana tudi prejšnja idejna in generacijska nasprotnica, *Sodobnost*, kar je po Kavčičevo odražalo približevanje *kritične* generaciji srednji. Prišlo da je do novega zaveznitva: *Sodobnost* se je odrekla spopadu z idejnimi, kritičnimi premisami perspektivovcev, ti pa so se ji oddolžili z benevolentnim razumevanjem njenega razvoja. V. Kavčič vidi v tem neprincipiuelno, nerevolucionarno in brezidejno osnovo *Perspektiv*, ki se kaže tudi v nenačelnosti, dvojnih merilih njenih protagonistov.

Problemi so sedanjim *Perspektivam* lahko le idejni nasprotnik, pribije V. Kavčič. Kermauner je sodelavcem *Problemov* očital, nadaljuje pisec, da želijo nemogoče: vzbuditi videz, da načenjajo socialno problematiko, obenem pa delati oz. ohraniti kariero v birokratskih družbenih institucijah. Toda ravno *Perspektive* naj bi v boju z dogmatizmom razvile najdoslednejši kulturniški dogmatizem po vojni: odveč da je torej njihovo samopredstavljanje kot preganjane in zatirane skupine, kot mučenikov. In to kljub materialni privilegiranosti, ki jim jo je priskrbela prav ista birokracija, katere nasprotniki naj bi bili. Na koncu se V. Kavčič obregne še ob Kermaunerjeva stališča s sestanka treh uredništev o ustavnih spremembah (*dvojna merila, ena za Sodobnost, druga za Probleme*) in okoli stražilovskega srečanja.

V isti številki revije so bila v "risanki" *Čarobna kreda*⁸² ironično predstavljena njegova, pa tudi stališča nekaterih drugih problemovcev okoli tedanje revijalne situacije na Slovenskem in o garnituri *herojsko-jasnovidno-moralno-perspektivnih dečkov*.

4.

V *Brušenem ogledalu* v 3. številki⁸³ so sodelavci *Problemov* pikro kritizirali prizadevanja *Perspektiv*, te *eminentne "slovenske" revije*, da bi na

⁸¹ Problemi, št. 13/1963-1964, str. 105–112.

⁸² Str. 113-120.

⁸³ Str. 288.

svoje strani vključila čimveč prevodov tujih avtorjev. Izrekli so jim "priznanje", saj pod pojmom *slovenski kulturni razvoj* razumejo *večje razumevanje tuje miselnosti*. Na straneh *Problemov* so bile pogoste tudi kritike perspektivovskih literarnih in likovnih ocen ter pogledov na slovensko književnost, zlasti izpod peres Matjaža Kmecla, Jožeta Snoja, Janeza Pirnata in Borisa Paternuja.

Zanimivi so podatki iz ankete, ki so jo izvedli med naročniki *Problemov* in ki sta jih v prispevku *Bralci in revija*⁸⁴ predstavila Bogdan Kavčič in Marjan Krofič. S tem so skušali med drugim ugotoviti tudi mesto te revije v slovenskem publicističnem svetu. Rezultati so pokazali, da poleg *Problemov* največ posegajo po *Naših razgledih* (64 %), za njimi po *Sodobnosti* (36 %), *Perspektivah* (30 %) in *Novih obzorjih* (27 %). Poleg – seveda – *Problemov* so na lestvici priljubljenosti drugih slovenskih revij zopet prednjačili *Naši razgledi* (38 %); *Sodobnost*, *Perspektive* in *Nova obzorja* pa so zbrale po 11 %.

5.

Politično ukinitvev *Perspektiv* in dogodke okoli nje so vodilna peresa *Problemov* pospremila z nizom člankov v 18-19. številki. Janez Dokler je v *Izkušnji akcije*⁸⁵ pisal o mestu in vlogi inteligence v tedanji družbi. Med drugim je analiziral tudi vzroke za relativno širok odmev, ki je sledil likvidaciji konkurenčne revije, zlasti še med študenti in mlajšimi intelektualci. Kljub kritičnim pripombam na račun *Perspektiv* ugotavlja, da je jedro problema v prevečkrat ozko prakticistični, neorientirani, kampanjsko usmerjeni družbeni praksi. Ta pa ignorira vsakršno kritiko, ki presega njene ambicije in njeno raven ter se ignorantsko obnaša do vsakega intelektualnega napore, usmerjenega v osmisliitev akcije, nadaljuje Dokler. Indikativen primer za to je našel v *Nedeljskem dnevniku* z dne 7. 6. 1964: članek *Dvakrat dva je štiri – mi pa filozofiramo* je bil napisan v stilu – "komu je potrebna filozofija, oz. tista pisarija (mišljene so bile seveda *Perspektive*, op. p.), ko imamo vrsto drugih, drobnih vsakdanjosti za opraviti".

Božidar Debenjak je v *Mislih o situaciji intelektualca*⁸⁶ izpostavil ekskluzivizem, elitizem perspektivovskih intelektualcev nasproti drugim. Zanje so značilne zahteve po *depolitizaciji*, *nevmešavanju politike v kulturo*, po avtonomiji kulturne sfere, ki so dosegle svoj vrh ob ustavni razpravi. Obenem napade tudi pozicijo Tita Vidmarja, ki jo je zasedel v prej omenjenem članku v *Delu*, namreč razsodnika med jasno ločenima sferama *politike* in *kulture*. Debenjak perspektivovsko skupino označi za – v nekem smislu – *dete slabosti kulturne politike*: ločitev *politike* od

⁸⁴ Problemi, št. 12/1962-1963, str. 1126-1144.

⁸⁵ Str. 561-570.

⁸⁶ Ibid., str. 571-573.

kulture, za katero si je prizadevala, naj bi bila iluzija, ki bi utegnila biti družbeno nevarna. Avtor iz *Problemov* sestavek zaključí z mislijo, da *kulturnih* zadev ni mogoče reševati s *političnimi* sredstvi, saj so to lahko le ukrepi zoper ekscese. Rešuje jih lahko le kulturna politika v pogojih samoupravljanja.

Razmeroma na široko se je na straneh *Problemov* obravnave lotil Stane Saksida s prispevkom *Prva polovica leta 1964*⁸⁷ Opiše *vročo pomlad* tega leta, nekatera najbolj izpostavljena stališča perspektivovcev, dogodke okoli tridnevnega simpozija o položaju v slovenski kulturi ter izjave revij in institucij ob ukinitvi (*Perspektiv*, *Problemov*, *Sodobnosti*, *DSP*, članov bivšega uredništva *Tribune* itn.). Mnoge med njimi so se ogradile od njihovih stališč, a so vseeno obsojale postopek ukinitve. Situacijo označi kot kulminacijo nekega dolgotrajnejšega procesa. Sprašuje se, kako in zakaj je lahko revija 4 leta nemoteno izhajala, zakaj ni bilo polemike z njimi in zakaj ni prišlo do reakcij družbe oz. pritiskov že prej. Odgovore išče v protislovjih socialističnega razvoja, v neenakomernem razvoju posameznih delov družbe, posebej še v konfliktu med ekonomskim razvojem in razvojem oblik družbene zavesti; torej tudi med sferama "materialne" in "duhovne" produkcije. Saksida zato analizira to slednje področje, predvsem pa visokošolski študij. Mladi intelektualci se le stežka integrira v družbo, v boj za permanentno spreminjanje družbe. Tako kot perspektivovci, nadaljuje sodelavec *Problemov*, mnogi med njimi zapadejo v golo kavarniško ali filozofsko kritiziranje brez smiselne usmeritve in brez analiz objektivnega stanja.

Pozicijo perspektivovstva, ki se v njihovi klasifikaciji z omenjenega simpozija uvršča v *kritično kulturo*, označi kot negatorsko do celotnega sistema: njihova samoizločitev iz družbe naj bi bila nezdružljiva s pozitivno usmerjenim spreminjanjem, s samoupravljanjem, za katerega naj bi se perspektivovci opredeljevali le deklarativno. Očita jim elitizem, izvirajoč iz podmene *upora individua proti totalitarizirajoči družbi*: družbo naj bi vodili kot mala, izbrana skupina. Saksida pojasni, da za razliko od take koncepcije Zveza komunistov ni elita, saj razkol med njo in maso ne obstoja: pravi, da je to dejanska avantgarda, ker v družbi učinkovito deluje in jo spreminja. Perspektivovska kritika birokratizma naj bi bila prekratka zaradi fiktivno-abstraktnega okvirja razmišljanja, saj se ukvarja le s pojavnimi formami; marksistični kritiki pa da gre za dejansko odpravljanje birokratije in njenih objektivnih korenin. Perspektivovski avtonomni intelektualizem, individualistične konstrukcije, navidezno mučeništvo, beg v svoje teoretske konstrukte naj bi – v soočenju s širšimi samoupravnimi procesi v družbi – zašli v slepo ulico totalnega upora. Na koncu priznava, da se je na straneh te revije odprlo mnogo

⁸⁷ Št. 18–19 in 23/1963–1964, str. 574–588 in 1029–1048.

perečih družbenih vprašanj in da so bile *Perspektive* le *uršiček celote problemov*. Z njegovim odrezanjem obravnavanih problemov niso rešili.

V 18–19. številki *Problemov* sta svoji mnenji ob ukinitvi *Perspektiv* zapisala tudi Janez Pirnat v zapisu *Mi smo za – mi smo proti* in Viktor Konjar v članku *Navidezna ali dejanska protislovja?*⁸⁸ Slednji je spomnil na dogodke na ekonomski in filozofski fakulteti in v študentskem naselju v času ukinitve in ugotovil, da podpora nekaterih študentskih krogov sodelavcem *Perspektiv* ni dejanski, avtentični odsev idejnih preokupacij med študenti. Šlo da je predvsem za nasedenje njihovim demagoško izraženim stališčem. Zatem Konjar v kratki anketi zastavi nekaj vprašanj protagonistom posameznih vpletenih institucij: eden od v tej zadevi aktivnejših študentov je zahteval vzpostavitev svobodne, demokratične atmosfere, ki bo omogočala ustvarjalni dialog; Niko Grafenauer, nekdanji tribunaš, je zagovarjal polemičnost v soočenju z aktualnimi družbenimi vprašanji; predsednik UO Zveze študentov Tone Zrimšek ocenjuje, da so šle *Perspektive* predaleč in da so politična napaka že od samega začetka; Dušan Pirjevec pa zavrača teorijo vpliva, zavajanja mladih ob ukinitvi kot cenen izgovor in izpostavlja, da gre pri vsem skupaj za realne probleme.

V naslednji dvojni številki je Marjan Ulčar spregovoril o *Nekaterih aspektih delovanja Zveze komunistov na ljubljanski univerzi*.⁸⁹ Sklicujoč se na znano Ribičičevo (in Majerjevo) spoznanje o tem, da prihaja na univerzi in med študenti do javno izraženega nezadovoljstva s Partijo, kar se je izkazalo tudi ob ukinitvi *Perspektiv*, pokaže na tiste razloge, ki tiče v sami ZK, v njenem preteklem delovanju na univerzi. Analizira torej *senčne plati delovanja komunistov na univerzi*, da bi lahko razumeli njihovo medlo in neenotno reagiranje na te dogodke, predvsem na – kot mdr. pravi – perspektivovsko izkoriščanje nezadovoljstva študentov za promocijo svojih idej in ciljev. Ulčar zaključi z ugotovitvijo, da mora boj naprednih sil – če hoče biti uspešen – temeljiti na resnici in na komunistični morali.

USTANOVITEV TEORIJE IN PRAKSE

V slovenskih partijskih krogih se je na začetku šestdesetih let začela porajati ideja o novi marksistični reviji. Kardelj je na sestanku ustanovnega odbora *Teorije in prakse* jeseni 1963 poudaril, da bi morala biti ta revija (in tudi druge) predvsem razlagalka (partijskih) stališč, nekakšen politično-šolski priročnik, ki bi aktivistom pomagal razumeti družbeno stvarnost; bila naj bi konstruktivno kritična, a brez velikih teoretičnih pretenzij. Ostro stališče je zavzel do slovenskega revijalnega tiska, *Perspektivam* pa je med drugim očital brezprincipno opozicio-

⁸⁸ Str. 597–598 in 589–596.

⁸⁹ Št. 20–21/1963–1964, str. 721–731. O tem je pisal tudi v *Tribuni*.

nalnost, popolnoma reakcionarne pozicije in antirežimstvo. Posebej aktivno se je z ustanovitvijo *Teorije in prakse* ukvarjal Stane Kavčič, tudi sicer njen neformalni vodja, tedanji predsednik ideološke komisije CK slovenskih komunistov; ta revija naj bi bila neposredni odgovor stališčem v *Perspektivah*.⁹⁰

Začetek izhajanja te nove revije je sovpadal z intenziviranjem "idejne" akcije, ki je spremljalo priprave na obračun s *Perspektivami* in potem predvsem ukinitvev samo. Dejstvo je namreč, da je bila večina kritičnih zapisov, polemičnih mnenj, nasprotovanj perspektivovskim stališčem objavljena v kasnejših številkah prvega letnika *Teorije in prakse*, ko je bil dialog že onemogočen. Zato gre pri njih bolj za dodatno ekspliciranje stališč iz omenjene idejno-politične kampanje, ki se je začela že po zatonu *Perspektiv*.

1.

V uvodniku 1. letnika *Ob prvi številki*⁹¹ je uredništvo *Teorije in prakse* zapisalo, da želijo analitično, teoretično in publicistično spregovoriti o tedanji praksi: izhodišči za to so našli v svoji osnovni družbenopolitični koncepciji in konkretni stvarnosti. Zapisali so tudi, da bo njihovo delovanje v reviji temeljilo na nadaljnjem razvoju marksistične misli, programu ZK in novi ustavi in da se bodo z revijo verbalno in idejno borili *proti tujim vplivom, proti ostankom in posledicam birokratizma, raznovrstne ideološke zmede. Za veljavni pravopis* svoje revije so izbrali kritičen pogled v konkretno družbeno stvarnost pri nas in širše. Zatem naskicirajo tipologijo tedanje kritične misli na Slovenskem brez omemb imen njenih protagonistov, medijev izražanja ter teoretskih oz. idejnih izhodišč. Uredništvo zatrjuje, da si bo revija prizadevala postati stvarni odraz praktičnega dela in miselnega snovanja ter delovni priročnik slovenskih komunistov in vseh tistih, ki sodelujejo v socialističnem razvoju družbe.

Boris Zihlerl se je v člankih *Zapiski ob nekaterih razpravah o humanizmu in socializmu*, ki jih je objavljial v 1. letniku izhajanja revije,⁹² večinoma posredno loteval vprašanj, ki jih je sprožala konfrontacija s perspektivovsko garnituro. Le na nekaj mestih jo izrecno omeni. V 1. delu, *O alienaciji ali samoodtujitvi človeka* razgrne nekaj Marxovih misli o človekovi odtujitvi, ki doseže svojo totalnost v kapitalističnem svetu. Najodločilnejši element osvobajanja iz te zaslužjenosti, torej element dezalienacije je mednarodno delavsko gibanje; prav temu gre zasluga za korenite spremembe, ki so se v zadnjem stoletju zgodile v ekonom-

⁹⁰ Navedbe iz tega odstavka se opirajo na Repetove ugotovitve iz knjige *Obračun s Perspektivami*, str. 45, 46 in 48.

⁹¹ 1/1964, str. 3-12.

⁹² Št. 3, 5 in 12/1964, str. 326-336, 649-661 in 1670-1685.

skem, političnem in kulturnem položaju delavca. Nadaljuje, da je stvar sodobnega človeka, da na temelju dognanj klasikov marksizma v specifičnem spletu odnosov sodobnega sveta utre pot dokončni osvoboditvi človeka kot človeka.

V drugem delu, *Socialistična politika in dezalienacija človeka*, opozarja na prehodni značaj socializma, v katerem se ohranjajo ali celo obnavljajo nekateri procesi človekovega samoodtujenja. Čeprav zgodovinske tendence dezalienacije ne morejo zaustaviti, pa jo zavirajo. Porevolucionarna nacionalizacija, *ekspropriacija ekspropriatorjev* je zgolj prvo dejanje, nujni pogoj ukinjanja alienacije: pogosto se – zaradi objektivnih in subjektivnih dejavnikov – začnejo porajati etatistične in birokratske deformacije. Birokratizem je mogoče najti v vseh sferah družbenega življenja: v politični, kulturni, gospodarski itn. V slednji se kaže kot tehnokratizem. Ziherl na tem mestu navaja Rusovo pisanje v članku *Simbioza dela in lastništva*, kjer ta loči birokratizem (*je vladanje nad ljudmi*) od tehnokratizma (*je upravljanje s stvarmi*). Ziherl namreč oba pojma enači; Rus naj tako ne bi pravilno razumel pojma *upravljanje s stvarmi*. “Kulturni” birokratizem zanj ni predvsem v prevladi države in političnih dejavnikov nad kulturnim življenjem. Ta se bolj razodeva v monopolizmu skupin(ic), ki se – v prepletu kulta umetništva, votlega duhovnega aristokratizma in gosposkega anarhizma – družbi vsiljujejo kot brezprizivni razsodniki v kulturnih vprašanjih. Ziherl je kritičen do t. i. *kritične kritike*, ki politiko jugoslovanskih komunistov izenačuje z birokratizmom, ponuja pa le ponavljanje, ceneno demagogijo ali pa filozofsko zamegljuje dognanja, do katerih so komunisti že prišli. Svoje razmišljanje zaključí z apologijo socialističnemu politiku oz. državniku (*je človek, ki med danimi možnostmi izbere tisto, katero spozna za najprogresivnejšo*) in kritiko zadnjih Frommovih in Camusovih del.

V tretjem delu, *O objektivnih in subjektivnih pogojih dezalienacije v socializmu* – že po ukinitvi *Perspektiv* – se med drugim loti omenjenih Kermaunerjevih *Komentarjev k neresničnim dilemam* in jim očita reinterpretacije zgodovine, označevanje revolucije kot marksističnega eshatološkega mita, ločevanje povojne zgodovine na revolucionarno in birokratsko-tehnokratsko fazo. Ziherl pravi, da gre v njegovih spekulativnih konstrukcijah za zbiranje in sestavljanje posamičnih odsekov in drobcev resničnosti: z njimi naj bi skušal zavreči tedanji ekonomski sistem z njegovimi načeli vred. Take koncepcije so – po njegovo – izraz neprikritih tehnokratsko-centralističnih teženj, ki prihajajo do izraza predvsem v teoriji o *duhovni eliti*. Ciklus člankov zaključí z opisovanjem teoretičnih konceptov poti v komunizem pri klasičnih marksizma in jugoslovanskih izkušnjah pri tem. Pri tem dokazuje, da ne gre za eshatologijo, pač pa da so dezalienacijski procesi otipljivo dejstvo tedanje stvarnosti. Zlasti z obliko družbenega samoupravljanja, v katerem pride – preko zavestne

akcije socialističnih sil – do ponovnega spajanja neposrednega proizvajalca s sredstvi in pogoji svojega dela.

Iz številke *Teorije in prakse* pred nasilnim koncem *Perspektiv* naj omenim še njegovo kratko gloslo *Ljubljanski (ne)kulturni noji in delavec iz Iquique*.⁹³ V njej se obregne ob Kozakovo in Kosovo vsebino tez o sodobni slovenski kulturi (v okviru KUD Anton Tomaž Linhart), zlasti kritiko slovenskega založništva, ki da objavlja malo daljnosežnih analiz, ki bi odpirale problematiko sodobne družbe. *Obnovitelja slovenske kulture* naj bi po Ziherlovo pozabila na razprostranjenost npr. Kardeljeve študije *Socializem in vojna*, na katere čilenski prevod je naletel na enem svojih potovanj.

2.

Teorija in praksa je ukinitve *Perspektiv* takoj pospremila z nepodpisanim uvodnikom *Za avtentično opredelitev* in člankom *Kultura človeka ali kultura "elite"* Leva Modica.⁹⁴ Prav uvodnik zasluži zaradi vehementnosti mnenj, s katerimi je izražena pozicija nepodpisanih, neprikrite paternalistične skrbi in obrambe družbe pred nenaročeno kritičnostjo ter/ali konkretno akcijo in dejanske vsebinske nedorečenosti v napadih na perspektivovska stališča posebno obravnavo. Avtorji v uvodniku zase trdijo, da izhajajo *iz načel socialistične demokracije*. Menili so, da se je krog okoli *Perspektiv* do nedavnega skrival za fasado kritičnosti, družbene angažiranosti in kulturne ustvarjalnosti (npr. tudi z Rožančevim *dramatiziranim političnim pamfletom "Topla greda"*), da pa je v zadnjem času prešel v odkrito politično akcijo in v konflikt z družbeno ureditvijo in socialistično zakonitostjo. Polarizacija kulturne javnosti ob tem naj ne bi bila umestna, saj se opira le na oceno postopka ukinitve, ne pa na analizo koncepcij, ki jih je *vodilni krog Perspektiv* (to sintagmo uporabljajo skozi ves uvodnik) razvijal. Prav te koncepcije naj bi po objektivni logiki pripeljale ne le do ukinitve revije, ampak predvsem do njihove konkretne politične akcije.

Uvodničarji so bili mnenja, da je bila za ukinitve in ukrepe ob njej kriva politična skupina te *vodilne skupine*, ki je poskušala z demagogijo vplivati na širši krog ljudi in jih pridobiti za akcijo, in ki se je hotela afirmirati kot nova politična sila proti *preživelemu, zgodovinskemu* subjektu, namreč Partiji. In to s potvarjanjem dejstev, tendencioznimi pretiravanji, površnimi analizami, zanemarjanjem dotedanjih uspehov v družbi, skrajno politično nestrpnostjo, antimarksistično histerijo, kulturnim huliganstvom ipd. Pisci pa priznavajo napako, da se slovenski marksisti s temi razpravami niso sproti kritično spopadali. Napadejo pisanje manifesta perspektivovskih kulturnikov, Kozakov zapis *Na rob*

⁹³ Št. 4/1964, str. 553-554.

⁹⁴ Št. 6/1964, str. 803-808 in 859-868.

vatikanskemu koncilu,⁹⁵ omenjeni Rusov članek *Simbioza dela in lastništva* (zlasti njegov poziv po ustanavljanju opozicijske stranke), Kermaunerjevo pisanje o slovenski politični in kulturni zgodovini (z njim da je že večkrat skušal dezinformirati jugoslovansko kulturno javnost) ter del literarne produkcije, v kateri naj bi prevladovala kapitulantstvo in antihumanizem. Nepodpisani uvodničarji iz *Teorije in prakse za Izjavo sodelavcev Sodobnosti* zatrjujejo, da je brez jasnih in odločnih opredelitev do perspektivovskih idejnih in političnih koncepcij. Na stališče dela uredništva *Problemov* – ti so imeli ukinitve revije za politično nespametno, saj naj bi bile *Perspektive* – diskreditirane pred javnostjo – itak pred notranjim zlomom – pa so zapisali, da perspektivovcev nikoli niso vodile kulturne, ampak predvsem politične ambicije.

Socialistični sistem naj bi dopuščal različne teoretske koncepte, ki bi jih bilo treba tehtati v odprtem boju mnenj. Toda iz teh tem avtorji uvodnika izvzamejo razpravljanje o *globalnih, revolucionarno izbojevanih odločitvah*, kot so usmerjenost razvoja v socializem in komunizem, vodilna vloga ZK, razvijanje sistema družbenega samoupravljanja, izvenblokovska politika idr. O teh se ne gre več politično opredeljevati. Tedanji ukrepi naj ne bi ovirali sodelavcev revije pri njihovem nadaljnjem delovanju, saj da so bili namenjeni izključno preprečevanju njihove nadaljnje politične akcije in posledic, ki bi jih ta nujno povzročila. Zaskrbljenost javnosti da je zato *popolnoma neutemeljena*. Namen *politične protiakcije* proti reviji opisujejo in upravičujejo v treh smereh: prvič, da zagotovi možnosti in pogoje za resnično socialistično, do konca kritično in ustvarjalno delovanje vsakega in vseh; drugič, da prepreči možne recidive primitivizma, birokratizma, nihilističnega anarho-individualizma in nekritičnega dogmatizma; in tretjič, da pokaže, kje so meje socialistične demokracije, kadar se začno taki reakcionarni politični koncepti spreminjati v odkrito antisocialistično akcijo.

Modičeve antiteze perspektivovskim tezam o slovenski kulturi *Kultura človeka ali kultura "elite"* so prisegale na programske smernice tedanje družbe, o katerih naj bi bilo največ nerazumevanja. Te so bile demokratičnost kulturne politike, ki je vsakega človeka postavljala v aktiven položaj na tem področju; idejna enotnost te politike; organiziranost preko širokega družbenega gibanja (SZDL) in okoli idejnega jedra socialistične skupnosti (ZK); ter smisel za novo, toda le, če je to boljše od dosedanjega. Temu naj bi nasprotoval koncept kulturne politike nekaterih perspektivovcev, obravnavanih v okviru prej omenjenega kulturno-umetniškega društva. Teoretično ga je utemeljil Janko Kos v

⁹⁵ V katerem opozarja na zanemarjanje duhovnih razsežnosti sodobnega človeka, na duhovne poteze, ki so manjkale v tedanjemu življenju. Zapisal je tudi, da vera povezuje Slovenca z Evropo in ga vključuje vanjo. *Perspektive*, št. 21/1962-1963, str. 133-136.

članku *Uvod v zgodovino slovenske kulture* iz prejšnjega letnika revije, pri tem pa naj bi izražal enaka stališča kot Heidegger v članku *Izvir umetniškega dela*.⁹⁶ Z znanimi očitki je napadel tudi Kermaunerjeve *Komentarje* (komunizem kot eshatologija ipd).

Modic ugotavlja, da v omenjenih tezah sploh ni omenjena ZK, kot da ta v kulturi ne bi imela več kaj opraviti. *Vodilni krog* perspektivovcev naj bi nameraval izriniti marksizem in vse organizirane socialistične sile iz tedanjega družbenega življenja: to torej ni več le idejno vprašanje, ampak vprašanje politične oblasti. Perspektivovskim kulturnikom očita diskvalifikacije, grob odnos do tovarišev (npr. na literarnem večeru v Novem mestu), negacijo demokratičnih odločitev, klikarsko prakso in samovoljo, suvereno preziranje njim neprijetnih dejstev, neargumentirano smešenje drugačnih stališč (npr. Pirjevčevih v znani polemiki z njimi) in to, da se edini imajo za *kritične kulturnike*. Skratka, šlo naj bi za *huliganstvo* (kar je postala po obračunu pogosta oznaka zanje). Avtor interpretira politično strukturo slovenske družbe, kot naj bi si jo predstavljali pisci tez: na vrhu družbenega dogajanja mora biti kultura; o njej mora odločati krog izbrancev; samo ti bi morali imeti pravico programsko in idejno usmerjati vse institucije in kulturnike. Ta sodobna slovenska elita z diktatorskimi pravicami naj bi bila seveda iz kroga perspektivovcev. Modic kot eden od predstavnikov tedanje uradne partijske ideologije in član ideološke komisije CK slovenskih komunistov je glede pojmovanja mesta inteligence v socialistični družbi v marsičem ostal na enakih pozicijah, kot jih je objavil v *Naših razgledih* dobrih deset let prej.⁹⁷

3.

Prvemu valu monologa z likvidiranim revijalnim partnerjem so sledili še drugi. Janez Stanovnik v naslednji številki *Teorije in prakse* z vsebino in samim naslovom članka *Simbioza pojmovne manipulacije in politične špekulacije*⁹⁸ grobo napade Rusova stališča iz – za mnoge tako sporne – *Simbioze dela in lastništva*. Gre v bistvu za razširjeno kritiko njegovih tez, ki jo je Stanovnik podal v polemiki na simpoziju *Alienacija in reintegracija človeka v naši družbi*. Z naknadno objavo v *Perspektivah* – kljub temu, da so bile na simpoziju kritizirane – naj bi Rus dokazal, da pravi namen njegove razprave ni znanstvena debata, temveč dezorientacija javnosti.

Rus v tezah iz tega članka iz zadnje številke revije⁹⁹ pravi, da je delavec v svoji delovni organizaciji delničar in da je do nje v mezdnem

⁹⁶ Perspektive št. 20/1961–1962 in 22/1962–1963, str. 1172–1184 in 155–178.

⁹⁷ Glej v študiji A. Gabriča, *Socialistična kulturna revolucija*, CZ, 1995, str. 29 in 30.

⁹⁸ Št. 7-8/1964, str. 1022–1034.

⁹⁹ Str. 850–858.

odnosu. V delovni organizaciji naj bi še vedno prevladovala avtoritarna delitev dela (z vertikalnimi komunikacijami, hierarhijo organiziranja, avtoritarno koordinacijo dela in delitvijo zaposlenih na vodilne in druge delavce). Nasprotje med delom in kapitalom, ki da je dotlej imelo pretežno ekonomsko-politično obeležje, je pridobilo izrazito kulturno-zgodovinsko obeležje. Ekonomski sistem in sistem organizacije se dopolnjujeta le kot nasprotji; v njunem ozadju pa je kompromis med delavcem in delodajalcem. Ta omogoča socialni mir, simbiozo obeh, ne prispeva pa k socialni integraciji. Zato naj bi bil – nadaljuje Rus – konflikt med samoupravljanjem in obstoječim ekonomskim sistemom in sistemom organizacije dela neizbežen. Zatem opozori na slabosti, *krizo samoupravljanja*: to se razvija v konformistični smeri, saj se prilagaja obstoječim razmeram med obema sistemoma in hierarhični organizaciji. Samoupravljanje je dojeto kot sinonim odločanja, ne pa osvobajanja dela (to pomeni participativne demokracije, socialne integracije, delovne skupnosti, učinkovite demokratične kontrole). Rus vidi perspektivo za razvoj samoupravljanja v ustreznih modifikacijah ekonomsko-političnega sistema.

Stanovniku se zdita sporni najprej uvodni trditvi, da je delavec v svoji delovni organizaciji delničar in da se še vedno nahaja v meznem položaju. To naj bi skratka pomenilo, zaključuje pisec, da se konflikt med delom in kapitalom nadaljuje tudi v tedanjem sistemu. Na podlagi iztrganih citatov pripiše Rusu popolno nepoznavanje vsebine osnovnih kategorij politične ekonomije in drzno manipuliranje z njimi; znanstveno nevzdržnost analogije med kapitalističnimi odnosi in odnosi v samoupravnem socializmu; tendenciozno razredno-antagonistično obeleževanje problemov in pomanjkljivosti družbene prakse; konstruiranje konflikta med ekonomskim sistemom in sistemom organizacije dela; izpostavljanje *krize samoupravljanja*. Vse to naj bi preočitno demantirala tedanja socialistična stvarnost. Toda pravo intenco Rusovih tez – po Stanovnikovem – odkrivajo šele njegove politične špekulacije. Omenjene *modifikacije ekonomsko-političnega sistema* in *institucionalizacija opozicionalnih teženj* naj bi pomenile pravzaprav likvidacijo, ne pa nadaljnje razvijanje in poglobljanje sistema samoupravljanja.

Lev Modic v *Sprenevedanju*¹⁰⁰ na kratko opravi s Pirjevčevim *Nerodovitnim ukrepom* in Grafenauerjevo *Kulturo in nekulturo iz Sodobnosti*, kjer slednji obsoja prekinitev Rožančeve *Tople grede*. Če bi kulturni kriterij slednjega obveljal, izpelje Modic, bi bilo – v absolutni konsekvenci takega argumentiranja – tako, kot da bi demokratične sile imele povsem zvezane roke pri preprečevanju akcije, ki jo je podpirala npr. Hitlerjeva knjiga *Mein Kampf*. Rožančeva drama naj bi bila namreč politična

¹⁰⁰ Ibid., str. 1034-1036.

akcija, naperjena proti "mitom" iz NOB, katerih cilj je bila socialistična revolucija, in naj bi nakazovala način njihovega rušenja.

Ukinitev *Perspektiv* je retroaktivno osmisli še Boris Majer v *Virih konflikta*.¹⁰¹ Burno pomladansko dogajanje ocenjuje s kratke časovne distance, kot pravi, *ko se po nevihti razkadajo megle in očistijo vode*. Presenečen je nad solidarnostjo velikega dela tedanje revijalne javnosti z ukinjeno revijo, tudi tiste, ki ji je bila pred nedavnim idejno in politično nasprotna. Majer pravi, da to dokazuje predvsem obrambo nekega določenega splošnega koncepta kulturne in politične funkcije revij v tedanji družbi, ne glede na vsebino. Tako je tudi uredništvo *Problemov* – ki je izjavilo, da bi bilo mogoče rešiti situacijo zgolj v publicističnem dialogu med revijami – zagovarjalo avtonomnost publicistike in izpostavilo njene imanentne zakonitosti. Majer ostro nastopi proti takšnim konceptom absolutne avtonomnosti revije, ker vidi v tem nevarnost oživiljanja stare meščanske ideje o avtonomnosti skupin nasproti družbi kot celoti. Tako koncipirane revije označi kot *anahronistični rudiment, tujek v našem družbenem tkivu*.

Pluralizem v slovenskem revijalnem tisku naj sam po sebi še ne bi jamčil ustvarjalnejšega in progresivnejšega vplivanja na družbeno dogajanje. Zato je *druga stran* prenesla težišče konflikta na politično plat vprašanja, razvila analizo nevzdržnosti filozofskih, socialnih in političnih konceptov *Perspektiv* in njihovo škodljivost v družbenem dogajanju. V letih izhajanja naj bi branile – v socialistični družbi že presežene – zamisli pluralizma ideoloških subjektov, avtonomnost revij kot organa skupine in reducirale vlogo Partije na funkcijo ene od teh skupin. Brodolom te revije pomeni – tako Majer – tudi brodolom neprincipielne in nedomišljene politike toleriranja in podpiranja skupin izven živega tkiva obstoječih družbeno-političnih mehanizmov. Prav okoli *Perspektiv* naj bi bila ekskluzivizem in agresivnost takšne skupine prignana do skrajnosti. To pa seveda ni ustrezalo strukturi in tendencam tedanjega družbenega razvoja. Bistvena značilnost socialistične družbe, pravi Majer, je v tem, da ne postavlja enega posebnega interesa ali skupine proti drugemu oz. drugi, temveč vsako posebno v odnos nasproti obćemu in še preko tega v njihove medsebojne odnose.

Vladimir Kavčič je v polemičnem članku *O položaju slovenskih revij*¹⁰² zavrnil takšne Majerjeve ugotovitve (in tudi omenjene Zupančičeve v *Sodobnosti*). Bistvo Kavčičevega razmišljanja je v zahtevi po principialni formalnopравни ureditvi odnosov med sodelavci revij, uredniškimi odbori, zbori sodelavcev, izdajatelji in bralci ter zagotavljanju kontinuiranega družbenega vpliva na revije. Institucije bi morale znati revijalno dejavnost

¹⁰¹ Teorija in praksa, št. 10 in 11/1964, str. 1423-1435 in 1609-1619.

¹⁰² Problemi, št. 23/1963-1964, str. 1151-1161.

vključevati v svojo aktivnost, ne pa se ji zoperstavljati kot nedotakljive čuvajke socializma ali nosilke represivnih ukrepov. Avtor kritizira problematične koncepte perspektivovcev, zlasti o *absolutni avtonomnosti* revije, in njihov *elitizem*, ki so naleteli v tedanjem tisku na različne odmeve. Za celotno *razborito* publicistično avanturo perspektivskega kroga, ki da je v dveh letih razvrednotil vso slovensko kulturno tradicijo in si nekritično pisal samohvalno zgodovino, naj bi bili odgovorni tudi tisti, ki so revijo omogočili in podpirali, ji dali *carte blanche*, ne pa tudi konstitutivnih pravil igre.

Perspektive so dotlej uživale poseben, privilegiran položaj, ki so ga ščitili njeni mecenji, nadaljuje avtor, za slovenske razmere izjemno zaupanje določenega dela oblasti. Za razliko od te revije so se problemovci izrecno zavzemali za *relativno avtonomnost* publicistike ter za preseganje kritičnih situacij le s publicističnim dialogom; to so tudi zapisali v izjavi ob njeni likvidaciji. Zato zavrne Majerjevo površno, posplošeno tretiranje vse slovenske publicistike v omenjenem članku. Kritika – tudi *Problemov* – je namreč sprejemljiva, v kolikor temelji na analizi konkretnega objavljenega gradiva, preučitvi uredniških akcij in stališč od ustanovitve naprej. Med *Problemi* in izdajateljem CK ZMS so se že pred ustanovitvijo v temeljiti razpravi izoblikovale splošne smernice za načelno usmeritev revije; prav tako tudi pri *Teoriji in praksi*, kot je razvidno iz uvodnika k prvi številki. Nato V. Kavčič spomni na zavrnitev svojih predlogov na simpoziju KUD A. T. Linhart s strani predstavnikov *Perspektiv* in *Sodobnosti*, kjer so jih označili kot nesprejemljive in škodljive za nadaljnjo rast slovenske kulture.

V naslednjih številkah *Teorije in prakse*, izdanih sočasno s široko zasnovano idejno-politično kampanjo zoper ukinjeno revijo, lahko opazimo dvoje: po eni strani veliko pozornost študentski problematiki, organiziranosti, standardu ipd. Npr. Marko Kerševan v prispevku *Študentje in družbena angažiranost*¹⁰³ opisuje *uročo pomlad 1964, izbruhe* znotraj študentskih krogov, povezane tudi z vplivom kroga okoli *Perspektiv*. Ta revija je bila v mnogočem povezana z aktualnimi študentskimi težavami in razmišljanji, ugotavlja, četudi ni odgovorna za vse, kar se je dogajalo na univerzi v tistih mesecih. Pravi, da so se ob ukinitvi študentje predvsem čustveno opredelili zanje. Po drugi strani pa je v uredniških uvodnikih, aktualnih intervjujih, na mnenjskih straneh ipd. opaziti veliko stališč in ugotovitev, ki so – brez direktnega omenjanja ukinitve, imen njenih protagonistov, spremljajočih incidentov – zadevale še živo situacijo okoli zloma *Perspektiv*. Primera za to sta članek Franca Šetinca *Nekaj dilem o vlogi tiska* in intervju z Vido Tomšič *Samoupravni sistem in družbenopolitične organizacije* iz 11. številke *Teorije in prakse*.¹⁰⁴

¹⁰³ Št. 10/1964, str. 1435-1445.

¹⁰⁴ Letnik 1964, str. 1532-1547 in 1590-1608.

DIALOGI ZNOTRAJ PERSPEKTIV

1.

Veljko Rus je s člankom *O etičnih problemih graditve komunizma*¹⁰⁵ odprl zanimiv dialog znotraj revije. Izhodišče razmišljanj je našel v članku A. F. Šiškina *Graditev komunizma in nekateri problemi marksistične etike*¹⁰⁶ in v kritičnem dialogu z njim predstavil svoje stališče o tej temi. Ruski filozof je bil mnenja, da je ukinitvev privatne lastnine tudi že uresničitev komunističnega, t.j. svobodnega, neodtujenega dela; V. Rus pa meni, da je to šele prvo dejanje v procesu osvobajanja človekovega dela, saj še dopušča politično (posredno pa tudi ekonomsko) izkoriščanje. Nadaljuje, da je nujna neposredna obravnava proizvodnega dela, ne pa posredno sklepanje na značaj dela iz dejstva podružbljene lastnine. Emancipacija človeka je mogoča le kot totalna: predpostavlja popoln angažma, konkretno aktivnost; gre za prisvojitve celotnega družbenega življenja, za ukinitvev družbe kot fetišizirane samosvojosti, za socializiranje posameznika in personificiranje družbe.

Šiškin naj bi delovni proces izločal iz etične obravnave, zato mu Rus očita brezosnovnost njegovega koncepta etike, saj ne upošteva svobode dela. Morala komunističnega človeka je namreč tako zanj kot za Marxa napor po realizaciji celostne osebnosti, na temelju svobodnega dela in ustvarjanja. Rus zavrača konzumentsko teorijo komunizma, katere cilj je enakost v delitvi dobrin, in zagovarja tisto, ki temelji na svobodi dela. Dalje kritizira nezgodovinski značaj Šiškinovega koncepta komunizma, ki nastopa zdaj ali kot čisti ideal ali kot čista stvarnost, ne pa kot realni proces nenehnega porajanja novih družbenih odnosov znotraj proizvodnega dela. Socialistična družba ostane most v komunizem kot družba svobodnega dela, ne pa kot zbanalizirana, moralno brezbarvna družba utilitarnih posameznikov le, tako Rus, če pomeni istočasno osvobajanje človekovega dela, razbijanje v ekonomijo vkovanega dela in če moralizira ekonomijo. Svoj prispevek zaključí z mislijo, da je *svobodno delo edini vir nove, komunistične družbe*, edina pot v prihodnost – ki jo je Jugoslavija načela s sistemom delavskega in družbenega samoupravljanja – pa tiči v osvoboditvi dela, njegovi socializaciji.

Svoje mnenje o tej temi je v isti številki razgrnil Janko Kos v prispevku *Mladi Marx in moderni časi*.¹⁰⁷ V njem je najprej opozoril na *renesanso mladega Marxa*, ki vlada v moderni filozofiji za spise iz njegovega zgodnjega obdobja, torej za čas dozorevanja jedra njegovega nauka, ko ga je konkretiziral še s pomočjo pojmovne tradicije Hegla in Feuerbacha. Gre torej za opiranje na njegove mladostne rokopise (nekako do leta

¹⁰⁵ Perspektive, št. 1/1960-1961, str. 26-54.

¹⁰⁶ Voprosi filosofii, št. 2/1959.

¹⁰⁷ Str. 55-60.

1845), da bi z njihovo pomočjo osvetlili stanje modernega sveta in človeka. Čeprav se je Marx sprva naslanjal na abstraktnejše, spekulativne pojme, nato pa se je posvetil znanosti o "resničnih" ljudeh, o njihovem zgodovinskem razvoju, je jedro njegove misli ostalo globoko antimefizično, dialektično, materialistično, usmerjeno v družbeno in duhovno preobrazbo človeka.

Janko Kos zavrača tedaj razširjeno prakso priložnostnega citiranja, izposojanja iz konteksta tistih elementov, ki so v delih mladega Marxa spekulativni ostanek metafizične filozofije, ter njihovega spreminjanja v filozofska izhodišča, temeljne kategorije. Na njih osnovana miselna zgradba obnavlja spekulativno konstruiranje po vzoru Heglove metafizike. Indikativen je primer t.i. *filozofije svobodnega dela*: v njej je delo kot *samouresničujoče se bistvo človeka* (Marx) tretirano kot absolutni subjekt metafizike, vzrok in cilj samemu sebi. Svobodno delo je teoretsko zastavljeno brez imanentne dialektike, statično, kompaktno. Ta filozofija – tako tedanji odgovorni sourednik revije – ne odgovarja na vprašanje, kdo in kaj je gibalno ter subjekt dogajanja, v katerem se uresničujeta človek in delo. Če se torej delo kaže kot absolutni temelj, apriorno bistvo človeka, se spremeni v negibni metafizični konstrukt. Na koncu Kos poudari, da je v sodobnem času dialektika človeka edino možno izhodišče odkrivanja smisla in moralnosti človekovega življenja.

Svoje stališče je J. K. (Janko Kos, op. p.) dopolnil v pregledu *Jugoslovanska polemika o mladem Marxu*.¹⁰⁸ Razpravo je organiziralo Hrvaško filozofsko društvo v Zagrebu decembra 1959, referate z okrogle mize pa je objavila družboslovna revija *Naše teme* v svoji prvi številki v letu 1960. Na posvetu – ki je minil brez udeležbe slovenskih filozofov – so se okoli vprašanja, kakšen je pomen spisov mladega Marxa za sodobno marksistično misel, pokazale glavne tendence jugoslovanske marksistične filozofije. Te so se raztezale od nefilozofskega ali celo protifilozofskega pojmovanja marksizma, ozke usmerjenosti v aktualne družbene naloge; objektivno-historičnega obravnavanja marksizma, saj naj bi Marx po 1845 zavrgel pojme iz filozofske antropologije in stopil na pot zgodovinskega materializma (Veljko Korać); nasprotovanja mlademu Marxu, saj naj bi bil vsebinsko in formalno pod vplivom Heglovega idealizma (zagovorniki tega prepričanja so se opirali na tradicijo ruskega diamata); do pozitivnega vrednotenja teh spisov, v katerih prihaja humanistično poreklo marksizma najmočneje do izraza in jih mora sprejeti tudi socialistična družbena ureditev (Predrag Vranicki); ali priseganja na filozofske temelje, zapisane v teh mladostnih spisih, saj naj bi iz njih pognala ekonomska in sociološka analiza zrelega Marxa (Vanja Sutlić).

¹⁰⁸ Perspektive, št. 4/1960-1961, str. 499-503.

Kos zagovarja "renesanso" mladega Marxa v sodobni filozofski misli in družbeni praksi tudi zaradi koristi, ki jih lahko prispeva k samemu socialističnemu gibanju. Prepričan je, da je bila dilema na zagrebški diskusiji preozko postavljena in da je potrebna nova, primernejša perspektiva na marksistično misel. Svetovnonazorsko in moralno jedro Marxovega nauka mora sicer ostati isto, oblika in pojmi, v katerih je formulirano, pa so odvisni od aktualnega stanja filozofskih problemov in pojmov. Avtor navaja, da je mladi Marx mislil bistvo svojega nauka skozi (mlado)heglovske pojme, v kasnejšem času – tudi z Engelsom – pa je oblikoval svoj ekonomski in sociološki sistem z materialistično metodologijo. Sodobna marksistična misel, ki želi ohraniti ustvarjalno usmerjenost, mora kritično presoditi obe ti obdobji ter iskati nova, še adekvatnejša izrazila bistva njegovega nauka, nadaljuje Kos. Premalo raziskano področje marksistične dialektike je dialektika človeka, ontologija v duhu materializma in dialektike. Pojma *biti* in *bitja* mora misliti posebej, vendar v medsebojni zvezi, saj se lahko le tako, iz teh razmerij razodene dialektično-materialna enotnost človeškega sveta.

Stane Saksida je svoj prispevek k dialogu z Rusom naslovil z *Delo in potrošnja*.¹⁰⁹ Sprašuje se, ali je njegova analiza o prihodnosti človeške družbe celostna, kajti le kot taka lahko ponudi veljavne ugotovitve. Zato mora biti nujno historična, težiti mora k spoznavanju zakonitosti, lotiti se mora osnovnih družbenih dogajanj (npr. protislovja med razvojem produkcijskih sil in odnosov) in razumevati vse procese v družbi kot medsebojno neločljivo prepletene. Vsega tega naj v Rusovi analizi ne bi bilo; njegova teorija o moralnih principih v komunistični družbi zato ni stvarno predvidevanje. Zatem Saksida razčleni svojo kritiko: Rus naj bi svoje izvajanje opiral na ugotavljanje tedanjega stanja teh procesov; pozabljal naj bi na postopno integriranje proizvodnega dela z neproizvodnim in z drugimi aktivnostmi. Nehistoričnost Rusovega pisanja naj bi potrjevalo dejstvo, da je posploševal nekatere značilnosti delovnega procesa v kapitalistični družbi na vsako industrijsko delo, tudi v socialistični; njegovo zavračanje Šiškinovega koncepta morale da je koncipirano v ločeni obravnavi proizvodnje, potrošnje in družbenih odnosov; spregledal naj bi bistveno stran procesa dela, to pa so lastninski odnosi, prisvajanje presežne vrednosti. Rus pravi, da je komunizem uresničenje svobodnega dela, Saksida pa, da so naloge prihodnje družbe globlje in obsežnejše: namreč ustvarjanje celovitega in svobodnega človeka.

Jan Makarovič se je na pisanje razpravljalcev pred njim odzval s člankom *O etičnem pomenu človeških potreb*.¹¹⁰ V njem zavzema kritičen

¹⁰⁹ Perspektive, št. 6/1960-1961, str. 656-680.

¹¹⁰ Perspektive, št. 11/1961-1962, str. 1-14.

odnos do njihovih mnenj o vprašanju pomena človeških potreb v razvoju sodobne družbe: Rusu in Saksidi očita enostransko razumevanje, vulgariziranje pojma potrebe (zgolj v njeni konzumentski obliki) ter njeno površno formuliranje. V kapitalistični ureditvi je vsako zadovoljevanje potreb že *eo ipso* potrošnja, ki je ločena od proizvodnje, nadaljuje Makarovič: potrošnja je tu univerzalna odtujenost določenih, konkretnih potreb od teh potreb samih. Bodoča brezrazredna, komunistična družba pa bi pomenila integracijo proizvodnje in zadovoljevanja potreb. Avtor pojasnjuje, da je po Marxu za komunistično revolucijo najbolj bistvena prav revolucija človeških potreb, ne pa revolucija distribucije dobrin ali potrošnje. Mimogrede omeni tudi diskusijo o mladem Marxu in pravi, da je pomembnejše od oboževanja neke osebe ali slepe zavezanosti neki shemi to, ali je nekdo imel plodne in bistrumne ideje: le-to je lahko kriterij odločitve za nek filozofski sistem. Dalje; Makarovič ugotavlja, da se za etičnimi cilji vedno skrivajo tudi določene potrebe. V razredni družbi vsi ljudje nimajo enakih možnosti za zadovoljitev svojih potreb, medtem ko v brezrazredni – če sledimo Marxu – dobijo potrebe znova svoj ustvarjalni in moralni pomen.

2.

Za razumevanje stališč perspektivovcev do takratnega revijalnega tiska na Slovenskem sta izredno pomembna prispevka *Nekrolog za Besedo* in *O revijah*,¹¹¹ v katerih se avtorja Janko Kos in T. K. le na prvi pogled ukvarjata z usodo tako ali drugače že preminulih revij. Bistvena je prav njuna aktualna refleksija, ocena tedanje situacije na tem področju: skozi kritično noto obeh člankov lahko zaslutimo širšo teoretsko platformo, ki se je zaostрила v omenjeni polemiki s Pirjevcem. V prvem Kos napade t.i. *kulturno birokracijo*, ki si je debirokratizacijo kulture zamislila po birokratsko: sproščanje kulturnih potencialov naj bi potekalo po načrtu, v določenih mejah. Pisce v *Besedi* je družilo prepričanje, da *bo revolucionarna družba prerasla birokratsko fazo*. Nadalje Kos – in v drugem članku tudi Kermauner – ugotavlja ter posebej poudarja, da je (bil) glasilom mlade slovenske kulturniške inteligence (poleg *Besede* še *Reviji* 57 in *Perspektivam*) skupen odpor tako proti *kulturni birokraciji* kot proti srednji generaciji slovenskih kulturnikov. Ti razočarani, *samoobjokovani* "zlorabljeni" posamezniki naj bi se – z resignirano lepodušniško držo – otožno pogovarjali o neizpolnjenih hrepenenjih, poudarjali, da so nepresegljiv razkol med idealom in slabo stvarnostjo, vzpostavljali sentimentalno in strahopetno metafiziko, postopno degradirali v zasebnistvo. Zunanjo pokorščino birokraciji so združevali s tiho službo liberalističnim kulturnim izročilom; predvsem pa naj bi si prizadevali prisvojiti monopol na kulturnem področju. Šlo naj bi za *hinauski konkubinat*:

¹¹¹ Perspektive, št. 11/1961–1962, str. 36–47 in 108–119.

kljub medsebojnim kritikam naj bi med njima vladala vzajemna odvisnost, nekakšna potuhnjena simbioza v skupnem projektu prizadevnega zavračanja novega, inovativnega.

Kermauner ocenjuje, da naj bi *Novi svet* povojna politična akcija spremenila v državi in ideologiji potrebno reprezentanco, šele kasneje naj bi se razvil opazen znotrajrevijalni pluralizem; njegova naslednica *Naša sodobnost* da je zazrta v preteklost, kar izdaja nenazadnje že njeno ime; *Naši razgledi* naj bi bili glasilo humanistične inteligence srednje generacije. Zatem opiše programa in usodi nekonformne *Besede* in revolucionarnemu izročilu sledeče *Revije* 57. Kermauner v svojem članku poleg vsega tega poudari še pomembnost, ki jo ima revija kot medij (*je na pol poti med knjigo in časopisom*), posebej še v specifičnih pogojih slovenskega prostora ter v njegovem aktualnem dogajanju, in kot izraz neke socialno in idejno bolj ali manj enotne skupine, ki se bori za uresničevanje svojih misli in načrtov. Ta skupina se je oblikovala prav skozi boj z načinoma razmišljanja obeh svojih zagrizenih nasprotnikov, birokracije in srednje generacije: dogmatizmom in sentimentalnim humanizmom. Nasilno zatrtje *Revije* 57 je pomenilo dejansko krst skupine, ki je v njej sodelovala.

Perspektive naj bi imele – po Kermaunerjevem – v primerjavi s predhodnicama precej bolj izdelan in jasno formuliran splošno filozofski okvir za družbeni program. Kljub načelni in neizprosni kritiki (*ob*)lastništva birokracije kot radikalne deformacije revolucionarnega duha avtor izpostavi pozitivno programskost, vizijo te revije, odpiranje perspektiv danemu stanju in vsestransko prizadevnost, kar bi morale biti značilnosti prave revije. Kermauner ugotavlja, da – za razliko od lanskega letnika, v katerem so bila razpravljanja dokaj splošna – novi letnik nakazuje izrazitejšo idejno usmeritev, da začenja z načelno, resno, stvarno polemiko z nasprotnimi mišljenji. Prav to pa naj bi bil prepotreben pogoj razvitejšemu slovenskemu revijalnemu in nasploh kulturnemu življenju. Skratka, Kosov in Kermaunerjev članek lahko beremo kot neposredno najavo polemike perspektivovcev tako s tehnokratizmom, utemeljenim na kombinaciji liberalizma in birokratizma, kot s srednjo generacijo slovenske humanistične inteligence.

3.

T. K. je v kratkem zapisu *O diskvalifikaciji*¹¹² v bistvu nadaljeval svoja razmišljanja iz *O dialogu* iz omenjene polemike s Pirjevcem. K temu so ga spodbudila Ziherlova stališča s posvetovanja marksističnih krožkov januarja 1963. leta. Ta je zarisal filozofsko-politično pozicijo *revizionističnega odklona* v slovenskem družboslovju, ga obsodil kot nevarnej-

¹¹² *Perspektive*, št. 25/1962-1963, str. 627-630.

šega od birokratizma, ga obtožil zlorabljanja misli mladega Marxa in za koketiranje z zahodnimi miselnimi tokovi (npr. eksistencializmom). Po presoji tedanjega vodilnega slovenskega partijskega ideologa so *Perspektive* zoper družbeno samoupravljanje, saj se zavzemajo za korporacije, ki bi se izmikale družbeni kontroli in ki bi pretendirale na duhovni monopol (torej neposreden odziv na tedanja stališča perspektivovcev o ustavnih spremembah). Tako nenačelno opozicijo, katere prizadevanja so birokratska, temelječa na neznanju, in ki razodeva svojo duhovno manipulacijo, naj bi ostro zavrnilo z idejnim bojem in argumenti. Kermauner Ziherla zavrne, njegov poziv pa razglasi za namerno politično diskvalifikacijo, saj niti z besedo ni argumentiral obtožnice niti analiziral obtožencev. Zato ga je pozval k javni objavi tam izrečenega, da bo sploh možen dialog – pred javnostjo in pred zgodovino.

Zdi se, da je vodilna peresa *Perspektiv* najbolj motila oz. da so se najbolj borila prav proti takšni skriti, zaprti, javnosti nedostopni diskusiji na različnih partijskih forumih o njihovih stališčih. Med takšne sodijo npr. Majerjevo poročilo zvezni ideološki komisiji o vsebini prvih petnajstih števil *Perspektiv* iz začetka leta 1962; informacija *Komunisti in kulturna politika* po začetku vsejugoslovanske kulturne kampanje iz februarja 1963, v kateri so obravnavane vse tri tedanje glavne slovenske družboslovne revije in v kateri avtorji očitajo *Perspektivam* razpravo okoli nove ustave, splošno skepso nad socializmom in kritičnost do srednje, partizanske generacije slovenske inteligence; razprava IK CK ZKS istega meseca, v kateri so padale na *Perspektive* težke besede (zlasti Mitje Ribičiča, Tomšičeve in Ziherla) in kjer se je oblikovala ideja o novi reviji, ki bi bila sposobna za teoretski obračun s to revijo; seja IK CK marca 1963, kjer je perspektivovce ostro napadel Miha Marinko, Ziherl pa jih je označil kot *opozicionalno smer*, kar zahteva idejno protiakcijo; seja IK CK aprila 1964, kjer je bila sprejeta odločitev o ukinitvi revije; in kajpada "posthumna" širša idejna akcija na terenu na podlagi politične ocene S. Kavčiča, Tomšičeve, Ribičiča in Marinka, v kateri so bile *Perspektive* označene kot reakcionarne, hujskaške in oblastiteljne; in seja IK CK junija 1964, v kateri so reviji med drugim očitali nemarksistično usmerjenost, rovarjenje in politično konkurenco¹¹³ Kermauner je potek in finale takšne prakse opisal oz. napovedal že v prej omenjenem članku *O revijah*. Tam pravi, da je zadnji, najbolj prebrisan adut birokratizma v tem, da svoj partikularni interes izenači s splošnim družbenopolitičnim: boj zoper privilegije birokratov je tako preusmerjen, predstavljen kot boj zoper celotno politično strukturo. S tem pa si pridobivajo zaveznike v politični izvršilni oblasti.

¹¹³ Sosledje navedenih sestankov sledi Repetovi obravnavi iz knjige *Obračun s Perspektivami*.

4.

Jan Makarovič se je s člankom *Umetnost kot občevarje* odzval na nekatera stališča iz Krambergerjevega članka *Umetnost in njena zgodovina*.¹¹⁴ Umetnost je za Krambergerja akt komunikacije, obojestransko aktivno dejanje medsebojne odprtosti in stika med dvema posameznikoma. Umetniška komunikacija temelji na dogovoru, sporazumu med zavestmi. Umetnost sama naj bi izražala podobnost med ljudmi različnih dob in na določen način postavlja zgodovino na laž, saj se človek – tako Kramberger – v stoletjih ni kdovekaj spremenil. Umetniški akt je praviloma, natančneje prvotno, sinhroničen. Po njegovem prepričanju se v umetnosti vse bistveno zgodi v dveh ljudeh izven umetniškega dela kot takega. Umetnina je pravzaprav okamenina preteklih umetniških aktov komunikacije med ljudmi, sklene Kramberger. Makarovič na to pravi, da je vsak človek s svojo situacijo vred vklenjen v čisto določene, specifične družbenoekonomske odnose. Dodaja, da dogovor pravzaprav predpostavlja neenakost, tujost med ljudmi, ne pa, da bi jo izključeval. Prav tako zavrača zavezanost umetnosti ritualu: smisel in vrednost umetnosti je prav v preseganju ritualov, konvencij, klišejev in predsodkov. Ritual izraža ekskluzivnost, ujetost vase neke družbene plasti ali stanu. Za razliko od teh je umetnost nekaj novega, samosvojega, neslutnega, še ne videnega, saj le tako lahko preobrne oz. prevrednoti prejšnja spoznanja in izkušnje. Popolna je le, kolikor je univerzalna, vesoljna, kolikor ji nič človeškega ni tuje, zaključuje Makarovič.

Vlado Arzenšek je v *Ekskurze*¹¹⁵ zapisal svoja razmišljanja ob novi knjigi Branka Rudolfa *Dialektika*. Po uvodnem nanizanju določenih citatov iz nje razgrne svoje videnje obravnavane teme. Edina identiteta in edina realnost je zanj identiteta in realnost tega, človeškega sveta. Za Arzenška objektivni proces ni proces objekta, ampak zgodovina, ki jo ustvarjajo ljudje sami. Dialektika je lahko le ena, človeška. Svojo oceno zaključi z ugotovitvijo, da gre v tem primeru za neinteligentno in nedialektično knjigo *par excellence*. Branko Rudolf mu očitke vrne v *Pismu Perspektivam* v 35. številki zadnjega letnika.¹¹⁶ Arzenšek naj ne bi polemiziral s knjigo, ampak njej na rob navrgel množino besed, ekstatičnih razmišljanj. Šlo naj bi za hudournik nabreklih besed, za blodeče, nepovezano, nerazumljivo in neutemeljeno pisanje oz. za zmedeno *mimogovorjenje*. Zanimivo pri obeh teh zapisih je, da v njih skoraj ni neposrednega ukvarjanja z vsebino, da se je polemika med njima odvijala le na površini, brez pojasnjevanja globljih izhodišč svojih razmišljanj in

¹¹⁴ Perspektive, št. 28–29/1962–1963, str. 1009–1017 (Kramberger), št. 32/1963–1964, str. 208–220 (Makarovič).

¹¹⁵ Perspektive, št. 33–34/1963–1964, str. 362–376.

¹¹⁶ Str. 678–680.

zavrnenih stališč sogovornika. Knjigo so ironizirali tudi v *Problemih* v rubriki *Brušeno ogledalo*, zoper katero se je Rudolf oglasil z zapisom *Ogledalo, ki pači*.¹¹⁷ Tamkajšnje navedbe naj bi bile samovoljno iztrgane iz celote in nekorektno interpretirane. Rudolf je svojo knjigo pred Jermanovo kritiko branil tudi v *Naših razgledih*¹¹⁸ in v *Tribuni*.

5.

Zadnjo med zapisanimi znotrajrevijalnimi polemikami v *Perspektivah* je sprožil Jože Pučnik z analitičnim člankom *O dilemah našega kmetijstva*.¹¹⁹ V njem je ostro kritiziral povojno politiko na kmetijskem področju, zaradi podobnih (razrednih) izhodišč in prijemov skupno vsem socialističnim državam. Oblast je po agrarni reformi nameravala še ekonomsko in politično izkoreniniti lastniški razred kmetov in radikalno preiti v obdobje socialističnega kmetijstva, začenja Pučnik. K temu so jo bolj kot ekonomski vodili ideološki, politični in socialni razlogi. Procesi forsirane kolektivizacije so imeli ravno nasprotno učinke od pričakovanih: obremenitev kmečkega prebivalstva, splošno nezaupanje, odpor proti vključevanju v zadruge in migracije v industrijska mesta in tujino. Takšna kampanjska kmetijska politika, ki je potekala "od zgoraj navzdol", mimo vasi in kmečkega prebivalstva, ni upoštevala življenjske navezanosti kmeta na njegovo dejavnost.

Pučnik opaza nekonkurenčnost družbenega sektorja v kmetijstvu, napačno investicijsko politiko (le za družbeni sektor, ne pa tudi za individualne kmetovalce), težke gospodarske in življenjske razmere na vasi in velike razlike med odkupnimi in maloprodajnimi cenami kmetijskih pridelkov. Rešitev vidi v intenziviranju obstoječe proizvodnje in socializiranju kmečkih proizvajalcev, toda le na podlagi poznavanja življenja in dela kmečkega življa in s (samo)kritičnim upoštevanjem vseh problemov, ki so se dotlej nakopičili. K temu bi prispevalo tudi bolj razvejano izobraževanje na vasi in drugačna kreditna politika. Avtor – za mnoge tega zelo spornega prispevka – zaključi z ugotovitvijo, da je lahko uspešna le pametna, realna kmetijska politika, ki bi znala in zmogla aktivirati *latentne sile na podeželju*, ki so bile inhibirane.

V zadnji dvojni številki *Perspektiv* sta mu odgovorila Tažo Jančar (*Dilema, ki je ni*) in Jože Petek (*Družbeno kmetijstvo in mesto zasebnih kmetovavcev v našem razvoju*).¹²⁰ Prvi mu najprej očita enostranski oz. tendenciozen statistični prikaz povojne ekonomske emigracije. Problemi, ki jih navaja Pučnik, so v svoji osnovi univerzalni v razmerah prehajanja

¹¹⁷ Št. 14/1963-1964, str. 271-272.

¹¹⁸ 19. 10. 1963, str. 396-397.

¹¹⁹ Št. 33-34/1963-1964, str. 437-462.

¹²⁰ Str. 806-813 in 813-836.

drobne kmetijske produkcije v industrijski način obdelave, ne glede na obliko lastnine ali družbenopolitično ureditev, nadaljuje Jančar. To podkrepi s podatki iz raziskave FAO-a in z drugimi tujimi viri. Zavrne Pučnikove predloge za investicije v malokmečka posestva in se zavzema za tiste v *moderno veliko proizvodnjo*. Težave v kmetijstvu po njegovem niso rezultat ideološkega koncepta kake socialistične države, ampak plod objektivnega ekonomskega razvoja. Jančar sklene z ugotovitvijo, da bi Pučnikovi predlogi – v končni konsekvenci – pripeljali do krepitev kapitalizma na vasi, monopola privatnega sektorja na trgu, do še več migracij, neučinkovitosti investicij in do še večje odtujitve kmeta od zemlje.

Petek pa Pučniku očita koncept novega *odrešilnega* tipa kmetijske organizacije, namreč *vaških in srenjskih skupnosti*. Dalje, zapuščanje vasi je dolgotrajnejši proces in ni omejen le na zadnje obdobje. Tudi on se ne strinja s predlogom o drugačni investicijski politiki na vasi. Zatem Petek poudari pomembnost kmetijskih zadrug, ki da so velika pridobitev za kmetijstvo, in izpostavi nekatere uspehe. Pučniku očita črnogledost: odpora kmetov in nazadovanja kmetijstva ni, setve so rekordne, prihaja do modernizacije. Pravi, da problemi ne izvirajo iz tedanjega ideološko-političnega sistema, ki da je Pučniku *trn v peti*. Zaključi z ugotovitvijo, da v kmetijstvu niso potrebne nikakršne generalne spremembe, še najmanj pa takšne, kot jih je predlagal Pučnik.

DIALOGI Z DNEVNIM ČASOPISJEM

1.

Janez Jerovšek v analitičnem članku *Delausko upravljanje v očeh tiska*¹²¹ na empiričen način, z metodo analize vsebine ugotavlja, kako je list *Delauska enotnost* v obdobju od 1951 do 1959 vrednotil delavsko samoupravljanje. Poglavitno vprašanje, ki se mu je pri tem zastavljalo, je bilo, ali je ta medij spremljal razvoj tako, da je kazal na zavore, odpiral perspektive, aktiviral delavca v sistem delavskega upravljanja. Avtor opaza, da je pogosto prihajalo do zamenjave dejanskega stanja s formalnim: implementacija nekega ukrepa pa seveda še ne pomeni njegove polne uresničitve. Za nedelovanje delavskega upravljanja so zato pogosto okrivljeni posamezniki, ne pa slabosti, ki izhajajo iz nedograjenosti sistema. V *Delauski enotnosti* je tudi – v različnih obdobjih različno – prihajalo do izražanja aktivističnih pojmovanj, političnih gesel, načelnih stališč. Jerovšek sklene prispevek z ugotovitvijo, da je vloga tega komunikatorja rasla od pasivnega, nepoglobljenega in parcialnega registratorja v vedno aktivnejšega oblikovalca javnega mnenja in družbenega dogajanja.

¹²¹ Perspektive, št. 17/1961-1962, str. 795-814.

M. R. (Marjan Rožanc, op. p.) je podpisal kratek počitniški feljton z naslovom *O strahotah našega molka*,¹²² v katerem opisuje klavno podobo Žužemberka, kjer naj bi vladalo popolno mrtvilo, mrakobno vzdušje ob prisotnosti še nezaceljenih ran iz vojne, in kjer naj bi se vse dogajalo *v mejah životarjenja in otepanja s praznim življenjem*. Zapis je naletel na ogorčene odzive v *Dolenjskem listu*. Črnogled iz *Perspektiv* naj bi hotel javnosti vsiliti potrjeno resnico o obupnem eksistenčnem problemu Suhe krajine: predstavniki žužemberških družbeno-političnih organizacij so ga – ob naštetju velikih infrastrukturnih in gospodarskih uspehov na tem področju po vojni – povabili na pogovor, da bi tako bolje spoznal tamkajšnje razmere. Rožanc je v svojem odgovoru *Zares strahota*¹²³ ostal pri svojih prejšnjih stališčih. Izpostavil je problematiko neskladnosti socialističnega razvoja na podeželju, ki se je sprevrglo v nekakšno lokalistično eksperimentiranje. S svojim feljtonom je želel le opozoriti na problem Suhe krajine in ga priklicati v zavest slehernega člana družbe. Zatem je ostro napadel vulgarno materialistično in tehnokratsko pojmovanje socializma in človeka samega v kritikah, ki so letele na njegov zapis: v njih so bili omenjeni izključno kvantitativni kazalci družbenega razvoja in produkcije.

V. T. (Veno Taufer, op. p.) se je v glosi *Vse je bilo lepo in prav*¹²⁴ obregnil ob pisanje v ljubljanskem *Dnevniku* dne 24. 11. 1962, v katerem je bil klavni propad neke mladinske zabavne prireditve na Gospodarskem razstavišču označen kot *precej nekulturen*. Zlasti ga je zbodel pokroviteljski ton pisca (v stilu *Človeka je ob pogledu na te mlade, vedre ljudi navdajal ponos*.); takšne žurnalistične fraze so služile politični propagandi, ki je umetno ustvarjala svoj politični mit. Taufer zaključi s tem, da je bolj kot karkoli drugega obsojanja vredno dejstvo neumestnosti, neresničnosti, izmišljenosti prireditve same.

V zapisu *Naša dnevna (laži)kultura*¹²⁵ je T. K. napadel medlost oz. pasivnost dnevne kulture, ki da sploh ni skladna z razmerami v tedanji novi družbeni situaciji. Kot simptom tega vzame kulturno stran *Dela* z dne 16. 12. 1962 (in kulturne strani *Dnevnika*, ki so bile še skromnejše): ugotavlja sicer neoporečno formalno, oblikovno in tematsko plat rubrike, toda izrazito brezstališčno, neproblematično, zgolj informativno vsebinsko obravnavanje kulturnih dogodkov. Takšna kultura naj bi se lotevala predvsem nebistvenih in neproblematičnih stvari: še vedno naj bi delovala po naročilu, ne pa po resnici in lastni vesti. Torej mimo njene prave dolžnosti, ki se kaže predvsem v aktivnem, kritičnem,

¹²² *Perspektive*, št. 22/1962-1963, str. 245-246.

¹²³ *Perspektive*, št. 28-29/1962-1963, str. 1152-1154.

¹²⁴ *Perspektive*, št. 23-24/1962-1963, str. 432-434.

¹²⁵ *Perspektive*, št. 23-24/1962-1963, str. 415-420.

samostojnem sodelovanju v lastni družbi in v njenem sosnovanju. Da ni na kulturnih straneh *nič novega*, je v kratkem zapisu *Igra brez partnerja*¹²⁶ ugotovil tudi D. S. (Dominik Smole, op. p.). Označi jih za zaklete trdnjave brezidejnosti, inertnosti, potuhnjene molčečnosti, ignorance, sprenevedavega dolgočasia in parazitizma. Svoje stare navade so olepšale s tedaj novim geslom *kulturne demokratizacije*. Smole vse to skupaj prepozna v oceni *S konji in sam* nove knjige Pavleta Zidarja, ki je prišla izpod peresa Toneta Potokarja in jo je objavilo *Delo* v svoji 227. številki. Ta je v svojem napadu na knjigo načel tudi aktualna vprašanja knjižnega pisanja na Slovenskem. Smole zaključuje, da živijo žive reči slovenske kulture – žal – mimo kulturnih strani našega tiska in da se jih lažna igra z demokratizmom ne tiče.

2.

Povod za prispevek T. K.-ja *Gospodarstvo in kultura*¹²⁷ je bila kratka novica v ljubljanskem *Dnevniku* z dne 25. 12. 1962. Neka ljubljanska delovna organizacija je namreč odpovedala gledališki abonma v MGL za svoje delavce, saj naj bi ti naslednji dan preveč razmišljali o predstavi, zaradi nje postajali zamorjeni, produktivnost je padla... Kermauner opozarja na grozečo nevarnost takega načina razmišljanja, ki delavca regradira v dehumaniziranega sužnja produkcije, ki je zaprt v zahteve svoje tovarne tudi po koncu delovnega časa. Kultura je v delovnih organizacijah, kjer je edini motiv materialni, produkcijski, planski, šele tisto, kar *pride potem*, je domena drugih, ki so poklicani za to. Pisec pravi, da lahko pride do bogatenja in razvijanja osebnosti – mimo jalovih naporov propagandistov, prosvetljevalcev, kulturnih agitatorjev – le preko človekovega globokega, notranjega spoznanja, da je nekaj mogoče početi, ustvarjati. Tako pride do dveh problemov, ki ju ima za nerešena: ekonomizacija delavca, njegovo razčlovečenje v popredmetnem svetu; in spiritualizacija t. i. klasičnega kulturnika, njegovo razčlovečenje v duhovnem svetu.

K dialogu se je priglasil Stevan Majstorović s člankom *Ali je danes mogoče opravičiti položaj tragičnega kulturnega delavca*.¹²⁸ V njem sicer pozitivno oceni Kermaunerjevo odprtje problema, toda njegove analize naj ne bi vodile do preciznih zaključkov v tedanjem odnosu med kulturnim in proizvodnim delavcem, saj naj ne bi upoštevale nastajajočih in vse bolj uveljavljajočih se sprememb. Dotedanji "konsumator" kulturne produkcije je bil namreč v vse bolj aktivnem položaju, nanjo je začel gledati pragmatično, kot na možnost, v kateri in skozi katero je lahko izražal svoje izkušnje, znanje, poglede na svet. Majstorović ostane na trdni meha-

¹²⁶ Perspektive, št. 32/1963-1964, str. 276-278.

¹²⁷ Perspektive, št. 25/1962-1963, str. 613-620.

¹²⁸ Perspektive, št. 28-29/1962-1963, str. 1109-1117.

nicistično-materialistični poziciji: več in globlje materialne spremembe kot so, bolj se lahko – vzporedno – razvijajo družbeni odnosi, nadgradnja. Četudi moderna produkcija teži k razčlovečevanju, opredmetenju delavca, ga hkrati sili v neprestano izpopolnjevanje, informiranje, izobraževanje, razvijanje novih kulturnih navad. Drugače rečeno: razviti proizvodni odnosi naj bi bili najboljši propagator kulture: zanimanje za družbeno napredovanje in boljše plače naj bi šlo vštric z zanimanjem za konkretno kulturo, za pridobivanje znanja. Avtor med *učinke ekonomizacije* torej šteje tudi *konkretizacijo* kulture, *pritisk od spodaj*. Tem spremembam se mora prilagoditi tudi *čisti, klasični* kulturnik, saj didaktizem *kulturtregerstva* fiksira poziciji partnerjev kulturne komunikacije, absolutizira njun odnos (objekt – subjekt). *Konkretizacija* kulture pa naj ne bi profanirala njenih ciljev, ampak naj bi ji – s preseganjem samozadostne zaprtosti, kulturnega mistificiranja – odpirala nove možnosti.

3.

Perspektive so ob primeru Dizdarevič (sezonski delavec iz Bosne je v Horjulu umoril slovenskega polkovnika JLA) kritično reagirale na ostre, maščevalne tone, pozive na linč v *Pismih bralcev* in v pisanju nekaterih novinarjev (npr. *Klin se izbija s klinom!* Toneta Fornezzija v *TT* 3. 9. 1963) v slovenskih časopisih. Kermauner je celotno zadevo označil kot *nekakšno Dreyfussovo afero v malem*. T. Š. (Tomaž Šalamun, op. p.), M. Rožanc in D. S. so v prispevkih *Panem et circenses, Zločin za zločin in Maščevanje v Perspektivah*¹²⁹ obsodili tako prakso slovenskih medijev, ki o problematiki sezonskih delavcev v Sloveniji spregovori šele *post festum*, kot njihov pritlehni revanšizem, pozive k poostreni represivnosti in mrzlično iskanje grešnega kozla. Ti mediji razlogov za kriminalna dejanja niso iskali v družbenih okoliščinah, ampak so odgovornost skušali prevaliti izključno na pokvarjenost, izprijenost posameznikov, ki povrh vsega še niso bili iz naših krajev. V zadnji številki revije je bilo objavljeno pismo bralke,¹³⁰ ki se ni strinjala predvsem s stališči prvega izmed perspektivovskih diskutantov.

4.

Na povsem drugem področju, šolskem, je Stanko Klinar v članku *Šola v zagati*¹³¹ podprl stališča Janeza Kavarja iz prispevka *Ali je res kriva samo šola?* v *Prosvetnem delavcu* 25. 9. 1963; opozoril pa je še na nekaj zanimivejših člankov iz drugih številk tega časnika. Kot gimnazijski učitelj angleščine je spregovoril o problematiki enakosti in enakih obveznosti za vse osnovnošolce: vztrajanje v *zlati sredini* ne ustreza potrebam

¹²⁹ Št. 33–34/1963–1964, str. 480–482, 483–486 in 487–489.

¹³⁰ Str. 894–895.

¹³¹ *Perspektive*, št. 35/1963–1964, str. 662–668.

in možnostim ne boljnih niti slabših učencev. Zato tudi sam zagovarja dvotirnost v višjih razredih osnovnih šol, diferenciran pouk, kar bi olajšalo tako prizadevanja učencev kot celotnega šolstva.

Usodo gimnazijskega literarnega glasila iz Kranja *Plamenica* 63, ki je doživelo le eno številko, sta opisala R. Š. (Rudi Šeligo, op. p) v glosi *Dve podobi kranjske kulture* in njegov urednik Marko Pogačnik v *Pismu uredništvu Perspektiv*,¹³² o tem pa je pisalo tudi *Delo*. Pošten, odkritosrčen odnos do obravnavane snovi ter strast gimnazijcev po kulturnem snovanju so morali popustiti pred ugovori profesorskega zbora šole, posredovanjem predstavnikov kranjskih DPO in pred zahtevo ravnatelja, naj urednik – če še hoče ostati dijak te gimnazije – dostavi mnenje psihiatra o njegovi duševni normalnosti. Občinski funkcionarji so sodelavcem revije v pogovoru očitali, da so apriorna opozicija zoper dano družbeno situacijo in da to vsiljujejo sošolcem ter da so socialno neosveščeni reakcionarni epigoni. Pogačnik mdr. pravi, da v takšnem nedemokratičnem vzdušju ni bil mogoč nikakršen dialog; socialni in osebni problemi mladih so se s takšno ekskluzivno politično interpretacijo popolnoma odtujili njihovemu bistvu.

5.

Študentska *Tribuna* je vseskozi spremljala pot in usodo *Perspektiv*, kar je na vrhuncu v roče pomladi 1964 med drugim prispevalo k odstavitvi njenega urednika in odstopu uredništva. Boris Paš je npr. v drugi marčevski številki *Tribune* tistega leta ob predstavitvi predzadnje številke *Perspektiv* zapisal, da si je ta revija – kar zadeva družbeno angažiranost – priborila prvo mesto med slovenskimi književnimi revijami. Mnogo so pisali o simpoziju o kulturi v KUD A. T. Linhart; Andrej Inkret je v *Odgovoru Tribune* (sredi aprila) pozdravil in napovedal priključitev te revije omenjeni tribuni, saj v tem vidi realno možnost za konstruktivno polemiko, izboljšanje stanja, vpliv na delo kulturnih institucij, kvalificirane razprave ipd. B. Paš je teden kasneje v oceni zadnjih *Perspektiv* napisal, da revijo označuje nepopustljiva kritičnost do vseh pojavov v družbi. Čeprav gre včasih v tem morda predaleč, nadaljuje Paš, reagira hitro, odločno, podirajoč tabuje. Na njenih straneh je našel spodbude razpravljanju in reševanju inkriminiranih vprašanj. Prav zato naj bi perspektivcem mnogi očitali, da imajo drugačne interese od zapisanih. Odkrivajo njihov pravi namen, ozadje napisanega, kar je vidno npr. iz objavljenega razgovora s Stanetom Kavčičem.

Niko Grafenauer je v *Perspektivah brez strehe* v *Tribuni* dne 13. maja opozoril na odslovitev revije iz DZS na podlagi svojevoljne odločitve, na nedemokratični osnovi, mimo organov družbenega upravljanja. Ugotavlja, da je družbi nujna čim širša in svobodna izmenjava mnenj, ki

¹³² Št. 36–37/1963–1964, str. 883–884 in 888–891.

edina predstavlja resnično možnost za konstituiranje svobodne družbe: uveljavlja pa se pritisk, ki pozna le resnico lastne sile, ne pa tudi resnice spoznanja. Ukinitiv *Perspektiv* je administrativno poseganje v strukturo tedanjega kulturnega ambiena, nadaljuje pisec iz *Tribune*, in pomeni nezaupnico celotni družbeni situaciji. "Pohujšanje" javnosti bi bilo ob javni polemiki s perspektivovskimi stališči dosti manjše kot pa z njihovim nasilnim utišanjem. V naslednji številki *Tribune* so poleg *Odgovora DZS*, v katerem so spodbijali Grafenauerjeve trditve in dokazovali legitimnost postopka, saj je o tem sklepal delavski svet, objavili še *Sporočilo javnosti* uredništva *Perspektiv*. Za vsebine teh in naslednjih številk tega študentskega časopisa je značilno poudarjanje pomanjkljivega idejno-političnega dela med študenti in na univerzi nasploh.

Enega od vrhuncev lahko preberemo v širokem povzetku Majerjevih misli na letni konferenci ZK na FF, objavljenem pod naslovom *Ne glede na subjektivna hotenja – škodljivo politično učinkovanje* v prvi junijski *Tribuni*. Partija naj na univerzi ne bi naredila vsega, kar bi morala, pravi Majer, ne zna dovolj prisluhniti študentski problematiki. Rezultat tega je *nasedanje* nekaterim perspektivovskim idejam: zlasti enačenju marksizma s stalinizmom, ZK z administrativnim birokratizmom, neobjektivnemu ocenjevanju marksistične misli na Slovenskem, anarhoidnemu in utopičnemu razvijanju mestoma točnih diagnoz posameznih anomalij v družbi, elitizmu, črno belemu prikazovanju stvarnosti in zahtevam po diktatorskih pooblastilih zase. Ponavlja, da ukinitiv revije še ne pomeni tudi onemogočanja dela njenih sodelavcev, ki lahko objavljajo drugod. Majer je prepričan, da je bil radij te skupine dokaj omejen, brez širšega družbenega učinka, da pa vpliva vseeno ne gre podcenjevati. Največjo škodo, ki so jo *Perspektive* povzročile, vidi v tem, da so kritično energijo mladih in dela kulturne javnosti speljale na napačen tir in s tem onemogočile konstruktivno delo tam, kjer bi bilo potrebno in tvorno. To pa je, sklene Majer, v formiranju družbe v smislu še čistejšega, še globlje fundiranega socialističnega humanizma.

Marko Kerševan v isti številki časopisa z zapisom *Na temo "Perspektive brez strehe"* napade omenjeno Grafenauerjevo oceno likvidacije revije, češ da ta zamegljuje dejansko stanje. *Perspektive* so nastale po administrativni poti, pravi, in tako so bile tudi ukinjene: vsaka revija – kot tudi celotna kulturna sfera – je namreč integralni del družbe. Sicer so nekaj časa opravljale pozitivno vlogo in razgibale kulturni ambiant, toda potem so začele s kritiziranjem ZKJ in njene vodilne družbene vloge, s tem pa tudi osnove tedanje družbene ureditve. Kerševan članek zaključí z nasvetom, naj si ne zapiramo oči pred vsem ostalim le zato, da lahko mirne vesti obsojamo administrativne ukrepe. Poleg teh člankov sta bila v prvi junijski *Tribuni* objavljena tudi izjava perspektivovcev ob ukinitvi njihove revije in uredniški pripis *Tribune*.

PERSPEKTIVE IN NAŠE TEME

T. K. je v rubriki *Pregledi*, namenjeni aktualistiki, predstavil zagrebško revijo za *društvena i omladinska pitanja Naše teme*.¹³³ Ta prikaz pa temelji na njegovem kritičnem poročilu s srečanja jugoslovanskih filozofov *Blejski sestanek jugoslovanskih filozofov*, ki ga je objavil v 4. številki *Perspektiv*.¹³⁴ Torej najprej o tem srečanju: na njem sta se soočili dve filozofski usmeritvi, čeprav sta obe prisegali na Marxa. Prva je bila bolj objektivistična in je podpirala teorijo odseva (*bit določa zavest*), druga pa bolj subjektivistična, saj je zagovarjala ustvarjalnost subjekta v razmerah njegovega bivanja, njegovo stvariteljsko prakso. Kermauner razgrne kritiko prve teoretske pozicije, ki ne priznava posameznika, ampak le splošnost: ta zaostala teorija naj bi bila sredstvo ontološkega samoutemeljevanja in moralnega očiščevanja birokratske plasti. Obenem implicitno poda stališče skupine, ki ji je pripadal: kritiko splošnosti in mehanicizma; pozivanje k dejavnosti, torej onstran tedaj pogoste lepodušniške samoizolacije inteligence; prizadevanje za humanizacijo sveta itn.

(V tem zapisu je Kermauner ostro napadel dva neimenovana slovenska udeleženca blejskega sestanka, oba trdno na pozicijah teorije odraza.¹³⁵ To dejstvo naj bi na poseben način razkrivalo tedanji položaj filozofije pri nas. Sklicevanje na omenjeno teorijo naj namreč ne bi ustrezalo slovenski situaciji, ampak naj bi bilo zgolj *izraz neke odmirajoče plasti intelektualcev, ki se drži v ospredju samo še po sili samoohrambe.*)

Predstavniki druge omenjene teoretske usmeritve na tem sestanku so bili zbrani okoli zagrebške revije *Naše teme*, ki jo je izdajal Centralni komite hrvaške mladinske organizacije.¹³⁶ Kermaunerjeva predstavitev je vseskozi izredno pozitivna, predstavi pa tudi vsebino zadnjih nekaj števil. Objavljali so le ekonomsko-sociološke in filozofske članke, ki pa so opravljali, tako avtor, *neoizogiben in prepotreben posel*. Misel v *Naših temah* naj bi se zavedala razlike med – kot ju danes imenujemo – modernim in postmodernim odnosom do sveta in pogledom nanj. Avtor pravi, da je bistveno, da se problem odkrije, da se zastavi vprašanje, da se začne spraševati po svoji osnovi in smislu. Revija si je za svoj miselni horizont postavila prihodnost, perspektivo kot osnovno dimenzijo, s

¹³³ *Perspektive*, št. 7/1960–1961, str. 875–886.

¹³⁴ Letnik 1960–1961, str. 504–509. Članek je tam pomotoma naslovljen kot *Blejsko srečanje slovanskih filozofov*.

¹³⁵ Glej A. Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, CZ, 1995, str. 226 in 227.

¹³⁶ Gre za avtorje kot Milan Kangrga, Vanja Sutlić (katerega izvrsten članek *Vprašanje, struktura in bistvo sodobne filozofije* so *Perspektive* objavile v 7. in 8. številki letnika 1960–1961), Ivan Focht, Boris Hudoletnjak, Danilo Pejović, Franjo Zenko idr., večinoma za docente in asistente na različnih univerzah.

pomočjo katere bo mogoče odgovoriti na te odprte dileme; zato v njej ni sledu o pozitivističnih opisih preteklosti, spominih ali historicističnih analizah.

Kermauner primerja izredno kvalitetno vsebino zagrebške revije s tisto večine tedanjih slovenskih. Ugotavlja, da v njih filozofije kot zavedajoče se misli sploh ni; da imajo raje eseje, ki obravnavajo postranske reči; da jih obvladuje kombinacija pozitivističnega in romantičnega prepričanja o vseobsežnem pomenu občutkov, podatkov in zdravega, praktičnega razuma; da so usmerjene v preteklost; da ni tehtnih sociološko-ekonomskih analiz; in da strani v polemikah dokazujeta, kdo je pametnejši, ne pa, kaj je resničnejše. *Naše teme* so sledile večini tedanjih evropskih filozofskih in socioloških publikacij, ki v slovenskih revijah niso bile nikoli niti omenjene; ocenjevana revija je bila odprta obćim problemom, svetu, iskala je perspektive za bivanje v celotni družbi, slovenske pa so ostajale zaplankane v domači provincializmu, obremenjen z manjvrednostnim kompleksom pred velikim svetom. Primerjava je bila, tako Kermauner, zastrašujoća: večina tedanjih slovenskih revij naj ne bi bila zmožna niti informirati slovenske javnosti o dogajanjih po svetu, kaj šele do njih zavzeti kritiĉno, misleće stališće.

Kermauner kasneje ugotavlja,¹³⁷ da so se takrat tako vladajoća partija kot nekateri pisci iz *Sodobnosti* zatekali v nacionalizem, v praktiĉni lokalizem in izolacijo pred zunanjim okoljem; idejno-estetska skupina okoli *Perspektiv* pa si je prizadevala slovenstvo odpirati v veliki svet. To dokazujejo tudi številni prevodi del in ĉlankov tujih avtorjev in zasledovanje tujega revijalnega tiska o aktualnih globalnih družbenih tokovih.

ŽIVE IN MRTVE PERSPEKTIVE

*Kazen za greh je,
da te ni.*

Peter Božić

Sodelavci *Perspektiv* so si prizadevali, da bi (polemiĉni) dialog, ki so ga gojili v reviji, prenesli v širšo javnost; odloĉili so se torej za pogovor, ne pa za prosvetljevanje, prepriĉevanje, politiĉno agitacijo ali propagando.¹³⁸ Perspektivovci so prihajali v konflikt z uradno ideologijo na filozofski in idejno-teoretski ravni ter pri družbenokritiĉnih obravnavah tedanje stvarnosti oz. projekcij prihodnosti, v katerih so jasno izkazovali svoje reformne ambicije, pripravljenost aktivnega sooblikovanja družbe. Veljko Rus v lanskem intervjuju zatrjuje, da so bili prepriĉani v to, da *mora inteligenca tudi v totalitarni družbi razvijati pozitivne alternativne možno-*

¹³⁷ Borec, št. 535-537/1994, str. 952-953.

¹³⁸ T. Kermauner, ibid., str. 961 in 963.

sti. Oblasti oz. Partiji niso bili nevarni kot uporniki, temveč kot tekmeci, saj so odpirali in redefinirali probleme ter ji tako nenehno jemali monopol na pobudo.¹³⁹

Zdi se, da je bilo prav to prežemanje – teoretsko dognanih, a konkretnih družbenoreformnih hotenj; ostre kritičnosti na podlagi trdnega izhodišča; neodvisne konkurenčnosti “večnostnim” totalitarnim rešitvam; nepolitične oz. apolitične, a vseeno v spreminjanje stvarnosti usmerjene alternative edinemu političnemu subjektu družbe, namreč Partiji; mladostne zagnanosti, prepojene z zreliimi presojami dejanskosti; prizadevanj po notranji predelavi, humaniziranju oblasti brez prekipjavajoče politizacije svojih stališč; pluralističnih teženj po javnosti dialoga in avtonomnih akcij vseh zainteresiranih subjektov družbenega dogajanja, mimo vnaprej določenih kanalov idejnopolitične pravšnosti; poudarjanja nujnosti intelektualnega in institucionalnega nadzora nad samovoljo birokratsko-tehnokratskih struktur in njihove dejanske akcijske omejenosti; jasno, direktno izraženega spopada z dirigirano danostjo in prepovedanimi temami ob hkratni znanstveno utemeljeni programskosti – po oceni oblasti njej najnevarnejše. Zato lahko le stežka pritrdimo oceni Staneta Kavčiča, da je šlo pri vsem skupaj le za malo pomembni *drobec ali epizodo*.¹⁴⁰

Oblast je namreč preganjal večni strah pred tem, da bi se kritična misel “materializirala” in se oblikovala kot organizirana opozicija, da bi družbena kritičnost prerasla v splošno nezadovoljstvo dela populacije,¹⁴¹ še zlasti proti koncu izhajanja, ko se je revija izraziteje politizirala.¹⁴² Tudi Kermauner ugotavlja njeno politično profiliranje, prodor v socialno politično smer v letih 1963 in 1964 (npr. povezovanje s študenti EF, FF, ŠN, moralno kulturna solidarnost ob ukinitvi revije ipd.).¹⁴³ Dejstvo je, da je revija doživela usodo svojih predhodnic in da je bila oblast v obračunavanju z mlajšo generacijo piscev vse ostrejša zato, ker se je zavedala vse večje politične nevarnosti, ki so ji jo predstavljali.¹⁴⁴ Njeno občutljivost za kritike in njene kasnejše decidirane represivne nastope gre razumeti tudi kot izraz besa nad nezmožnostjo javnega artikuliranja in jasnega argumentiranja lastnih idej in načrtov, ki se ne bi približevali shizofrenim skrajnostim: na eni strani vzvišenim ciljem komunistične eshatologije, na drugi brezobzirno pragmatičnim tehnokratskim rešit-

¹³⁹ Novi politični primitivizem, Mladina, 11.7.1995, str. 21.

¹⁴⁰ Tako je zapisal – z dvajsetletno distanco – v prispevku *Rojstvo in smrt Perspektiv*, Nova revija 35-36, 1985.

¹⁴¹ B. Repe, *Obračun s Perspektivami*, str. 93.

¹⁴² B. Repe, Borec, št. 535 -537/1994, *Vpliv “djilasovščine” na Revijo 57 in Perspektive*, str. 935.

¹⁴³ T. Kermauner, *ibid.*, str. 995-996.

¹⁴⁴ A. Gabrič, *ibid.*, *Od Mladinske revije do Perspektiv*, str. 1083.

vam. To je razvidno tudi iz polemičnih spisov med perspektivovci in zagovorniki uradne kulturnopolitične linije.

Publicisti, zbrani okoli *Perspektiv*, *kritika*, kar je bil Kermaunerjev sinonim zanje, *jezni mladeniči* ali *uporniška generacija*, kot so jih imenovali drugi, so v svojih prispevkih zelo pogosto zloslutno opozarjali na nevarnost administrativnih in represivnih posegov v njihovo delovanje kot zadnjo, a dokaj realno možnost. Kljub klimi avtoritarnega paternalizma takratne partije se je bojazen tudi uresničila s politični posegom na star, preizkušen način in spremljajočo množično idejno-politično kampanjo na terenu. Nekateri vidnejši kritiki nasilnega zatrtja revije so zategadelj utrpeli tudi neprijetne posledice. Kljub temu je bila ob dogodkih, povezanih z ukinitvijo *Perspektiv*, dosežena solidarnost večjega dela slovenske humanistične inteligence, kar dokazujejo npr. skupni nastopi slovenskih revij¹⁴⁵ in protesti javnosti. Po Kermaunerjevem mnenju je bila takrat oblikovana dotlej¹⁴⁶ po vojni še ne videna skupna socialna in kulturnopolitična platforma kulturne samobitnosti in odklanjanja totalitarizma pri nas.

Povojno slovensko kulturno politiko – oz. kulturo nasploh, saj jo je politokracija imela za svoj eksperimentalni poligon – je zaznamovala značilna dvojnost: do neke mere je omogočala in spodbujala različnost, po drugi pa je tak razvoj pluralizma metodično zaustavljala in le ohranjala njegov videz.¹⁴⁷ Gabričeva tipologija postopka vplivanja oblasti na kulturno produkcijo uredništev posameznih medijev se je v veliki meri uresničila tudi v primeru *Perspektiv*. Prvi in najbolj blag način so bile deklarativne smernice, ki so jih priporočali partijski ideologi; nato javne kritike; te so se sprevrgle v grožnje z odvzemom subvencij; nato osebne grožnje in zasliševanja na notranji upravi; skrajni ukrep je bil sodni proces in zaporne kazni za najbolj “problematične” pisce¹⁴⁸ oz. sodna prepoved ali zaplemba revije in večstranska ideološka ofenziva.

Oblastni forumi niti v *sproščenih šestdesetih*, kot so jih nekateri imenovali, niso bili pripravljeni na enakopraven, partnerski pogovor, v katerem ne bi imeli prestižne pozicije, niti niso bili zanj sposobni. Zato so se zatekli k najbolj grobem in obenem učinkovitemu načinu zaprtja dialoga: k ukinitvi, utišanju enega od sogovornikov. V politični likvidaciji *Perspektiv* je bila uporabljena preverjena tehnika diferenciranja oz.

¹⁴⁵ D. Rupel, *Položaj slovenske inteligence...*, str. 80. Podobno ugotavlja tudi T. Kermauner, ki pravi, da je *velik del sredinske in leve humanistične inteligence leta 1964 podprl Perspektive oz. njihovo prizadevanje za pluralno družbo*; *ibid.*, str. 973.

¹⁴⁶ Do leta 1984, ko je to misel zapisal v svojem članku *Kaj je socialistična kulturna politika?* *Nova revija* 3/1984, na str. 3077.

¹⁴⁷ T. Kermauner, *ibid.*, str. 3079 in 3083.

¹⁴⁸ T. Kermauner, *Perspektivovski svet v perspektivovski dramatiki*, *Borec*, št. 535 -537/1994, str. 1069.

izoliranja čim ožjega *souvažnega jedra* skupine; neposredni represivni udar je letel le nanje. S tem so jih osamili, ločili od ostalih, *zmedenih, zaslepljenih, naključnih spremljevalcev*. To naj bi bili le *sodelavci* ali *preslepljeni* študentje, ki da so jih potegnili za sabo; njim je bil namenjen drugačen, idejno-paternalističen tretman.

Zlom *Perspektiv* je povzročil tudi krizo, razpad skupine sodelavcev, ki se je formirala že v uredništvih ustvarjalnejših slovenskih revij pred to revijo. Najprej so bili potisnjeni na rob socialno političnega dogajanja, nato pa obravnavani kot novi val razrednega in državnega sovražnika.¹⁴⁹ Z ukinitvijo je prišlo na najbolj grob način tudi do propada njihovega koncepta odprtega dialoškega projekta, zasnovanega na enakopravnih osnovah. Kritike sistema, alternativni filozofski in sociološki uvidi, tehtne analize sedanjosti in projekcije prihodnosti ter stališča do aktualnih dogajanj po svetu so se v naslednjih letih – po obdobju onemogočenja in kulturnega molka tudi z nekdanjimi perspektivovci – preselili na strani drugih tedanjih slovenskih družboslovnih revij.

¹⁴⁹ T. Kermauner, *Kaj je socialistična kulturna politika?*, Nova revija 3/1984, str. 3074–3086.

IZBRANA LITERATURA

1. KNJIGE, RAZISKAVE, ČLANKI

Aleš Gabrič

- ✱ Od Mladinske revije do *Perspektiv*, Borec, Ljubljana, 535-537/1994, str. 1069-1085.
- ✱ Socialistična kulturna revolucija, Slovenska kulturna politika 1953-1962, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1995.

Stane Kavčič

- ✱ Rojstvo in smrt *Perspektiv*, Nova revija, Ljubljana, 35-36/1985, str. 485-487.

Taras Kermauner

- ✱ Kaj je socialistična kulturna politika?, Nova revija, Ljubljana, 3/1984, str. 3074-3086.
- ✱ *Perspektivovski svet v perspektivovski dramatiki*, prvi del, Borec, Ljubljana, 535-537/1994, str. 941-1043.

Lev Kreft

- ✱ *Perspektive in položaj inteligence v socializmu*, prvi del, Borec, Ljubljana, 535-537/1994, str. 917-927.

Jože Pučnik

- ✱ Brez naveze, Nova revija, Ljubljana, 33-34/1985, str. 118-141.

Božo Repe

- ✱ Obračun s *Perspektivami*, ZPS, Ljubljana, 1990.
- ✱ Vpliv "džilasovščine" na Revijo 57 in *Perspektive*, Borec, Ljubljana, 535-537/1994, str. 928-940.

Dimitrij Rupel

- ✱ *Položaj slovenske inteligence po drugi svetovni vojni*, raziskovalno poročilo, RI FSPN, Ljubljana, 1987.

Veljko Rus

- Novi politični primitivizem, intervju, Mladina, Ljubljana, 11.7.1995, str. 18-23.

2. REVUJE IN ČASOPISI

- (Naša) Sodobnost, Ljubljana, letniki 1961, 1962, 1963, 1964, 1965.
- Naši razgledi, Štirinajstdnevnik za politiko, gospodarstvo in kulturna vprašanja, Ljubljana, letniki 1961, 1962, 1963, 1964.
- Perspektive, Mesečnik za kulturo in družbena vprašanja, Ljubljana, letniki 1960-1961, 1961-1962, 1962-1963, 1963-1964.
- Problemi, Revija za kulturo in družbena vprašanja, Ljubljana, letniki 1962-1963, 1963-1964.
- Teorija in praksa, Revija za družbena vprašanja, Ljubljana, letnik 1964.
- Tribuna
- Delo
- Dnevnik

Marija Mitrović

KONTEKST PERSPEKTIV

Že pred leti, ko se je raziskava šele načrtovala, me je dr. Kermauner ljubeznivo povabil k sodelovanju v projektu o *Perspektivah* in perspektivovstvu. Če zdaj pogledam seznam udeležencev in dosedanje objave, ki sodijo v zgodovino *Perspektiv*, sem vse bolj prepričana, da ne sodim v krog uglednih sociologov, zgodovinarjev in filozofov, ki se tako uspešno ukvarjajo s to temo. Zelo dragocene prispevke o *Perspektivah* in perspektivovstvu so napisali prav sodelavci in soustvarjalci te revije; jasno je, da po tem kriteriju tudi ne sodim zraven, saj v *Perspektivah* nisem nikoli nič objavila. Res pa je, da sem ravno takrat, v začetku šestdesetih let, začela prevajati iz slovenščine v srbohrvaščino, in sicer ravno prispevke perspektivovcev, ko pa je prišlo do ukinitve *Perspektiv* in protestov ob tej priložnosti, se spominjam, da sem za različne "naročnike", za *Student* in *Vidike*, za *Književne novine* in *Delo* (celo za TV), prevajala vse proteste – vsi so hoteli izvedeti, kaj se dogaja, in skorajda niso mogli verjeti, da bo – kljub tolikšnemu protestu intelektualne etike – revija dokončno ukinjena.

Po profilu sem literarna zgodovinarica in bolj kot zgodovina ideologij, političnih odnosov, porajanja novih družbeno-zgodovinskih in političnih idej me zanimajo notranje pomenske strukture literarnih del. Zanima me literarna umetnina kot "umetnost besede" – če ta svoj interes označim s sintagmo, ki si jo je kot naslov izbrala zagrebška revija *Umjetnost riječi*, ki je začela izhajati istega leta kot *Revija 57*. Zato sem na začetku predlagala, da se predmet moje raziskave omeji na prozo, objavljeno v – recimo jim tako – alternativnih revijah tistega časa, v tistih, ki so odpirale vrata modernim tokovom. Iz moje sedanje, tržaške perspektive, ko mi vse gradivo zaenkrat ni dostopno, se tudi sama omejujem na nekaj spominskih pripomb in na izpise, ki jih kot literarna zgodovinarica hranim o tem času.

Naj v začetku navedem samo podatek, ki se mi zdi pomenljiv: od svoje ustanovitve (1954) do konca leta 1963, torej do konca življenja *Perspektiv*, se v *Delu*, beograjski reviji, zelo naklonjeni moderni umetnosti, ni pojavil niti en prozni tekst, preveden iz slovenščine! V tej reviji izide ob Radomiru Konstantinoviću, Boru Ćosiću, Daviču, Živojinu Pavloviću, Pavlu Ugrinovu, Danilu Kišu, Mirku Kovaču, Filipu Davidu – če navedem samo tiste najbolj moderne in pozneje zelo priznane prozaiste – kar deset proznih tekstov hrvaških avtorjev (med drugimi tudi na

novo odkriti Kamov!). Kljub kar precejšnjim stikom *Revije 57* in *Perspektiv* z revijami je očitno, da slovenska prozna produkcija tistih časov vsaj v vodilni beograjski reviji za moderno literaturo še ni vzbudila pozornosti.

Ko berem do zdaj objavljeno gradivo o *Perspektivah*, sem vse bolj prepričana, da bi bil tej raziskavi nujno potreben "okvir", kontekst literarnega življenja v poznih petdesetih in zgodnjih šestdesetih letih ne le v Ljubljani, ampak tudi v Zagrebu in Beogradu. Zakaj tako mislim? Moj vtis je, da so se v drugi Jugoslaviji, ko se je začel odpirati dialog kulture s Partijo in sploh uradno politiko, stvari premikale spiralično, in sicer tako, da so si določeno svobodo priborili v enem mestu (recimo v Ljubljani), potem so se – po kakšnem pregonu, sojenju, ukinitvi medija – ideje in mnogokrat tudi ljudje (celo z živimi nastopi vred) nekako vklopili v novo okolje: doma pa je nastala praznina, ki se je šele sčasoma zapolnila z novim, še bolj svobodnim materialom; v meddobju pa se je zdelo, da se je vse zrušilo in da pozitivnih rezultatov ni. Vsak premik in vsaka pridobitev svobode ali obratno – vsak pregon, vsak polom, vsaka konfliktna situacija na eni strani, v enem kulturnem središču takratne Jugoslavije, se je čutila in imela svoje posledice tudi vsaj v dveh drugih centrih ("v igri" so bili: Beograd, Zagreb in Ljubljana, pozneje tudi Sarajevo).

V tem smislu bi bil govor o nekaterih pomembnih premikih v revijalnem tisku v Zagrebu in Beogradu pravzaprav pomemben kontekst *Perspektiv*: kaj je bilo doseženo, še preden so le-te začele izhajati, kaj so si same morale priboriti in kaj so pustile drugim kot svojo izkušnjo, kaj so se spotoma drugi učili od te revije. Kakšen odmev so imele ideje, do kod so segale, ali in koliko je bilo negativnih reakcij. Seveda bi iz svoje tržaške perspektive tudi temu težko sledila, zato se bom omejila le na nekaj splošnih informacij, ki bi jih bilo potrebno poglobiti, ilustrirati z na novo predlaganim materialom.

Januarja 1952 začne v Beogradu izhajati nova serija (črno-bele platnice) revije *Mladost* z uvodnim manifestom (pisal ga je Radomir Konstantinović). Revija pomeni prvi resni izziv vladajoči ideologiji, izraža drugačno stališče do bistva ustvarjanja, protestira proti vnaprej postavljenim mejam, zavzema se za svobodno in obenem angažirano literaturo, poziva na eksperiment in prosto iskanje. "Pišemo iz života i za življenje, usvajamo ideju o angažovanosti literature; priznajemo poetsku reč koja nije ilustracija kameno određene ideje, koja uopšte nije plod subjektivne težnje da se stvara ilustracija ili kopija, koja nije izraz neokonformizma, koja nije sluškinja utilitarizma, i koja nije stvarana po diktatu gole unutrašnje potrebe za rasterećenjem" – piše v uvodniku k prvi številki. – Revija je izzvala veliko razburjenja (proti nastopajo Dragan Jeremić, Bora Drenovac, Oskar Davičo, Čedo Kisić), izšla je samo še

naslednja, sicer dvojna številka (2-3), in Mladost je nehala izhajati. Toda ko ta preneha, se v Ljubljani pojavi *Beseda*. Leta 1951 je v Skopju že začela izhajati *Mlada literatura*, ki je ravno z drugim letnikom precej oster izziv vladajoči politiki; v Zagrebu pa se pojavijo *Krugovi* z znamenitim manifestom "*Neka bude živost*" izpod peresa Vlatka Pavletića. Naj se križa čim več stališč – pravi Pavletić – samo da sojenja ni: "Či književnosti se osudom ne rješava problem", je znani in znameniti Pavletićev stavek iz tistih časov. *Krugovi* so odprti predvsem za tujo (največ sodobno francosko in angleško) literaturo. Kmalu jih napade Društvo hrvaških pisateljev, v tretji številki pa se "branijo" tudi s pesmijo "Na Gazi Mestanu" Milana Rakića: "Danas nama kažu, deci ovog veka/ Da smo nedostojni istorije naše,/ Da nas zahvatila zapadnjačka reka,/ I da nam se duše opasnosti plaše.// Dobra zemljo moja, lažu! Ko te voli/ Danas, taj te voli, jer zna da si mati,/ Jer pre nas ni polja ni krševi goli/ Ne mogoše nikom svesnu ljubav dati!" (Iste verze je ob začetku svojega izhajanja za moto vzela revija *Književnik*, 1959/61). *Krugovi* so postali ena najbolj pomembnih revij v povojni hrvaški literaturi, odprti za moderno literaturo in umetnost nasploh, vedno v nasprotju z dirigirano estetiko. Revija je bila ukinjena leta 1958.

Za moderno literaturo in odpiranje proti zahodnemu svetu je v Beogradu zelo zavzeta najmlajša generacija, ki se oglašja v študentskem listu *Student* (takrat še: *Narodni student*), ki že takoj na začetku pokaže precej zanimanja za moderno literaturo: kot anekdota iz tistih časov se pripoveduje, da je na nekem partijskem komiteju tekla kritika *Studenta*, ker da se preveč ukvarja le z moderno literaturo in pravzaprav se vedno ukvarja z istimi rečmi, ob strani pa pušča npr. glasbo; v zadnjem letniku – pravi partijsko poročilo – se glasba omenja le enkrat samkrat, in sicer v napisu o vlogi kora v antični tragediji!).

Posebnost Beograda v tistih letih je bila starejša generacija, ki se je zbrala okrog revije *Svedočanstva* (1952). Beograjsko *Delo* je pozneje objavilo tekst Svete Lukića "*Početak Svedočanstava*" (*Delo* 1967, br. 2, str. 234–251); takrat je prišlo na dan, da je ob ustanavljanju revije nekdanjih nadrealistov, revije, bistveno drugačna od tedanjih *Književnih novih*, spodbudo dala Partija, ker si je želela diferenciacije. – Nekaj podobnega je že bilo ugotovljeno tudi ob ustanovitvi dveh poznejših nasprotnih si revij: *Delo* naj bi podpirala bolj srbska, *Savremenik* pa zvezna Partija. Uradna oblast je že takrat podpirala različna stališča, želela je imeti konfrontacijo glasil, ki naj priča o odprtosti politične situacije. Jasno, konfrontacija mora biti strogo nadzorovana. *Mladost* so že po tretji številki onemogočili, ker mladi generaciji niso verjeli, večje zaupanje so gojili do predvojnih nadrealistov. Vendar je ravno v tej nadrealistični reviji, v reviji *Svedočanstva*, prišlo do prvega povojnega spopada na nacionalni (nacionalistični) osnovi: na Krležev *List iz dnevnika*

nika, objavljen v prvi številki, reagira "Levantinac": ker mu prispevka niso hoteli objaviti v beograjskih časnikih, šifrirani polemik pošlje Krleži na domač naslov pismo – reakcijo na njegov opis Beograda iz časa balkanskih vojn; "Levantinca" so iritirali Krleževi negativni spomini na generala Vasića, ki da ga je leta 1913 razglasil za avstrijskega vohuna. Marko Ristić je to pismo skupaj z lastnim komentarjem objavil v reviji *Svedočanstva* ("Da mržnje više ne bude", *Svedočanstva* br. 3, 19. IV 1952). Nato se oglasi najprej sam avtor – mladi pesnik Miodrag Janićijević ("Moje je pravo kao slobodnog građanina da kažem svoje mišljenje o tome i ja sam rekao: A što sada M. Ristić celu stvar prebacuje na politički teren to je nepravilno..."), za njim pa še cela vrsta pisem bralcev podpisanih s: "Šumadinac", "Srbin" itn., ki se postavijo na stran "Levantinca".

Druga znamenita in dolga polemika, v kateri so *Svedočanstva* (oziroma Eli Finci) imela pomembno vlogo, nastopi ob premieri komedije Jeana Anouilha *Bal lopova* (Ples tatov): Finci se – v polemiki z Borom Drenovcem (*Književne novine*) – zavzame za pravico do lastnega, avtentičnega stališča kritika, za to, da kritiku ni treba iskati opore in zavetišča v Partiji; odprto nastopa proti vmešavanju politike in Partije v repertoarno politiko. Anouilh je sicer moral z repertoarja, revija *Svedočanstva* pa je to polemiko preživela in (čeprav samo še nekaj mesecev) iz dneva v dan obstajala na višjem kulturnem nivoju, odprta za moderno literaturo (objavljen je bil npr. tekst o Kafki, v nadaljevanjih pa so izhajali prikazi novih številke revije *Les Temps Modernes* itn.).

Septembra leta 1952 so nehale izhajati uradne *Književne novine*, novembra istega leta pa tudi njihov glavni oponent – *Svedočanstva*.

V letu 1953 se je v Beogradu pojavila *Nova misao*, ki naj bi – po sestavu redakcije sodeč – imela namen povezati in umiriti nasprotujoča si stališča iz *Književnih novina* in *Svedočanstev*, na koncu pa je, predvsem zaradi Djilasovih tekstov, ukinjena kot izrecno nevarna za sistem. Skupaj z drugimi (Dedijer, Marko Ristić, Davičo in drugi) je Djilas od začetka analiziral in radikalno kritiziral sovjetsko teorijo in politiko, predvsem pa birokracijo. Revija je objavljala za tisti čas zelo tehtne tekste (Marko Ristić, *Francuski komunisti i Rezolucija Informbiroa*, Djilas, *Početak kraja ili početka*), pa tudi polemike, od katerih je bila najbolj znamenita med Ziherlom in Vojo Reharjem glede eksistencializma. (Pri tem je treba omeniti, da sta bili v Beogradu že spomladi 1952 objavljeni knjigi: Camus, *Tujec* in Sartre, *Dve dram*; Ziherl je začel polemiko proti reviji *Beseda*, ker je ta začela objavljati ta dva avtorja!)

Istega leta (1952) je ustanovljena študentska revija *Vidici*, tudi zelo pomembna za odpiranje, za moderno literaturo in informacije iz sveta. Zelo polemična in v promociji moderne literature glasna je ravno takrat osnovana *Mlada kultura*.

Leta 1954 se pojavi nova serija *Književnih novin*, in tudi ta štirinajst-dnevni list začne prinašati prispevke, ki se zavzemajo za svobodo v kulturi in umetnosti. Voja Rehar, znameniti polemik z Ziherlom, se od tedaj naprej oglašja na njihovih straneh.

Leta 1955 je v Novem Sadu začela izhajati mesečna revija za sodobne probleme v kulturi in umetnosti, povezana z zelo aktivno *Tribino mladih, Polja*; reafirmirala je vrsto srbskih in hrvaških modernih pisateljev, ki so bili takrat nekako v nemilosti (Rastko Petrović, Momčilo Nastasijević, Ujević, A. B. Šimić), odprla pa strani tudi za precej sodobnih slovenskih pisateljev in esejistov. V Beogradu se tega leta začne znana polemika med "modernizmom", ki ga predstavlja *Delo*, in "realizmom", čigar predstavnik je *Savremenik*. V *Savremenuku* pogostoma pozvemajo polemike iz *Naše sodobnosti* in *Besede* med Ziherlom na eni ter Vidmarjem in Kosom na drugi strani; zadnja dva sta pogosto objavljana avtorja na straneh *Dela*. Polemika med slovenskimi avtorji je tekla na straneh beograjskih revij dve leti in zavzema na stotine strani. Še dolgo po tem ko je Vidmar že zdavnaj v slovenski kulturi imel zavirajočo vlogo, je v Srbiji – predvsem na podlagi polemik, ki jih je imel z Ziherlom – slovel kot kritik in estetik prvega reda, ki mora vedno imeti povsod prvo mesto. To, da so svoja stališča izražali predvsem z besedami omenjenih slovenskih avtorjev, je imelo celo vrsto negativnih posledic: polemika se je vlekla, črpala energije bralcev, na koncu pa se je izkazalo, da je bila preveč abstraktno-formalistična, da ni pojasnila nobenih bistvenih vprašanj, da pravzaprav niti ni sprožila bistvenih vprašanj o estetiki, literaturi, da o družbeni misli sploh ne govorimo. Iz današnje perspektive je ravno ta čas v Beogradu zamujen, ravno ta čas so se v Zagrebu in Ljubljani porodile zares moderno profilirane revije; tudi borba za lastno podobo nove generacije je bila v Zagrebu in Ljubljani bolj ostra in dosledna. Proti koncu petdesetih let v Beogradu praktično ni več središčnega glasila moderne literature in literarne misli, pomembni teksti se pojavljajo zelo razpršeni – od na novo ustanovljene *Mladosti* prek *NIN-a*, celo *Politike* in na novo ustanovljenih *Književnih novin do Književnosti*. Celo Sarajevo je prehitelo Beograd z revijo *Izraz*, v katero se preselijo mnogi beograjski ustvarjalci. V Zagrebu pa je potem, ko so konec 1958 nehali izhajati *Krugovi*, v letih 1959 do 1961 revija *Književnik*, v kateri so sodelovali vsi pomembnejši ustvarjalci ne le s Hrvaškega, ampak tudi iz Slovenije in Srbije. Leta 1957 je v Zagrebu vzniknila tudi prva strokovna revija za analizo literarnega besedila kot besedila – *Umjetnost riječi*.

Antun Šoljan, eden pomembnih zagrebških avtorjev, je v *Književniku* upravičeno opozoril, da je v petdesetih letih v Beogradu potekala "lažna vojna", v Zagrebu pa je vladal "lažni mir". V začetku šestdesetih se hrvaški avtorji želijo zbrati in delovati kot skupina; v 29. številki *Književ-*

nika objavijo svoj manifest. Toda očitno se je takratna oblast bala predvsem skupnega in skupinskega dela: revija *Književnik* je bila ukinjena že po naslednji, 30. številki! V primerjavi s to hrvaško izkušnjo se zdi tembolj uspešna revija *Perspektive*, ki je nedvomno delovala v imenu skupine "kritične" generacije.

Poskus, ustvariti v Beogradu revijo "za kulturo, umetnost in družbena vprašanja", je bil vse do poznih šestdesetih let (predvsem ob reviji *Treći program Radia Beograd* leta 1969) vedno obsojen na kratko življenje. *Danas*, revija ki jo je urejal Stevan Majstorović, je bila ustanovljena maja 1961, zadnja (47.) številka je izšla februarja 1963. Pritegnila je veliko mlajših ustvarjalcev, čeprav je bila redakcija ustvarjena zelo kompromisarsko. Tudi "krugovaši" in pisatelji iz *Književnika*, posebej od leta 1962 oziroma potem, ko je bil decembra 1961 *Književnik* ukinjen, so se nekako preselili v beograjski *Danas*, kjer se pojavljajo skupaj z mlajšimi slovenskimi avtorji. Ker čas izhajanja *Danasa* vsaj delno sovпада s *Perspektivami*, bi bilo verjetno nujno pregledati tudi to revijo.

Ko bodo podrobneje preučene vsaj tu omenjene revije, ki so izhajale zunaj Slovenije v takratni Jugoslaviji, bo mogoče videti, kolikšen in kakšen je vpliv *Perspektiv* nanje, kaj od "perspektivovstva" se je že spotoma opazilo, kaj pa je na dan prišlo šele pozneje. S tako sopostavljenimi in zoperstavljenimi opisi nekdanjih "alternativnih" revij bi bilo vsekakor mogoče bolje razumeti tudi pomen same revije *Perspektive*.

Ko so bile *Perspektive* ukinjene, so številni perspektivovci kar pogostoma objavljali v različnih beograjskih revijah: najmanj znan, praktično nikoli navzoč je bil Pučnik, zelo pogostoma objavljeni pa so bili Kermauner, Inkret, v določenem času tudi Kos kot umetniški ustvarjalci, manj pa kot esejisti tudi Tomaž Šalamun, Dominik Smole, Dane Zajc, Lojze Kovačič, Marjan Rožanc, Rudi Šeligo, Franc Zagoričnik, Dušan Jovanović... Lahko rečem, da niti ena slovenska generacija do takrat ni bila v Beogradu tako znana, tako pogostoma prevajana in tiskana, kot je bila generacija perspektivovcev.